МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Петро КОНОНЕНКО

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ, НАЦІЯ, НАЦІОНАЛІЗМ

Київ – 2005

МІЛЕНІУМ

ББК 66.5 (4Укр)

Рекомендовано Вченою радою Науково-дослідного інституту українознавства МОН України, протокол № 9 від 15.09.2005 р.

Рецензенти:

Філіпчук Г.Г., академік АПН, д. пед. н., професор,
Калакура Я.С., д.і.н., професор,
Недюха М.П., д.філос.н., професор,
Пономаренко А.Ю., к.філол.н.

Кононенко П.П.
Національна ідея, нація, націоналізм: Монографія. – К.: Міленіум, 2005. – 358 с.

ISBN 966-8063-10-X

Дослідження відомого вченого – академіка, лауреата Міжнародної премії імені Й.Г. Гердера присвячено одній з найголовніших проблем, що аналізується й висвітлюється упродовж багатьох століть і все ж лишається в центрі як наукових, так і політичних дискусій. Особливо гострою вона поставала і є в Україні.

На основі історичного процесу цивілізаційно-культурного розвитку, залучаючи найширший український та загальноєвропейський матеріл, автор висвітлює зародження й розвиток націй, причини й наслідки втілення в життя національної ідеї та різних течій націоналізму, найперше – в історії України.

Адресується дослідження до тих, хто цікавиться українознавством як наукою про Україну та світове українство в усій часопросторовій парадигмі та перспективі їх розвитку.

У дизайні обкладинки та в підготовці ілюстрацій до монографії використані матеріали книги «Україна – козацька держава» (К.: Емма, 2004).

ISBN 966-8063-10-X ББК 66.5 (4Укр)

© Кононенко П.П., 2005
© Видавництво «Міленіум», 2005

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Ще з часу великокняжої Київської держава Слово як звертання чи як послання вживалося в особливо важливих випадках та у зв'язку з особливо важливими подіями: «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Слово о полку Ігоревім», «Слово про погибель Руської Землі», послання І. Вишенського до всіх в лядській землі живучих, «До мертвих, і живих, і ненарожденних земляків… » Т. Шевченка…

До особливо вагомих випадків належить і дослідження проблеми розвитку націй, національної (національних) ідеї, історії й практики втілення наукового та соціально-політичного націоналізму. І особливо в Україні, бо в інших народів ця проблема досліджується віками, інтерес до неї має стабільний характер та ділову репутацію, – в Україні ж помічалася як аналогічна тенденція, так і цілком протилежна: або відкидати саму потребу розгляду проблеми (бо ж, як твердили речники ленінсько-сталінської ідеології, національна проблема в СРСР розв'язана вповні і остаточно, а тому не актуальним є і розгляд таких понять, як нація, національна ідея, націоналізм), або трактувати її вкрай негативно, оскільки вона, буцімто, є не життєвою, а нав'язаною «загниваючим буржуазно-ідеалістичним світом» і спрямована на підрив інтернаціональної єдності трудящих та соціалістичної системи. Ігнорувалося навіть те, що інтер (націоналізм) означає не без чи поза, над національне, а таки похідне від «нації», а тому національним ганили, лякали, а то й плямували.

Національне стало аналогом відсталого, другосортного, консервативного, а то й ворожого. І це при тому, що визнавалася наявність національних держав, мов і культур, національних інтересів і критеріїв.

Одначе – не для всіх. Для ідеологічно та психічно зашорених українців національне не тільки було, а часом і досі залишається неприйнятним, а то й ганебним. Інша справа – «інтернаціоналізм» і «глобалізм», хоча для інших (особливо розвиненіших) народів саме ті фетиші постають знаками суто теоретичними, а національне символом розквіту і надійності. Не дивно, що всі народи цікавляться і пишаються віками пережитим та надбаним, українці ж погано цікавляться еволюційним розвитком України та світового українства у їх часопросторовій парадигмі та перспективі.

В чому причина? Де істина? Чи й справді, як заявляв один із президентів України, українська національна ідея навіть в Україні як суверенній державі не спрацювала (отже, вона й безперспективна)? А коли так, то що має стати фундаментом нашого світогляду й ідеалу, дороговказом нашого руху?!

Камо грядеши?!

На межі XX і XXI століть стало цілком очевидним, що серед найзначніших проблем загальноцивілізаційного розвитку є національна ідея, нація, націоналізм, до того ж – і в автономному існуванні кожного з цих понять та феноменів, і в багатоступеневій взаємозалежності їх.

А водночас, що ті феномени – національна ідея, нація, націоналізм – існують сотні років, однак досі викликають нестихаючі суперечки та полеміки як щодо змісту історично зафіксованих реальностей, так і щодо перспектив тих феноменів.

На доказ достатньо процитувати хоча б кількох дослідників: націоналізм є політичною силою, яка визначила особливості європейської та світової історії протягом останніх двох століть значно більшою мірою, ніж ідеї свободи та парламентської демократії чи ідеї комунізму, – переконливо заявляє Петер Альтер[1]. «Починаючи з часів Французької революції, історія Європи являє собою історію піднесення і розвитку політичного націоналізму», – резонує йому Юджин Каменка (с. 216). Іншої точки зору дотримується Елія Кедурі: «націоналізм, – наголо-

[1] Див.: Націоналізм. Антологія / Упорядкування О. Проценка та В. Лісового. – К.: Смолоскип, 2000. Далі, цитуючи за цим виданням, вказуємо у дужках лише сторінки.

шує він, – це одна із найшкідливіших доктрин, насланих на багатостраждальне людство, згубний винахід німецьких філософів XVII ст., котрий є логічно абсурдним. Тому і нації, і націоналізм та національну ідею чекає крах».

Ні, заперечує ту думку Роджерс Брубейкер, «Громадянство та нація є питаннями, які інтенсивно обговорюються в європейській політиці, східній та західній. І такими вони, очевидно, залишаться в осяжному майбутньому», а ті, хто проголошує «настання постнаціонального віку, занадто поспішають відправляти національну державу на звалище історії. Вони недооцінюють той запас живучості (resilience), а також багатство і складність інституційної і нормативної традиції, що, як виявляється, все ще містить у собі життєву силу, незалежно від того, добре це чи зле» (с. 803). І в наступного покоління, твердо переконаний Ентоні Сміт, національна ідея, націоналізм будуть на чільних позиціях в історії людства, оскільки, допоки найголовніших потреб людей і народів не задовольнятимуть інші форми життя та ідентифікації, «нації з їхнім націоналізмом, заперечувані або визнані, вільні або пригноблені – причому кожна нація плекає власну самобутню історію, свої золоті епохи і священні краєвиди, – і в наступному сторіччі становитимуть для людства найважливіші культурно-політичні ідентичності»[2].

Не менш вагомими є свідчення з діалогу О. Рожена та проф. І. Яковенка на сторінках «Дзеркала тижня» (9-15.10.2004): «Судячи з недавніх ескапад прем'єра України на адресу «націоналізма», це слово, як і в совітські часи, ним сприймається як образа. Очевидна спроба погріти руки на хворобливій темі».

І це – не випадковість, не примха окремої людини, «ні, слова «національний» досі змушують деяких наших співгромадян кривити губи. Настороженість в цьому питанні легко пояснити – позиція держави, в якій старше покоління прожило більшу частину свого життя, ставлення до націоналізму кардинально змінювалося. На початку створення Совіцької держави за ідеєю Леніна була проголошена політика «коренізації», тобто всілякої підтримки в розвитку національного. Десять років здійснення цієї політики призвели до бурхливого розквіту національних

[2] Див.: Сміт Е. Д. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1996.

культур. Особливо вражаючих наслідків домоглися діячі української культури в період т. зв. «українського ренесансу».

Але союз вільних республік був замінений реанімованою імперією, – спадкоємицею царської «тюрми народів». Відродження було розстріляне. 1933 року пленум ЦК прийняв постанову про припинення коренізації. «З тих пір навіть займатися дослідженням проблем національного розвитку було заборонено в Академії наук. А те, що в республіках національні питання дозволяли «вивчати» призначеним партією «вченим», розуміння складних процесів у розвитку народів не додавало. Образливо, що про це нагадують сьогодні висловлювання навіть окремих державних чинів».

Тим більше, «що в останні десятиліття інтерес до цих питань у Східній Європі зростає шквалоподібно» (с.1). І не тільки в Східній Європі.

Достатньо ознайомитися з підготованою О. Проценком та В. Лісовим антологією «Націоналізм», як стане очевидним: проблемами націй, націоналізму, національної ідеї щонайпізніше з XVII ст. займалися сотні найавторитетніших мислителів, політиків, митців Європи та інших континентів, вони відповіли на багато найпосутніших питань їх еволюції та майбутнього, і все ж вважається, що в жодному з аспектів останнього слова не сказано. Полеміки не стихають як у зарубіжних країнах, так і особливо в Україні. І їх актуальність та гострота мають об'єктивний характер та зміст. І життєвий, і науковий, адже вони пов'язані з питанням питань: куди і як іти? До того ж – як Україні, так і вселюдству.

Одна із причин зазначеного в Україні – стан, наслідки і характер вивчення окреслених проблем.

Маємо на увазі, що пов'язані з еволюцією нації феномени націоналізму й національної ідеї закорінені, як побачимо далі, щонайпізніше в дійсності XVII ст. і вже в науковій теорії та практиці XIX ст. дістають об'єктивоване вираження. Однак з часу Переяславської ради 1654 р. і українська дійсність, і політика та наука, зокрема ідеологія, зазнають кардинальних деформацій. Приєднана до московського царства, Україна тратить свою державність, а з цим і фіксовану національну ідентичність, інтелігенцію, ідеологію та реальну самодостатню орієнтацію. Це породжує глобальні протиріччя, що принципово впливає і на характер суспільної свідомості. Розвивається дихотомія: ще народ-

жується «Історія русів» з її ідеєю відродження національно-державної України, на весь світ підносять національно-державну ідею в усіх її різновидах Т. Шевченко і кирило-мефодіївці, М. Максимович, П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, І. Нечуй-Левицький, О. Потебня, – але в реальній дійсності вже витає дух Великої Руїни, як бур'яни, заполонюють освіту, науку, публіцистику ідейки бездержавності і безнаціональності українства, його психічної вторинності та ущербності, приреченості вічно бути додатком до чужих імперій та націй. Декому здається, як писав М.Костомаров, що «лежить в могилі Україна». Царизм і офіційно здійснює тотальну денаціоналізацію, готує для вмираючої України похоронні реквієми.

Україна й справді виявляє ознаки національного занепаду, оскільки з національно-демократичної суверенної республіки перетворюється на мозаїку колонізованих частин, обернутих у рабство сусідніми імперіями.

Однак похорон був передчасним: «Ще не вмерла Україна!» – проголосили Чубинський та Вербицький. «І не вмерла, і не вмре!» – рішуче резюмував І. Франко, наголошуючи: необхідно «не ридать, а здобувать хоч синам, як не собі, кращу долю в боротьбі!» – адже ще Т. Шевченко заповідав: «Борітеся – поборете!»

Далі зупинимося на реальних підставах тієї впевненості, поки що ж зазначимо, що ще в другій половині XIX ст. Україна буквально вибухає й вирує ідеєю національно-державницького відродження.

ПРОБЛЕМА ІСТОРИЗМУ У ВИСВІТЛЕННІ ПИТАННЯ

Ю. Бачинський у статті «Україна iredenta», М. Міхновський у працях «Самостійна Україна» та «Націоналізм і космополітизм», «Націоналізм – всесвітня сила», І. Франко в статтях «Поза межами можливого» та в «Одвертому листі до галицької молодежі», М. Грушевський в «Історії України-Руси» та в «Галичині і Україні», Д. Донцов в «Ідеології чинного націоналізму», автори «Української хати» розкривають як генеалогію національного становлення українства, так і філософсько-політичні підвалини невідворотного руху України до національної ідеї, держави та перспективи.

І Україна в 1917-1920 рр. втілює національну ідею у відродження самостійної держави.

Це був фундаментальний напрям розвитку всіх європейських держав. Як і пророкував один з ідеологів просвітницько-демократичного націоналізму Й.Г. Гердер, Україна ставала на шлях розквіту як новочасна Еллада, – та комуно-більшовицький режим московської неоімперії підтяв злет молодого Фенікса.

Не тільки на практичний, а й історико-теоретичний націоналізм було накинуто зашморг шибениці. Реальному націоналізму імперія протиставила псевдоінтернаціоналізм.

Достатньо ознайомитися з виданими в СРСР словниками, довідниками, енциклопедіями, як постане картина абсурду: національну проблему трактували як неіснуючу або й ворожу, чи вже розв'язану в дусі створення «єдиної спільності людей – радянського народу», отже, на ґрунті асиміляції, злиття і знищення численних націй, що веде, мовляв, до торжества справедливості та блага знищуваних народів; чи то небажану самим уярмленим народам, в світлі чого практично заборонялося й дослідження нації, не кажучи вже – теорії й практики націоналізму та розвитку національної ідеї. Нав'язувалася методологія класовості і комуністичної партійності, в дусі якої аксіомою видавалася формула Сталіна: нація – це історична спільність людей, що складається в процесі формування спільності її території, економічних зв'язків, літературної мови, деяких особливостей психічного складу, культури, характеру. Начебто – нормально. Та далі го-

ворилося: у кожній нації, гласили ленінці, є дві нації, а відповідно до цього є й дві (?!) національні культури: експлуататорів і демократична, народна. У світлі цього, як резюмував «Советский энциклопедический словарь», «національне питання – це сукупність політичних, економічних, територіальних, правових, ідеологічних і культурних відносин між націями, національними групами і народностями в різноманітних суспільно-економічних формаціях» (С. 870). Але головне, що в СРСР створено єдиний економічний простір, а тим самим – і фундамент єдиної нації.

У жодному подібного роду виданні гасла «націоналізм» і «національна ідея» не існували. Зате було категорично заявлено: є «два основні світогляди в Н.п. – буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм… Комуністи ведуть рішучу боротьбу з націоналізмом…, за торжество принципів інтернаціоналізму». І неважко помітити, що при такого роду класово-партійному підході до проблеми радянські люди мали увірувати в те, що коли є дві культури у кожній нації, то мають чи можуть бути і дві мови, навіть – дві нації, а також – окремо нація і окремо народ, у який, за цією логікою, не входили ні інтелігенція, ні заможне селянство. Творцями інтернаціональної спільності мали бути лише пролетарські шари країн, оскільки вони «не мають вітчизни» й покликані «весь старый мир разрушить до основанья…», бо той національний світ немовби творили лише буржуазні верстви.

Усе те видавалось як аксіома. Істину шукати заборонялося. А без істини не поставали правдивими ні минуле та сучасне, ні майбутнє.

Ось чому на межі і 80-90-х років XX ст., і XX та XXI століть постало особливої ваги завдання пошуку істини. А той, хто прагнув пізнати правду, мав звернутися до анналів історії, і тоді, навіть коли б удався хоч би до фрагментів досліджень, побачив би:

«Націоналізм, як ми збираємося довести, це модерне і спочатку суто європейське явище, яке найкраще розглядати в зв'язку з тим розвитком, що його спричинила Французька революція 1789 року, котра стала його символом» (Ю. Каменка, «Націоналізм», С. 217).

Чи означає це, що націоналізм, котрий виник як дитя революції (до речі, пролетарської!), появився, мов deux maschine, без глибинних передумов? Аж ніяк! Націоналістичні гени виявляють себе, наголошує дослідник, ще до монархічних імперій, в

глибинах перших держав. А далі національно забарвлена «племінна свідомість, такий, якщо бажаєте, протонаціоналізм, продовжив до певної міри своє існування і в часи імперій, династичних монархій та міст-держав, виступав в історії людства як місцевий патріотизм і в певних народів міг стати формою національної свідомості. Євреї вибрали символом своєї політичної єдності і свого національного призначення ідею Єгови, свого власного Бога, і таким чином підійшли до сучасного націоналізму набагато ближче, ніж більшість народів Стародавнього світу. Певна річ, вони пишалися тим, що витворили типовий націоналістичний маніфест – сполучення народних переказів, етичних настанов, і націоналістичної політичної пропаганди, який ми називаємо Біблією. В'єтнамці і корейці у давній період своєї історії під тиском китайців також виробили надзвичайно сильне національне почуття. Греки, яким була властива дещо слабша форма національної свідомості, ближча до трайбалізму, створили ідею Еллади і розділили відомий їм світ – ойкумену – на греків та варварів. Китайці відрізняли Середнє Царство, Центр Світу (населений китайцями) від зовнішнього світу, населеного варварами. Ця племінна або національна свідомість, це прагнення розрізняти «своїх» і «чужих» простежується протягом усієї історії людства. Середньовічні університети і середньовічні церкви, які стали вживати слово «нація» (важлива історична фіксація! – **П. К.**) в його спеціальному значенні, – як організаційна одиниця, – також використовували цю тенденцію». (І не лише у віддалених етнічних групах – греків, китайців, корейців, а й у слов'ян).

«У Празькому університеті, заснованому 1348 року, студенти були поділені на німецьку, чеську і польську нації; в університеті міста Абердин (Шотландія) вони були поділені на чотири нації – Мар, Бачен, Морей і Егнус…; у Парижі університет визнавав «нації» Франції, Пікардії, Нормандії і Німеччини. В Італії часів Данте були у вжитку вирази nazione fiorentina та nazione milanese… Подібні випадки бували в історії стародавніх єгиптян, греків, вірмен і персів» («Націоналізм», 218).

Отже, поняття націоналізму було зафіксоване принаймні в добу середньовіччя. І хай воно виявилося не в усьому ідентичним сучасному, однак фіксувало не лише розрізнення на «своїх» і «чужих», а й появу спільноти нового типу, порівняно з родом і плем'ям. А та

спільнота не лише виокремлювала себе з-посеред інших, а й відчувала як суверенна окремішність, яку в'язала як із майбутнім, так і з минулим, ядром яких було плем'я, а ще раніше етнос і рід, – суттєва домінанта. Раціонально-абстрактне осягнення й формулювання прийдуть пізніше.

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ НАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛІЗМУ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТИ

Так неминуче доторкаємось до питання співвідношення нації й національної ідеї, часопросторової появи сутностей і понять. І цілком закономірно один з найзначніших істориків та теоретиків націоналізму Ернест Ренан розпочинав своє дослідження питанням: «що таке нація?» – і відповідав: нації – форма людських спільнот. Декому здається можливим вивести щодо них якусь абсолютну аксіому. Та це породжує масу суперечностей і непорозумінь, як культивації націй, так і негації щодо них. Бо загалом форми спільнот і при незаперечній внутрішній ідентичності є водночас «надзвичайно різнорідні» – як особливостями, так і часом виникнення та характером самовираження. «Величезні згромадження людей, як напр., Китай, Єгипет, стародавній Вавилон; племена, як єврейське, арабське; такі міста, як Афіни й Спарта; союзи різних країн, як імперія Ахменідів, імперія римська, каролінгська, громади без вітчизни, що утримуються тільки релігійним зв'язком, як, напр., громади євреїв, вогнепоклонників; такі нації, як Франція, Англія і більшість сучасних європейських автономій; конфедерації, як швейцарська, американська; споріднення раси або мови, яке встановилося між різними галузями германців або слов'ян, – ось групи, що існують або існували, яких не можна плутати між собою без великих непорозумінь. В добу Французької революції думали, наприклад, що інституції невеличких незалежних міст, скажімо, Спарта й Рим, – можна застосувати до наших величезних націй… В наші дні роблять ще більшу помилку, бо змішують расу з нацією» («Націоналізм, с.107).

А як же вийти зі становища?

Поступ, наголосимо ще раз, неможливий без шукання істини. Щоб хоч доторкнутись до неї, потрібно вдатися до свідчень історії. І тоді побачимо:

«Починаючи з кінця Римської імперії або краще з часів розпаду імперії Карла Великого (а це – IX ст. н. е. – **П. К.**), Західна Європа розпалася, як здається, на нації, з котрих деякі в певні доби силкувалися захопити в свої руки гегемонію над іншими націями; але такі гегемонії ніколи не були довговічними. Те, що не вдавалося Карлові V, Людовику XIV, Наполеону I, напевно, не вдасться нікому і в майбутньому».

Отже, 1) нації не ідентичні іншим об'єднанням; 2) вони є продуктом розпаду імперій. «В цьому розумінні нації – почасти (прикметне застереження! – бо до розпаду імперій відбувається зародження й кристалізація націй, – **П. К.**) являли собою нове явище в історії. Стародавній Світ не знав їх; Єгипет, Китай, Халдея зовсім не були націями. Ще були групи людей, якими правили Син Сонця або Син Неба. Не було єгипетських громадян, не було громадян китайських… Афіни, Спарта, Сідон, Тір є визначними центрами «патріотизму», але не націями. «Галлія, Іспанія, Італія, перед тим, як їх завоювала Римська імперія, були спілками народностей… Імперії ассирійська, перська, імперія Олександра також не були вітчизнами», – отже не були й націями (як пізніше Турецька, Австро-угорська, Російська імперії).

Фундаментом формування націй став принцип цивілізаційний. «Тільки германський наплив упровадив у світ принцип, який став потім основою цивілізації». Верденська угода (943 року про розподіл імперії онуками Карла Великого, кожен з яких, при верховенстві Лотара I, зберігав за собою частину імперії як незалежну, – **П. К.**) намітила поділ земель-держав, і з того часу Франція, Німеччина, Англія, Італія, Іспанія розвиваються як нації.

Що ж характеризує ті держави? Найперше – «змішання народів, з яких вони складаються». В них «немає нічого подібного до того, що ви знайдете в Туреччині, де турок, слов'янин, грек, вірменин, араб, сирієць, курд тепер так само різняться один від одного, як і в день завоювання».

Особливу роль у єдності одних і роз'єднанні других відіграли два чинники: релігія і мова.

Саме ті чинники визначили, що, скажімо, у Франції франки були помітною меншістю, але дали назву державі, як дали й усіми визнаний франкський патріотизм (у «Пісні про Роланда» спільна країна для всіх є «солодкою Францією»), а всім громадянам – найменння французів.

Непросто формувалася означена єдність; хоч як прикро, однак і через насильство та забуття частиною насельників держав свого окремого минулого. «Але суть нації полягає в тому, що у всіх індивідів було багато спільного і що всі вони забули багато» (Е. Ренан) – зокрема з жорстоко-кривавих історичних протистоянь.

А все зазначене засвідчує, що «сучасна нація – історичні результати цілого ряду факторів», зокрема, на думку Е. Ренана: ролі династій та національного права.

Є й інші відповіді.

А саме: частина дослідників-теоретиків фундаментом нації називає расу. Є тенденції вирішального значення надавати ролі етнографічного чинника, або мові, культурі, державі. Та з плином часу усе більше – всім чинникам в їхній сукупності. Тож іноді здається, що консенсусу досягнуто, – однак і це ненадовго.

Як зазначає Ренан, скоро виявляється, що не можна культивувати ні принципу права (скажімо, впливу раси на долю окремих громадян: германців чи росіян, котрі проживають в інших країнах), ні принципу етнографічності: «Наскільки справедливий і законний принцип націй, настільки принцип початкового права рас вузький і дуже небезпечний для справжнього поступу», загрозливий для цивілізації. Подібно до цього «правдою є те, що нема чистих рас і що ґрунтувати політику на етнічному аналізі – це означає перетворювати її на химеру. Найбільші країни: Англія, Франція, Італія – це ті, в яких кров найбільш перемішана (як, до речі, і в Україні, що нами показано в підручнику «Українознавство» 1996 р. і про що говоритиметься далі, – **П. К.**). Чи Німеччина є з цього погляду винятком? Чи є вона чисто германською країною? Яка помилка! Цілий південь був галльським, цілий схід, починаючи від Лаби, – слов'янським (а ще на початку нашої ери германці заселяли протоукраїнські землі, а потім наші пращури – землі германські, – **П. К.**)».

Загалом: германські племена, «перемішані зі слов'янами у величезній неясній масі скіфів, не мали своєї окремої індивіду-

альності». Не мали її спершу й італійські, іспанські, англійські групи племен. Індивідуальність народів виявляє лише нація, а «перші нації Європи є націями переважно мішаної крові» («Француз не є ні галлом, ні франком, ні бургундом»), і в формуванні їх першорядну роль могли відігравати різні чинники. «Людська історія за своєю суттю відрізняється від зоології», «крім антропологічних прикмет, є ще розум, справедливість, правда, краса, однакові для всіх» (що, зазначимо одразу, є істиною лише апріорно-абстрактною, оскільки кожна нація встановлювала свої істини та критерії і керується цим принципом досі).

Не вважає можливим Ренан надавати універсального значення й мові: «Мова запрошує до єднання, але не змушує до цього. США й Англія, іспанська Америка й Іспанія (як, додамо, і Росія) розмовляють тією самою мовою, але не становлять однієї нації»; «Прусія, де тепер розмовляють тільки німецькою, кілька віків тому розмовляла мовою слов'ян». «Релігія, – твердить Ренан, – також не могла би дати достатньої підстави для встановлення сучасної національності», як і спільність інтересів певної людності або спільність території, хоча «Географія – це один з головних чинників історії».

А що ж могло дати?!. – дошукувались істини допитливі розуми?

І доходили висновків: нації – продукт довготривалого процесу еволюції, в ході якого справляли вплив різноманітні чинники. У різний час доходили нації й до вираження свого самоусвідомлення.

Так, Данте Алігієрі народився в повністю латинізованому мовному середовищі (і так буде до повстанського руху Мадзіні). Міг поповнити численну армію творців «загальноєвропейської» культури. Але він не міг стати римсько-імперським, а італо-національним поетом і мислителем: Рим, завоювавши Еллінську Грецію, повністю підпав під владу її культури. Філософія самодостатності людини («Людина – вінець природи») й кожного народу пронизала і латинізовану імперську культуру. Ідеї нового часу та принципи й критерії нового мислення зірвали штучну, ситуаційну середньовічну «спільність» із середини. Данте відчув те нуртування вселюдської тенденції й розпочав самореалізацію з написання трикнижжя «Про мови», у якому зазначив: якщо ми хочемо бути справжніми митцями, то маємо стати народними, а

щоб стати народними – мусимо передавати буття і свідомість свого племені, а це означає – народною мовою. «Народною ж є мова, яку вбираємо з молоком матері».

Ризикуючи бути непоміченим традиційно латиномовним довкіллям, Данте подібно Ікарові, котрий не міг не летіти до Неба, хоч знав, що Сонце може розтопити крила, не міг не линути до Землі – Італії. І переміг! – врятувавши, до речі, італійську народність, мову, культуру для вселюдства й ставши провісником доленосної для світу епохи Відродження.

Подібним шляхом пішли й генії східного Відродження – співтворці національних міфів та філософських трактатів (як «Махабхарата» і «Рамаяна», «Шах-наме», «Авеста»), гуманістичних вершин творчості Нізамі, Навої, Руставелі, Рудакі: вони свідомо і цілеспрямовано піднесли роль народно-джерельних основ, що внутрішньо поєднували покоління й епохи усього їхнього часопросторового буття. Світ все більше з Хаосу почав набувати цілісності через індивідуалізацію багатоманітності. Стало нормою бачити людей і народи рівними й повноправними, гідними поваги та історичної ролі лише за умови їхньої чіткої самоідентифікації та націленості на здійснення власної історичної місії. Тож не дивно, що Вергілій уславлював Рим-імперію та носіїв його ідеології («О, римлянин, доля судилась тобі панувати над світом, встановлювать норми й закони, приваблювать вірних й жорстоко карать непокірних»), а Данте – Італію-республіку.

І увиразнюється: ядром націєтворення стає **етнічна ідея** самоутвердження та розгортання в просторі й часі. Закономірно, що поява такої якості, як нація, зумовлює й неминучість процесу самоосмислення.

Наголосимо: доба Відродження знаменувала не розрив з минулим, а повернення до **духовно-культурних** джерел, а це означало – і до джерел самоусвідомлення, до процесу **становлення** нації. І тому, зрозуміло, до глибин буття і свідомості, розгорнутих в усіх етапах еволюції, отже: від сім'ї до роду – і від роду до племені та етно-нації.

З цієї причини Ренан і зміг написати: «Нація – це душа, духовний принцип», сучасність якого формують два джерела: одне – в минулому, друге – в майбутньому; одне – «це спільне володіння багатим спадком споминів, друге – це спільна згода, бажання жити разом, користатися спільним й надалі неподільним спадком».

Ні історична людина, ні, тим більше, рід, етнос, нація не появляються раптом, як з піни морської: «Культ предків – найвідповідальніший з усіх; предки зробили нас такими, якими ми є тепер. Героїчне минуле, великі люди, слава (але справедлива) – ось головний капітал, на якому ґрунтується національна ідея» («Націоналізм», с.118).

Спартанська пісня «Ми те, чим ви були; ми будемо тим, чим ви є тепер» є найкращим гімном для кожної вітчизни, – гадає Ренан. І робить узагальнення: 1) «нація – це велика солідарність, утворювана почуттям жертв, які вже принесено й які є намір принести в майбутньому… Існування нації – щоденний плебісцит, як існування особи – вічне ствердження життя»; 2) можливо нації колись «заступить конфедерація європейських країн. Але це не є законом теперішнього століття. Тепер існування націй корисне, навіть потрібне. Існування їх – гарантія свободи, яка зникла б, коли б світ мав тільки один закон, тільки одного пана. Своїми різними, часто протилежними, здібностями нації служать спільній справі цивілізації, всі вони вносять свій голос до великого концерту людства, що загалом є найвищою ідеальною дійсністю.

Резюмую свою думку. Людина не є рабом ні раси, ні мови, ні релігії, ні течії рік, ані напрямку гірських хребтів. Велике згромадження людей зі здоровим розумом і гарячим серцем витворює **моральну свідомість, яка зветься нацією**» («Націоналізм», с.119-120).

Нагадаємо, навіть до однакових висновків мислителі, дослідники, як правило, йшли кожен своїм шляхом (до речі, національним!) та робили неоднакові акценти. Але правдивою є й така парадигма: хоча дослідники різних націй акцентували і на протилежних чинниках як вирішальних – вони приходили до споріднених висновків-узагальнень. І найперше: що **родове** начало лягає в основу **етнічного** й племінного, а етно-племінне – в основу **національного**. А це означає: спочатку вибруньковується відчуття – ідея нації, на її основі – нація, а на їх синтезі – націоналізм.

Стосовно України – це парадигма: спочатку викристалізовується ідея України, потім – Україна, потім – українці, і на завершення український (як і французький, німецький, англійський, китайський, японський) націоналізм. Як різними є буття і свідомість націй та їхні вольові й цільові життєпокладання, наміри й ідеали, так різними є й типи націоналізмів.

Підтвердження тому – трактування, концепції як зарубіжних, так і вітчизняних націоналістів.

Так, на думку Шарля Морраса національну ідею, націю, націоналізм пробуджують і актуалізують: батьківщина, її природа (а відтак – спосіб життя, світовідчуття, світорозуміння, доля) – з одного боку, та тиск, життєві загрози сусідів (інших націй) – з другого. «Батьківщина – це об'єднання природне або, те ж саме, історичне. Природне походження – ось вирішальний чинник. Батьківщину – землю твоїх батьків – не вибирають, як не вибирають батька й матір». (Гідний доброго розмислу збіг акцентів з наголосами В. Симоненка: «Все на світі можна вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину»!) Тому в сприйнятті національної ідеї «на перший план виступає принцип спадковості. Саме вона підказує нам слово «Батьківщина» і ще головніше – поняття нація, яке означає «народження» або не означає нічого», але тоді «не означеними», безособовими постають і люди без батьківщини, індивіди без власної сутності й, отже, власного «я». Отже, без об'єктивної вартості. Іншими словами: «Ідея нації не є щось туманне, як це стверджують зайдиголови – анархісти (або – ультраінтернаціоналісти чи ультра-глобалісти, – **П. К.**), вона репрезентує в абстрактних термінах неспростовну реальність», а тим самим дає підстави твердити: «все, що являє собою індивід, все, що він має, все, що він уподобає, зумовлене існуванням нації, і щонайменше, що він повинен зробити, щоб уберегтися, – це за всяку ціну захищати свою націю», дбати про її розквіт на засадах суверенітету, гуманізму, демократизму. Розуміти: «Виявлені властивості народного характеру треба розглядати як константи, що мають проявлятися впродовж усієї історії цього народу» (Ш. Моррас. «Повернення до живих речей»). З цієї точки зору націоналізм є аналогом патріотизму, а обов'язком еліти є «розвивати філософію… націоналізму» як учення про шлях до добра, щастя й краси.

Саме поклик часу, філософія гуманізму і поступу й визначили основоположні начала світової теорії та методології наукового націоналізму.

Чи не найбільш чільну позицію в його еволюції посідає, як відомо, великий німецький мислитель Йоган Готфрід Гердер. І особливо завдяки його праці «Мова і національна індивідуальність».

Мова – душа нації (народу)! – ось домінанта тієї праці. Приваблива, епохальна, цивілізаційно значуща, культуротворча домінанта. І особливо – її глибокою аргументацією.

«Так само, як увесь рід людський не міг лишитися одним табуном, так не міг він зберегти й одну мову. Отже, утвердилися різні національні мови», – твердив Гердер. Утвердилися за велінням світового розвитку, і трансцедентно, й унаслідок неминучої революції в способі буття, почуттів, мислення, адже не лише інтелектуально-духові чинники, а й «Клімат, повітря й вода, їжа й питво [вічно] впливатимуть на органи мови і, звичайно, також на мову».

Мова, наголошував Гердер, така ж давня, як і людина, рід, нація. Батьківщина, і саме вона, «власне, була основною прикметою роду, тим, що пов'язувало сім'ю, знаряддям суду, героїчною піснею про звитяги батьків і їхнім голосом із могил». Отже, тим, що з'єднувало в одну цілість покоління й віки, почуття і бажання, волю і мрії, змагання за місце під сонцем; тим, без чого немислимі люди й народи-нації. Мова – «скарбниця людської думки, до якої кожен по-своєму щось додає! Сума діяльності всіх людських душ» («Націоналізм», с.43).

Кожна мова – це шлях матері-батька до сина, від них – до роду і нації. Більше: через мову «природа з'єднала ще одну ланку: народ передає свій духовний набуток іншому народові. Так у великому поступі націй набувають вищого рівня мистецтва, науки, культура; і мова – це найкращий спосіб удосконалення їх, який вибрала природа».

Мова, наголошував Йоган Фіхте, є головним джерелом і виховання любові до народу. А це – любов – категорія інтегральна, адже: «що таке любов до батьківщини чи, правильніше було б сказати, що таке любов окремої людини до своєї нації? Відповідь в аксіомі: «тільки первинний (питомий) громадянин, а не закореніла в путах свавільних приписів людина, дійсно належить до народу й має право покладатися на нього, бо тільки він здатний на справжню й розважну любов до своєї нації» («Що таке народ у вищому розумінні цього слова, і що таке любов до батьківщини»). Тільки усвідомлення взаємопричетності людини й народу робить їх справжніми, формує й виявляє характер, без якого народ-нація – це тільки маси населення. Життя формує закони, у тому числі й закон взаємовідповідальності людини і нації;

«то закон розвитку первинного і божистого. З цього останнього випливає, що люди, які … зовсім не вірять у первинне та його подальший розвиток, а вірять тільки у вічний плин позірного життя і які через ту свою віру не вважають себе народом у вищому розумінні цього слова – таки й насправді не є таким народом, – і так само не зможуть мати національного характеру».

1812 року Фіхте направлявся до Харківського університету, бо й досвід, проблеми України спонукали його до висновків: народ і батьківщина – це носії й запорука земної вічності; «любов до батьківщини має навіть керувати державою як безперечно найвища, остання й незалежна інстанція…». Дехто вважає, що народам-націям не обов'язкові закони-ідеали; та що різним націям потрібна різна міра свободи, – однак досвід засвідчує: свобода і щастя можливі лише там, «де існує вища мета, що стоїть понад державою», де люди не є рабами міщанського добробуту, де й держава є лише засобом досягнення найвищої мети, а не метою.

Надзвичайно сильне враження на Європу справив маніфест Джузеппе Мадзіні (Мацціні) – політичного діяча, котрий за умов, подібних до українських, коли Італія була провінцією імперій, з гучною славою в минулому й туманними перспективами, без власного образу й ідеалу, – навернув Батьківщину на історичний шлях і тим, що вніс у свідомість співвітчизників ідею суверенної нації. «Ваші першочергові обов'язки – першочергові за значенням, – проголосив цей далекоглядний революціонер в маніфесті «Обов'язки перед країною», – стосуються, як я вже казав, Людства», адже «насамперед ви люди, а потім вже громадяни або батьки». Це не означає применшення ролі останніх іпостасей, але зобов'язує бачити себе в потоці вселюдства, що, в свою чергу, зобов'язує бачити себе в системі народу, котрий самоусвідомився й розгледів свою роль у системі інших націй.

Чому необхідне національне самоусвідомлення? Бо «Індивід надто слабкий, а Людство надміру всеосяжне», а в такому разі «що може кожен із вас, сам-один у своїх спромогах, задля морального вдосконалення, задля поступу людства?» Звичайно ж, мізерно мало. Тому необхідне об'єднання, братерська співпраця задля спільної мети. Адже «**Без Країни у вас немає ні імені, ні прикмет, ні голосу, ані прав чи доступу як братів до товариства народів. Ви байстрюки Людства**. Солдати без знамена,

ізраїльтяни серед націй, ви не здибаєте ані довіри, ані захисту; ніхто не стане вашим вірником. Не тіштеся надією на звільнення від несправедливих соціальних умов, якщо спочатку не завоюєте Країну для себе; де немає Країни, там немає і загальної згоди, на яку ви можете покластися; усім заправляє егоїзм власного інтересу, і той, хто при владі, його береже, оскільки не існує спільної ґарантії для інтересів загалу. **Не відволікайтеся ідеєю поліпшення ваших матеріальних умов, поки спершу не вирішите національного питання**»… Пам'ятаймо: «Докладаючи праці згідно зі справжніми принципами заради нашої Країни, ми працюємо й на Людство; наша Країна є точкою опори важеля, яким ми маємо оволодіти для загального добра. Якщо ми від цього важеля відмовимося, то ризикуємо перетворитися на непотріб для нашої Країни й для Людства. Перед приєднанням до Націй, які складають Людство, ми повинні, далебі, існувати як Нація. Ніякого об'єднання не може бути, окрім як серед рівних»…

Італійська еліта почула свого ідеолога, його вимогу: «борітеся за свободу цього народу, якщо момент того вимагає; але борітеся як італійці, щоб кров, яку ви проллєте, удостоїлася честі й любові не тільки до вас, а й до вашої Країни»; «Країна – це не просто територія; окрема територія утворює лише її фундамент. **Країна – це ідея**, яка здійснюється на цьому фундаменті». Національна ідея. Тому борітеся за ідею.

Італійська еліта, наснажена філософією націоналізму, очолила народ – і він переміг. Італія-колонія, провінція Європейських імперій, стала Італією – культурною столицею не тільки Європейського континенту.

А що мали б світова цивілізація і культура, коли б цього не сталося?!

ЕВОЛЮЦІЯ ЕТНОСІВ У НАЦІЇ

Можна наводити й безліч інших прикладів, які засвідчують: ідея нації еволюціонувала довгі віки, зазнавала найрізноманітніших трансформацій, – але в XVI-XVII століттях матеріалізувалася в реальне втілення: етноси еволюціонували в нації, і в XVII ст. виникають **три перші національно-демократичні респуб-**

ліки – Англія, Нідерланди, Україна. Людство стає на нову грань свого розвитку.

Можна спитати: чи означає все сказане, що національна ідея, нації, націоналізм виявили лише позитивні тенденції та наслідки?

Реальна історія відповість: ні. Як і все нове, національна субстанційність і утверджувалась нелегко – у муках і сумнівах, протиборствах та навіть у виявах самозаперечення; і до наслідків приводила нерідко небажаних, пов'язаних з кров'ю та жертвами, втратами й розчаруваннями.

Ще в підручнику 1996 р. «Українознавство» нами було зазначено: з огляду на піднесення ролі певних формотворчих чинників, методологічних засад та призначення націоналізму його поділили на кілька типів: **демократично-ліберальний** (представники Й. Гердер, Й. Фіхте, Д. Мадзіні, А. Міцкевич, Ф. Палацький), **інтегральний** (з домінантною роллю в Німеччині, Англії, Італії, Бельгії, Румунії, Іспанії) і **реформаторський** (Японія, Туреччина, Китай). Перший з них орієнтував на гармонізацію взаємин кореневих націй з представниками інших етносів; другий сповідував гегемонію націй – «месій»; третій генерував зусилля етносів, спрямованих на піднесення політичної, державної, національної свідомості та відповідних їй інституцій (р. «Україна-нація», с. 210-211). Відповідними вийшли й наслідки та ставлення до націоналізму в різні епохи та в різних країнах: від апологетичного до різко нігілістичного.

Особливо переконливо і яскраво це виявилося в Україні.

І то – з різних, однак достатньо підставових причин. Найперше – тому, що не тільки національній ідеї та націоналізму як науковій теорії й соціально-політичній ідеології, а й самій нації упродовж століть довелося відстоювати своє право не те що на історичну роль, а й навіть на існування. Наслідок як винятково негативний: всебічне гальмування розвитку, витіснення і соціально-національної практики, й суспільно-політичної думки на маргінеси поступу, – так і надзвичайно позитивний: у боротьбі гострішали, відточувалися почуття, думки, воля; теорія неминуче перевірялася практикою, і досвід набував як всеєвропейського, так і вселюдського значення. Україна поставала своєрідною лабораторією цивілізаційно-культурного всезагального досвіду.

Друга причина – також багатовікова деформація й фальсифікація історії України, і найперше – не тільки становлення та суверенного буття, а й навіть існування української нації як самодостатнього суверена історії.

Наслідок: досі праці з теорії й практики націоналізму були, як уже говорилося, під забороною та трактувалися як мало актуальні, а то й ворожі народові; а підмурівком тієї політики були неймовірно чудернацькі підходи до історії походження й розвитку українського народу (ширше – українського світу як загальнопланетарної реальності), її фальсифікація, репрезентантами якої були (та й лишаються) не лише зарубіжні (що до певної міри зрозуміло), а й, хоч як це дивно, деякі вітчизняні інтерпретатори.

У цій площині маємо дві константи: одну фундаментально-традиційну, започатковану ще «Літописом Аскольда» з його домінантою: маємо усвідомлювати, «Звідки пішла земля Київської держави. Хто в ній почав правувати, як києво-руська земля стала є»[3]; і другу – породжену антагоністами української, сказати б, первородності, згідно з якою українство є лише гілкою загального східнослов'янського стовбура (згодом – Московської держави), а то й попросту вигадкою польських чи австро-німецьких та галицьких політиків.

Тут доторкаємось до серцевини проблеми – **методології** науки.

Історіософія реставрованого видатним дослідником Михайлом Брайчевським «Літопису Аскольда» базувалася на синтезі міфології і документалістики: походження племен висвітлювалося в дусі біблійної легенди про розподіл земель синами Ноя; а буття Київської держави Аскольда і Дира – на основі календаризації діянь князів із 860 по 867 рік. Навіть перший підхід чітко вказував історичну нішу праукраїнців у розселенні племен, зокрема й слов'янських на землях Яфета. Вона, до речі, в основному збігається з сучасним розташуванням України. Зображені події 860 та наступних років уводять у процес міжнародної взаємодії Київської держави, якій передує доба Кия і києвичів та яка на час переможного походу армії Аскольда і Дира на Константинополь, столицю наймогутнішої тоді Візантійської імперії, сама була однією з наймогутніших у тодішньому світі.

[3] Див.: Брайчевський М. Літопис Аскольда. – К., 2000.

Надзвичайно важливі такі акценти «Літопису Аскольда»: Київська великокнязівська держава бере початок од синів Ноя і стала наслідком довготривалого процесу розвитку та боротьби; на час походу на Константинополь вона була могутньою військовою імперією з ядром із Київської, Чернігівської та Переяславської земель (яким, до речі, Візантія зобов'язалася платити данину, як і воїнам кожного з 380 кораблів); її релігією було язичництво, але Аскольд, охрестившися на своїй землі в Херсонесі, поширив християнство на всю Русь; тоді на прохання моравців та за порадою імператора Михайла мудрими мужами Кирилом і Мефодієм на основі «найпрекраснішої руської мови» [4] було створено алфавіт давньослов'янської писемної мови й почався переклад церковно-службових книг; Київська держава складалася з праукраїнських племен і мала всі атрибути суверенності та міжнародної суб'єктності.

Майже через 200 років київські літописці на основі «Літопису Аскольда» створили свою «Повість минулих літ» (відома її третя редакція), поклавши фундамент «Київському» та «Галицько-Волинському» літописам і пристосувавши вже до нових князів і обставини, що згодом, особливо в Московському князівстві, стало підставою не тільки для актуалізації й «поліпшення» праць аналогічного типу, а, на жаль, і для занадто вільного поводження з історією. Аж до її безпардонної міфологізації та фальсифікації. Етапними на цьому шляху стали: 1613 рік, коли до влади в Москві прийшли Романови й зажадали знищення однієї частини стародруків та перелицювання іншої в ім'я доведення «законності» нової династії на престолі. Зокрема – шляхом показу походження московських князів від київських монархів. А також 1721 рік, коли Петро I проголосив Московщину Росією і тим самим здійснив привласнення своїй державі не свого, а праукраїнського наймення.

Виникненню облудних ініціатив Романових та успіхові їх задуму прислужилися події попередніх періодів, коли старець Філофей (до речі, київського походження) та Спиридон-Савва запропонували Іванові III розглядати Московію не як народ і не як державу, а як світовий феномен, покликаний стати третім і останнім Римом – захисником світового православ'я (так що не

[4] Див.: Українознавство. – 2003. – № 9.

варто дивуватися бажанню Алексія II стати вселенським патріархом: це давня політика Москви, церква в якій завжди була підрядним ідеологічним департаментам держави й царів), й Іван Калита в світлі імперської доктрини месіанізму розпочав процес «собирания под московским скипетром всех русских земель». Тобто експансію упродовж цілого наступного півтисячоліття, надаючи колонізаторській тенденції доброчинного тлумачення та модифікуючи його залежно від обставин і за допомогою історіософських екзерсисів.

Так, на цій основі Катерина II започаткувала багатотомову «Историю государства российского», кладучи в її підмурівок щодо України цілком очевидну українофобську ідеологему: «малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции», котрі мають певні привілеї; їх порушувати непристойно, «однако ж и называть их чужестранными и обходиться с ними» поважливо – було б аналогічно непристойно. Потрібно зробити все, «**чтобы они обрусели** и перестали бы глядеть, как волки в лесу».

Далі будуть впроваджуватися горе-теорії германського й варязького походження Київської держави, аж поки не запанують скандальні концепції М.Погодіна та породженого на тій основі москвофільства, нерідко лицемірно іменованого слов'янофільством.

Відомі акценти московського академіка: до XIV ст., мовляв, у Києві жили «великороси», і українці в особі білих хорватів оселилися в ньому лише тоді, коли «великороси» відійшли з монголо-татарами на північ. А це означає, що вся спадщина Київської великокняжої держави: її землі, культура, мова, князівські династії, – належать… Московії. Що тоді не те що росіян, а й московців не було навіть у проекті, – сором'язливо замовчувалося. Бо йшлося про надзвичайну спадщину, і її треба було привласнити за всяку ціну. А це вже – не історія й не мораль. Великий вчений М.Максимович показав усю абсурдність тієї ідеологеми[5], але та офіційна доктрина скандально луснула ще й з іншої причини: виходило, що коли «білі хорвати» прийшли до Києва лише в XIV ст., то «великороси» і українці є народами **різними**! І говорити як про єдиний східнослов'янський народ, так і про зако-

[5] Див.: Максимович М. Киевъ явился градомъ великимъ…– К., 1994.

номірність «воссоединения» українців та «росіян» у 1654 році в «единой неделимой» імперії немає жодних підстав.

Висічена сама собою «унтер-офіцерська вдова» не могла погодитися з поразкою в своїх імперсько-месійних домаганнях й виплодила новий гомункулус великоросійської національної ідеї – слов'янофільство, згідно з яким під скіпетром московського імператора мали об'єднатися вже не тільки три східнослов'янських племені, а й всі інші державні народи: поляки, чехи, серби, хорвати, словаки… Ідея визволення шляхом об'єднання приваблювала.

Та ейфорія з обох боків тривала недовго: як і одурені та зраджені українці, пригноблені турками, австрійцями, мадярами, німцями слов'яни, котрі сподівалися на визволення за допомогою Росії, скоро переконалися: за лестивими словесами-ідеями криється програма ще страшнішого – тотального уярмлення. Слов'янофільство (як і його варіант – москвофільство) – підступна пастка. Московській імперії потрібні, як писав К. Гавлічек-Боровський, не братерство і рівність, а українські землі, адріатичні виноградники, чеські промисли, польська корона, болгарські курорти, – тому «до Москви я їхав слов'янофілом, а до Праги повернувся чехом», – з розпачем наголошував Гавлічек-Боровський.

Аналогічне прозріння сталося й в Україні. Т. Шевченко, кирило-мефодіївці проголосили курс на історично-зумовлене національне відродження. Царизм стрaктував голос народу як ворожий і антидержавний націоналізм.

Відповідь української політичної еліти була адекватною: не можемо прийняти московське псевдослов'янофільство, бо воно заквашене не на бажанні рівності, демократії, братерства, а на запозиченому в древньому єврействі та римській імперії великодержавному месіанізмі.

У «Програмових засадах Братства Тарасівців», філософсько насичених статтях М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, Лесі Українки, Б. Грінченка, П. Грабовського, у своєрідних маніфестах Ю. Бачинського «Україна irredenta» й «Самостійна Україна» М. Міхновського було сказано чітко і ясно: українці – окремий самодостатній народ і мають історичне право на власний життєвий вибір. Шлях? Він окреслений, як заповіт Т. Шевченка: «де нема святої волі – не буде там добра ніколи», тому – «вставайте! Кайдани порвіте», «борітеся – поборете!», – і

оскільки маєте відповідальність перед судом історії та вселюдства, то мусите «не ридать, а здобувать хоч синам, як не собі, кращу долю в боротьбі!» «Vivere memento!» (І. Франко).

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ВІДРОДЖЕННЯ І РОЛЬ НАУКОВОЇ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Дуже важливо, що вагомість суспільно-політичного відродження підкріплювалася науковими дослідженнями та відкриттями, коріння яких знаходилось у глибинних анналах історичної теорії й практики.

І дуже важливо ще й тому, що історичні свідчення, як ми вже зазначали, століттями свідомо замовчувалися, перекручувалися, а то й нищилися: як народ без історичної пам'яті є не народом, а тільки населенням (що рівнозначно – матеріалом, засобом досягнення мети іншими народами), так і народ без власної ідеї розвитку не є нацією, спроможною реалізувати визначене природою (трансцедентно) право та покликання. Українці мали залишатися гілкою стовбура, повністю залежною від його життєстояння. Отже, не Прометеєм, не Антеєм, не Голосом світу, а тільки наймитом, відлунням чужого голосу.

У книзі історії на карті планети зафіксовано тисячі племен, одні з яких викристалізувались як самодостатні етноси, інші – розчинились у потоці життєвого виру: їм забракло внутрішніх сил. Подібне бачимо й в еволюції етносів: одні розвинулися в нації, інші – або розчинилися в чужих етносах, або поступово асимілюються й гинуть. Як візерунки на вікнах, «розмальованих» памороззю.

Варте уваги природне явище, особливо в гірських місцевостях: з глибин урвищ високо вгору підносяться могутні товсті дерева. А поряд з ними – тонюсінькі деревенятка, однак – такі ж гінкі й високі! Їх рослинна «свідомість» підказує їм: підніметеся до сонця – виживете. Ні – будете затінені й знищені сильнішими. Станете сухостоєм…

Народ, що не тягнеться до сонця, – лишається аморфним етносом, приреченим на поступове загасання, лише на спогад.

Велике життя потребує великої енергій волі: для етносу – це енергія й воля самоусвідомлення та самореалізації, формування своєї самосвідомості в ідею – філософію незнищенної єдності всіх членів суспільства задля великої життєвої мети.

Історія засвідчує: такого роду ідея-філософія в життєздатних народів та харизматичних етносів формується віками й кристалізується в національну ідею. Ідея структурує націю. Нація свою життєву волю й мету теоретично й практично виражає в націоналізмі.

Без великої ідеї «народ» – як храм без аналоя: часом і привабливий архітектурою, але холодний як склеп. Або як людина з відмерлим серцем: може колись і приваблива, але – без майбутнього.

Лише частина українців невтомно бореться, шукаючи дорогу до божистого Храму – істини і високої мети, а тим самим – до щастя, до життя вічного й самодостатнього. Незалежного від інтересів та волі інших. Частина живе сумою міфів і фальсифікацій. Ще частина – рослинним життям: врятує інстинкт – добре, не врятує – буде, що буде… І коли справжні люди та народи борються за своє «Я» й за свою долю, тим утверджують свою силу, і славу, і велич, красу, потрібність і для інших, зумовлену здатністю збагачувати світ, – то останні розпачливо виправдовуються: «а хіба хтось знає, як треба жити?!. Хіба є свідчення, якими ми були і яке наше справжнє призначення?..»

Наші сусіди і колонізатори робили все, щоб ми не одержували відповіді на найсакраментальніші питання буття і вічності. І не лише в площині: національна ідея, нація, націоналізм, – отже: «Хто ми? Чиї, яких батьків діти? Ким, за що закуті?», а відтак: «Нащо нас мати привела: чи для добра, чи то для зла? Нащо живем? Чого бажаєм?..» (Т. Шевченко). А разом з тим: чи хоч прагнемо «неложними устами сказати правду?!» про себе і світ, як те заповідав нам великий Поет і Пророк, найбільший, за визначенням П. Куліша, український **історик** Тарас Шевченко?!.

Нещодавно в Міжнародній Академії Управління Персоналом було відкрито «Парк Трипільської культури». Тієї культури, що визначається світом як основоположна для всієї планетарної цивілізації, а тому нею цікавиться розумне вселюдство.

Але чи цікавляться по-справжньому (на рівні державної програми) трипільською культурою українське суспільство, його еліта, тим більше, що та культура – наша Праматір?!

У 90-х роках XIX ст. видатний український вчений етнічного чеського походження Вікентій Хвойка здійснив вселюдський подвиг, довівши: трипільська культура була славною реальністю, і була вона на Теренах Праукраїни (а також Молдови й Румунії). Те відкриття збіглося з великим українським суспільно-політичним рухом за суверенітет і внесло суттєві корективи не тільки в мислення і почуття українців, а й у свідомість всієї Європи.

Розгорнути б дослідження нашої цивілізаційної колиски! Проникнути в справжні таємниці Буття та свідомості нації! І тим самим через минуле прозріти контури майбутнього. Та це рішуче відмітало російсько-імперські псевдоісторичні екзерсиси, й В. Хвойці було поставлено найжорсткіші перешкоди. На дослідження було накладено табу.

Новий етап національно-державного відродження в 90-х роках XX ст. відродив і надії на кардинальні зміни як політики, так і наукових, зокрема методологічних векторів та орієнтацій. І проникливіші з археологів мужньо взялися за дослідження «черепків і могил» історії. Відкрилися заманливі перспективи.

Та скоро виявилося, що імперіалізм і сталінізм не так у мавзолеї мертвих вождів, як у черепах живих людей. Імітуючи новочасні підходи, деякі історики почали реанімувати стару міфологію. У тому числі й про Трипільську цивілізацію та українську етноеволюцію. І тоді постала в усій гостроті проблема боротьби з дрімучим затемненням свідомості навіть відомих наукових чиновників, які, спекулюючи новотворами словесних комбінацій, виявили нахил до реанімації старих ідеологем.

Ось що говорив про це відомий археолог Іван Черняков на вже згадуваній конференції у МАУП: «Головними особливостями трипільської культури є: величезна територія поширення пам'яток, яка займає 200 000 квадратних кілометрів на території сучасної Правобережної України та Молдови; досить тривалий час розвитку (протягом майже 2 000 років – з кінця VI – початку V тисячоліття до нашої ери до кінця IV – початку III тисячоліття нашої ери), створення гігантських агропоселень площею у 150-500 гектарів у центральній частині на Уманщині, найдавніших курганних (складних за архітектурою і соціальним змістом) могильників в Усатово, яскравих зразків за плануванням двоповерхових будинків, кераміки, культових статуеток людей і тварин,

прогресивного розвитку землеробського і тваринницького господарства, різних ремесел, включаючи металообробку.

Честь відкриття трипільської культури на Україні належить видатному вченому Вікентію Хвойці, який в 1893 році вперше виявив на території Києва залишки трипільського поселення. Пізніше південніше Києва біля села Трипілля, міста Ржищева та інших населених пунктів йому вдалося дослідити інші поселення цієї культури, що дало йому підставу для виділення окремої культури найдавніших землеробів на території України, зробити відому серед вчених доповідь на XIII Археологічному з'їзді в 1905 році в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) «Початок землеробства та бронзовий вік в Середньому Подніпров'ї», що стала основною теоретичною і практичною базою для подальшого розвитку трипіллєзнавства.

З того часу минуло 100 років і археологами досліджена велика кількість пам'яток трипільської культури. Незважаючи на досить значний фонд відкритих археологами джерел трипільська культура все ще залишається найменше дослідженою серед інших культурно-історичних утворень енеолітичної доби Європи. Жоден із найяскравіших її археологічних об'єктів не був до кінця досліджений з включенням всього арсеналу сучасних наукових методів археології та природничих наук. Весь фонд артефактів трипільської культури до сьогодення не систематизований, а публікація археологічних досліджень перебуває на низькому рівні. Все це призвело до відхилення від наукового осмислення феномена трипільської культури, до створення неспеціалістами примітивно-фантастичних гіпотез.

Серед цих примітивно-фантастичних гіпотез мають місце різного ґатунку пояснення про надзвичайно високий технікокультурний рівень розвитку племен цієї культури порівняно з іншим населенням Землі того часу, включаючи створення ракет, нібито знайдених до Другої світової війни на Хрещатику в Києві, організацію оснащеного вітрильного флоту і зникнення трипільських поселень на території України в результаті всесвітнього потопу, організацію культового центру для всієї північної півкулі Старого Світу на Кам'яній Могилі, винайдення там шумерської писемності, утворення праслав'янської найдавнішої держави Арати, надзвичайну цивілізаторську місію трипільсь-

ких племен у поширенні знань у всьому Світі, включаючи цивілізації Європи, Африки та Азії (у тому числі Індії та Китаю). Всі ці пояснення не мають наукового обґрунтування і оформились в часи колосальних геополітичних змін після розпаду Радянського Союзу та організації нових держав. Ці напрямки до якоїсь міри відповідають особливому захопленню деяких людей у фантастичних поясненнях пірамід Стародавнього Єгипту, що на Заході отримало спеціальну назву «пірамідові діотології».

Проблема розвитку та зникнення трипільської культури, історичної долі її племен цікавила вчених від самого початку відкриття цих археологічних пам'яток. Треба відзначити, що їх першу історичну інтерпретацію зробив В. Хвойка. На початку XX століття він вважав, що племена землеробської трипільської культури Подніпров'я поклали початок «протослов'янського» (індоєвропейського) населення України. На противагу цьому Е. Штерн висунув ідею про трипільську батьківщину у північному Причорномор'ї стародавніх фракійсько-фрігійських племен Балкан і Малої Азії (включаючи мешканців стародавньої Трої), племен острівної Греції, що створили мікенську цивілізацію і заснували «праеллінську» культуру. Для першого етапу вивчення трипільської культури характерне надзвичайне захоплення вчених загальними проблемами розповсюдження культур «мальованої кераміки» у Старому Світі від Китаю, Середньої, Малої Азії до Балкан і Подунав'я та їх зв'язок з розселенням індоєвропейців у пізні часи (М. Біляшівський, О. Спіцин, Б. Грозний, Г. Чайлд, І. Мещанінов, М. Марр). З розселенням трипільців неситів у Малій Азії (Б. Грозний, М. Болтенко)»[6].

Не тільки можна, а й треба було за ціле століття розібратися з хитросплетіннями як історії, так і наукової думки. Та й нині бачимо інше: боротьбу, в якій кожен відстоює свою «правду». Так, «Відкриття хліборобних міст епохи енеоліту між Південним Бугом і Дніпром стало, по суті, повторним прочитанням трипільської культури. Однак ця тема не є пріоритетною в Інституті археології, – вважає етнолог, директор Тальнівського музею історії хліборобства Вадим Мицик. – То держава грошей не виділяє на дослідження, то археологи-посадовці дотримуються

[6] Українська газета. – 2004. – №38 (14.10). – С. 6-7.

думки, що жодних праміст в Україні немає, а трипільська культура є семітською за походженням. За відправну позицію доктор історичних наук Л. Залізняк взяв ту версію, яка існувала в перші роки дослідження трипільської культури (В. Городцов, О. Спіцин), мовляв, предки трипільців приїжджали з Малої Азії, де всі племена були семітськими. Він заселив малоазійцями Балкани, Індію, Аравію. Але ж Мала Азія набагато менша навіть за Балкани.

Леонід Залізняк стверджує, що трипільці були з «темною пігментацією, скошеним чолом і великим носом своєрідної форми». Яким чином він це встановив – не каже. Та й наука таких антропологічних даних на знає, адже шкіра не збереглася, а писемних пам'яток тоді ще не було. Провідний український антрополог доктор історичних наук, професор Сергій Сегеда стверджує, що в давні часи упродовж багатьох тисячоліть в Україні переважав саме середньоєвропейський тип населення.

Л. Залізняк обстоює думку, що багатотисячолітня культура хліборобства в Україні теж прийшла з Малої Азії. «Але ж починаючи з неоліту, всі історичні культури, які розвивалися на українських землях, були хліборобськими. Він вважає, що трипільці були споріднені із хатто-хуритами Малої Азії VII-IV тисячоліття до нашої ери. Оскільки у мові трипільців є запозичення шумерських, афроазійських термінів, то, очевидно, було кілька хвиль міграцій не тільки хатто-хуритів, а й інших народів. І от Л. Залізняк робить парадоксальний висновок: оскільки ті народи не є індоєвропейцями, а українці належать до індоєвропейців, то «нема підстав вважати трипільців українцями. Українська мова й культура принципово відрізняються від мови стародавніх народів Близького Сходу і їхніх родичів трипільців».

Чи правильно трипільську культуру називати цивілізацією – про це точилася дискусія на науковій конференції в МАУП. Інститут археології цей термін не сприймає, як це було за радянських часів. «Але якби ж такого розмаху набула культура Кукутені в Румунії, то її б обґрунтували як цивілізацію, і про це знав би весь світ. Рівняймося на тих, хто належно цінує своє рідне» (О. Мельник).

Чи має усе згадане для нас важливе значення? Безумовно, бо ставлення до трипільської культури визначає ставлення й до інших етапів та форм світової цивілізації, а тим самим – і до українського етногенезу. А саме: якщо Трипільська доба – праук-

раїнська, то це зобов'язує відповідним чином бачити й себе: з глибини та з середини; якщо то були семітські утвори, то або на нашій землі культуру творили інші і ми були тільки при інших або й поза ними, або ж і ми … семіти. А тоді еволюція нашого родоводу, що означає – й етнонаціональної ідеї, буде мати або індоєвропейське, або семітське начало та наповнення. І ми зможемо по-справжньому пізнати себе – як колишніх, так і теперішніх – лише ставши на грунт або однієї, або іншої домінанти. Або… зовсім іншої – дійсно наукової концепції, щоб реально дослідити і відповісти:

– То хто ж ми – чиї, яких батьків діти?!.. І чи й ми, аналогічно до високорозвинених народів, будемо вважати все витворене на рідній землі **своїм**, чи й ті неоціненної ваги здобутки віддамо іншим? Як безбатченки, люди без душі і розуму, без минулого, а тому й без майбутнього?!..

Як і відкрита М. Грушевським на Чернігівщині Мезенська стоянка, що нараховує понад 20 тисяч років, та Кам'яна Могила під Мелітополем, якій 10-12 тисяч років[7], а також численні поселення на Причорномор'ї, в Карпатах, під Миколаєвом і Києвом і в самому Києві належать до найзначніших пам'яток найдавнішої світової культури. І вони не мовчать, вони говорять: і яким було Буття наших далеких прапредків, і яке виробництво, якими були сімейно-родинні відносини та суспільний лад, і якими були світосприйняття та світорозуміння, вірування, традиції, навіть – художні смаки та етичні норми[8].

І говорять не тільки залишками колишніх протоміст, будівель, поховань, кераміки, оборонних споруд, хліборобського та скотарського реманенту[9].

Маємо всі підстави тішитися, що в українців збереглися залишки свідчень, зафіксованих на письмі, і ті пам'ятки відповідають нам і на питання про зміст та еволюцію нашої етнонаціональної ідеї.

Має у цьому плані значення й Кам'яна Могила, котра засвідчує наявність писемності на нашому Терені ще 10-12 тисяч років тому.

---

[7] Див.: Українознавство. – 2003. – № 4 (9).

[8] Див.: Кононенко П.П. Українознавство: Підручник. – К., 1996. (Розділ «Україна – культура; релігія-філософія-мистецтво»).

[9] Див.: Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу. – К., 2000.

І мають епохальне значення такі першотвори про події ще перших століть нашої ери, як «Велесова книга» і «Літопис Аскольда» та праці зарубіжних державців, істориків, мандрівників[10].

Як і після появи «Слова о полку Ігоревім», можна почути: але є сумніви, що то автентичні твори! Та пригадаємо: спочатку наші сусіди поставили під сумнів, проте згодом не лише визнали, а й привласнили «Слово о полку Ігоревім», бо інакше не складалося з їхнім «старшинством» та «первородством», – а після того, як визнав зарубіжний світ, росіяни не тільки визнали «Велесову книгу», а й оголосили її … «російським національним міфом». Малороси ж сумніваються, а то й відмежовуються від першотворів.

Одні тому, що стають перед потребою або переписати свої практично антиісторичні твори, або й викинути їх на смітник. Інші тому, що стали жертвами ідеологічної обробки й ніяк не можуть сповнитись гідності і стати самодостатніми господарями та творцями власної долі.

А роль «Велесової книги» та «Літопису Аскольда» якраз і полягає у прямому зверненні пра-пра-пращурів до нашої етнонаціональної свідомості й гідності.

«ВЕЛЕСОВА КНИГА» І «ЛІТОПИС АСКОЛЬДА» В ГЕНЕЗИСІ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Обидва твори відображають події другої половини 1-го тисячоліття нашої ери, віддзеркалюючи й їхню передісторію в причинах і наслідках.

Отже, йдеться про нашу минувшину, від якої ми з різних мотивів, але, як правило, відмовлялися: вона, мовляв, спільна – або германо-слов'янська, або східнослов'янська. Так і не ставлячи питання: а чи існували і які ж тоді були українці?..

Нагадаємо: у свій час не лише в Римській імперії, а й в імперії Карла Великого становище європейських народів було

[10] Див.: Крисаченко В. С. Українознавство: Хрестоматія у 2-х книгах. – К., 1996.

ідентичним нашому. Але жоден із тих народів **не відмовляється від своєї праматеризни**! Бо інакше вона належить кому? Якщо не їм, то семітам, а коли не семітам, то що – марсіянам?..

І це за умови, що наші пращури були мудрішими, допитливішими й далекогляднішими: ще в «Літописі Аскольда» дошукувались істини – «звідки пішла руська земля…»

Символічною парадигмою є і зачин «Велесової книги»: «А дарма забуваємо давні добрі часи. Та йдемо куди – невідомо». Бо і уроки минулого, вважає автор пратвору, надзвичайно повчальні, і в майбутнє іти без осмислення досвіду – то йти із заслоненими очима та порожньою душею.

З цієї причини автор дивиться широко й заглядає в глибінь часопростору, і ми бачимо: той далекий світ настільки таємничий, наскільки разом з тим і суголосний нам, навіть – на грані XXI століття.

Насправді: «Велесова книга», – зазначає Валерій Шевчук у передмові до прекрасних переспівів «Велесової книги» Миколою Карпенком (К., вид. В. Карпенка, 2004), – викликає безліч думок та асоціацій, як твір, що «потребує осмислення в багатьох параметрах. Надзвичайно цікавий він для історика: одне те, що маємо **писану історію** племен празько-корчацької культури з її мовою, звичаями, релігією, господарством, виходами у степ і відходами на північ…, а друге, перед нами причинок до історії Деревлянського князівства, яке існувало не одне століття і твердо фіксується за перших київських князів. Дає безліч фактів пам'ятка до загальної української історії, зокрема степової та кримської… Для висвітлення історії української державності тут також знайдеться чимало фактів, а саме про державні утворення докиївського періоду, чимало є й про сам Київ, про різні епохи в житті наших предків, Антську державу. Є матеріали не лише до історії релігії, але й соціально-економічного побуту… Не менш цікава книга етнографам та фольклористам, соціологам, історикам права, а, передусім, літературознавцям, адже перед нами… один із епосів, у якому реально бачаться засновки епосів пізніших; водночас це зразок протолітопису…»

Протолітопису Буття і Свідомості праукраїнців, а тим самим – і зародження та формування їхньої етнонаціональної ідеї.

Ну й справді: з сюжету бачимо і численні картини внутрішнього життя, і спогади або картини боїв з перським полководцем

Дарієм, готами і гунами, греками, римлянами і варягами, хазарами, численними сусідніми племенами, – та розповідь про все те не є головною метою. Головна мета – то **осмислення** як боїв, так і причин перемог чи поразок, а тим самим – сенсу багатовікового розвитку, відповіді на питання: як жили, чим стали, куди йдемо?...

У чому ж той сенс за автором Влес-книги?

У відповіді: щоб мати бажане життя – потрібно за нього боротись**! Потрібно** воліти **добра. А вища форма Добра – то** стати і бути собою на власній Землі**.**

Пригадаймо Мацціні: «Без країни у вас немає ні імені, ні прикмет, ні голосу, ані прав чи доступу як братів до товариства Народів. Ви байстрюки Людства… Не відволікайтеся ідеєю поліпшення ваших матеріальних умов, поки спершу не вирішите національного питання». Прекрасно було сказано! Але сказано було ідеологом «Молодої Італії» аж у XIX столітті!

Автор «Велесової книги» мислив і писав на тисячу років раніше:

…Се ви перші були, хто вклонився Триглаву,
а Триглав – суть Сварог, і Перун, й Світовид, –
і на них споконвіку тримається світ,
що являє нам Яву, і Наву, і Праву
…Бог війни й боротьби, віщий грім з ясноти,
що веде нас до бою дорогою права!..
Із твоєї руки нам зліта Матір-слава,
і до тризни великої правиш нас ти.
…Се бо тайна велика: пресвітлий Сварог
в одночассі – то суть і Перун з Світовидом –
вони в Сварзі навіки поєднані з Дідом,
яко світлий Триглав,
Бог богам, вічний Бог.
Бо в людському житті, та й по всі наші дні, –
Білобог з Чорнобогом у вічній борні.
І щоб світ наш тримавсь,
не скривилася путь, –
Світовид і Перун у Сварозі живуть.
…Се ж бо Велес навчив
праотців наших землю орать,
засівати цілини і жати снопи колосисті –

і при вогнищі ставить, у хаті, на ріднім обійсті,
божий Сніп, як святиню, як вищу земну благодать…
Слава ж нашим батькам –
***матерям і вітцям**, що вели*
нас ізмала за руку
в любові до рідного Бога,
що із правої стежки для нас починалась дорога –
і за мірою права
ми в світі живем, як жили.
…Од вбережжя морського,
од Годського моря,
*в давнину ми ішли ген **до Дніпра і далі**…*
…та металися в степах поміж ордами вражими.
«Ой, не стане добра, як ми разом не зв'яжемо
силу родів своїх, давши їх на поталу!»
Як до мислі не візьмемо міту святу:
праотців голоси до єднання покликали!..
Дослухаймося їх, бо не може буть інако,
бо загубимо силу і славу отут…
***Осідаймо** в степах – там, **де предки сиділи**…*

Тому, що не завжди гуртувалися та боролися, зневажали богів і князів, Наву, Яву та Праву, – то 15 віків знемагали в яремному рабстві. Ждали, що волю і щастя даруватимуть нам боги.

Та горе призвело до прозріння:
…Огнищанами будьмо у рідному домі:
висіваймо зерно, випасаймо гурти,
яко гридні, а не безсловесні скоти,
не оті овечата, які несвідомі
…Яко орії давні – не греці оті,
із ромейських земель, з-понад Годського моря,
що в невігластві власнім немудре говорять
і про нас, і про наші храмини святі.
Не вони ім'я слави, а ми несемо –
і ту славу бороним, йдучи на заліза
чужинецьких мечів, коли ворог налізе, –
чей же ми не бики, щоб вдягати ярмо!
…Ми на землях своїх зроду вільно жили…
І про русичів славу клекочуть орли –

*…**А звідкіль наші роди**, звідкіль племена,*
хто се мудро вчинив і хто дав їм наймення?..
Від Сварожичів наших се благословення…
…На семи великих Ріках утворилися ті роди,
як за морем проживали ми в Зеленому Краю –
*у літа тамті далекі, ще задовго до **ісходу***
у Карпатські зелен-гори,
в землю Київську свою
літ за тисячу і триста
до того, як стались готи…
В далеких переходах зазнали багато страждань
…І взяли мечі ми в руки,
і свій рід ми боронили –
за життя своє ми бились,
і за наших животин;
І в Перуна-громовержця
одного ми попросили:
або жити – або вмерти,
або воля – або згин!
…Отож Бог наш – Сварог – для племен і часів,
роду нашого славного, що не змаліє!..
А сей рід – то є витязі наші од Кия
аж понині, до київських наших князів.
…У нас води й бори, і луги трав'яні.
І напохваті меч.
І наш муж на коні…
…І пішли – Орій, Кий,
а за ними і Щек, і Хорив,
троє в батька синів,
роздивлятися землі незнані…
І ми бачимо днесь,
живучи у трудах і старанні, –
Що слов'янський наш рід
Сам себе в тих походах творив!
…Відчинить їм браму наш Батько Перун,
покличе на луки Сварожі…
А слава воскресне у рокоті струн –
і стане в Русі на сторожі.

…Так постають Краса і Врода, у рідні ваблячи краї, –
Бо лиш тоді жива Природа, коли ми чуємо її.
Коли в душі мов щось проснеться
і диво-спів народиш сам, –
як серце раптом відгукнеться
траві, і водам, і лісам…
…Собіособство мудрим не стане:
окремішність роду не множить сили!..
…Батько Орь був попереду – князь племенам…
Після – син його Кий на Русі провідничив.
…О нападники готи! Були й відбули…
Тільки кров, що у пам'яті, не висихала.
Нас підтримали ільмри… Земля нас тримала,
бо ми Сонце і Небо на стягах несли!
…Кий у Києві сів – і нам зичить добра.
Спільно зводимо Русь – городи й заборола…
І куди б наших предків поверталися чола –
не поступимось Руссю, не підем з Дніпра.
Ся земля – наша Мати від діда-отця,
і ми з нею пребудемо – аж до кінця.
Рід Щека приходить до Дніпра з Карпат.
…І такою була Матір-слава завжди –
і як русичі лендами до Лукомор'я
прагли наших богів занести – і край моря
угніздитися мали, прийшовши сюди.
Грецькі колонії прагнуть диктувати свою волю –
…тож до моря притиснути греків пора!
І страшити й гонити у грецькі краї,
бо ж то руська земля єсть – і паства, і лови, –
і за неї лилось много руської крові,
і там руські тіла укривали її;
…І з'єдналася Русь задля волі і ладу –
най бо Скитія буде у русів одна!
…А любили свій край – всім лицарством своїм:
краще вмерти – чим здатися на спотикання,
бо куди ж ти підеш у годину смеркання,
як од вогнищ святих – тільки попіл і дим?
Як під небом притулку не знайдем ніде?..

І се мовим услід за отцями й дідами:
«ПОБОРІМОСЬ!»
Мати-Слава обіцяє перемоги.
…А вмирати не страшно – у вічність той піде,
як і всі у свій час туди підемо ми.
А тому і йдемо. Божих знаків свідомі,
що земна то все тлінь, що малі ми тут є…
А жива наша слава – в Матір-славу тече –
і пребуде у ній, поки й світу земного.
Нападають вороги – і квилить Мати-Земля.
…І кличе вона оборонця – йому свої мовить жалі…
Як День умирає без Сонця –
отак ми умрем без Землі.
Що ж дає енергію цьому переконанню?
…А дарма забуваємо давні добрі часи
та ідемо куди – невідомо…
Чень поглянеш назад – голоси, голоси –
звідтіля, з праотецького дому.
Та стидаємось Яву, Наву й Праву ми знать:
ну, а що ж то вкруг гирла земного?..
…Душі пращурів нам в світ надій і тривог
днесь од Ірію зорями світять
Вірність життю та вітчизні дає сили перемагати і персів, і готів, і греків, і римлян, і хозар:
…В нас же батьківська віра
і правда своя на віки.
…З Дніпра по Дунай – а все отчий край…
…Тримайтеся, браття, плем'я за плем'я,
тримайтеся рід за рід! –
і бийтесь за себе на землі своїй,
яка належить нам і ніколи іншим.
…йдем на ***Хорсунь****! Туди, де морські береги,*
там за сльози уведених дочок дадуть,
за неволю синів в рабство греками взятих:
нам ні срібла, ні злата не треба до плати –
хай посічені голови їх упадуть!
«…Муж ідучи додому, не правий, якщо лише
заявляє про права, і правий, якщо слова його

з ділами збігаються»
…А ми родичі всі, а ми всі кревняки –
про се каже нам кров наша віща…
Вибирали князів – і так правились ми
аж п'ятнадцять віків через віча.
Кожен вправі там був своє слово ректи –
і казати, і мислить інако…
…А те право утратили ми од хозар, по Трояню.
Та воїни прийшли і сказали: «Се дух нам воскрес!»
І славу богам заспівали ми потім,
і жертву творили в молитві-хвалі…
Хозари потяті були до землі.
А також і готи.
…І сказала Руськолань:
«треба немало старатися
щоб утворилася земля наша»
За десять віків і походів багато чого забулось
…Давній рід на окремі зійшов племена:
ті поляни, ті сваредзі, ті деревляни, –
а то ж рідні все русичі од Руськолані…
А ще сумь, весь і чудь – як чужа чужина.
Звідтіля і усобиці…
…А де ж то ми вільного знайдем життя,
якщо не в собі, *не на рідному полі?*
…А тут бо – за тисячу літ і три – сто,
як почати лічбу од ісходу Карпатського, –
злий-жорстокий Аскольд, од варягів ото,
та й приліз до слов'янського племені наського.
Та маємо жити правдою наших Богів!
Бо де нема злагоди – там буде біда…
І через нашу роз'єднаність подолали нас Аскольд і Рюрик. І тому –
«…Наші праотці йдуть по висхлій землі…
і так ми не маємо Краю того і землі нашої…
І хрещена Русь сьогодні»
І маємо знову боротись за волю і Землю нашу!

Шкода, що не можемо вдатися до широкого аналізу стилю прамови, бо, по-перше, внутрішній лад кожної мови – то **лад**

природи й душі народу, – а переклад (чи переспів) неминуче вносить корективи до першотвору; і, по-друге, тому, що мова «Велесової книги» прямо співвідноситься з часом «Літопису Аскольда» (про 860-867 рр.). І тоді, як і всі мови світу, вона була дещо відмінною від сучасної і словниковим запасом, і евфонією, хоча ще тоді нашу прамову і великі мужі Кирило та Мефодій, і морави та чехи й болгари визнали «найпрекраснішою руською мовою».

Одначе й у реставрованій формі мова «Велесової книги» вражає не тільки стилістично-семантичним, а й змістовно-ідейним багатством, наснажує роздумами, зачаровує почуттями. Та хіба й дивно? Автор зображує буття і рух свідомості поколінь у вражаючій повноті часопростору діянь людей, а це робить розповідь ліричною і епічною, драматичною й трагедійною, – тож засвідчує як багатство внутрішнього життя наших далеких пращурів, так і природу ідейно-художнього синкретизму нашої мистецької творчості.

В підручнику «Українознавство» (глава «релігія – філософія – мистецтво») вже говорилося про деміургічні чинники того синкретизму: форми буття визначали форми творчості (єдності фольклору, пісні, музики, театралізованих дійств); а форми свідомості – органічний синтез емоційних, раціональних і досвідних начал, вірувань, філософських поглядів і міфологічних та міфотворчих світоуявлень – про людину й народ, про Небо і Землю, мораль і закон, життя і смерть, славу й ганьбу, їхні родо-племенні джерела, координати та категорії.

І вагомість, масштаби зображеного й вираженого в геніальному праепосі постануть у адекватних формах та вимірах, коли врахуємо: зображується процес розвитку життя щонайменше за **півтори тисячі** років, і до того ж – життя народу, сущого на **серединній землі планети**: по ній пролягав шовковий шлях до Китаю, походи Олександра Македонського до Індії, шлях – із Варяг у Греки і з Європи до широт Сходу. При цьому маємо на увазі не лише фізико-географічний бік справи, а й роль цієї землі в міжнародних взаємовідносинах: цивілізаційних, культурних, торгово-економічних, освітніх, релігійних, наукових, військових. Зрештою, **енергетику** цієї Землі, визначену **провінденційно**, а тим самим і **харизму** етносу.

Зокрема й те, що безмежна Земля Київської держави з усіх боків, на кордонах сухопутних, морських і річкових була **відкритою** для перманентного проникнення. Та земля задовольняла потреби і осідлих, і кочових племен, була багата всім, – тому ваби-

ла й «зобов'язувала» битися за неї. А це формувало не тільки спосіб життя, а й характер людей – трудівників і воїнів водночас, провідні риси екзистенції автохтонів.

Гідні подиву і захоплення можливості людини та мови: весь той огром віків і подій, помислів, почуттів і дянь, вірувань, устремлінь і пророцтв виразити гранично об'ємно й довершено в Слові.

Викладачі, дослідники зарубіжної літератури з високим пафосом показували, як майстерно зобразив щит Ахілла Гомер або меч Дюрандаля чи ріг Карла Великого автор «Пісні про Роланда». І то не тільки вражало, а й потрясало!

На жаль, наші дослідники і педагоги аналогічною мірою не розкрили нам велич вітчизняних шедеврів: і хай сусідам те було не з руки, бо шедеври не належали їм, а визнати пріоритет українців вони не хотіли з «принципових» мірувань: тоді б в іншому світлі, такому як еллінська Греція й Рим, постали Україна та ті сусіди. А українським забракло знань, або натхнення чи й професіоналізму, а то й мужності: треба ж бо було протистояти фальсифікаторам, котрі сиділи при владі й повелівали не лише тілами, а й душами. А праглося ж чинів і достатку, часом-то й слави. Тож на мораль і совість, патріотичні обов'язки можна було або заплющити очі, або й начхати…

Як закрити «більма» й на історичну правду, котра поставала з тих давніх шедеврів: що ще у «Велесовій книзі» було дано відповідь і на питання «звідки пішла руська земля»; і на те, що ж визначило характер розвитку та причини і наслідки багатотисячолітньої боротьби за власну долю й свободу. Тобто, те, що стало формотворчою енергією, деміургічною силою кристалізації спочатку родової й етнічної, а в кінцевому наслідку – етнонаціональної державницької ідеї.

Ось що знаходимо в тексті:

«Се ви перші були, хто вклонився Триглаву, а Триглав – суть Сварог, і Перун, й Світовид»;

«Слава ж нашим батькам – матерям і вітцям, що вели нас ізмалу»;

Вороги прагнули роз'єднати нас, та ми зрозуміли: «Ой, не стане добра, як ми разом не зв'яжемо силу родів своїх»;

«А звідкіль наші роди, звідкіль племена, хто се мудро вчинив і хто дав їм наймення?.. Від Сварожичів наших се благословення…»;

Доля ганяла по лісах і пустищах, по своїх і чужих землях – «І взяли мечі ми в руки, і свій рід ми боронили, за життя своє ми бились…»;

«А сей рід – то є витязі наші од Кия аж понині, до київських наших князів», а зачинався ще з Орія;

Нав'язують нам думку про нашу залежність – і державну, й етнічну – від когось, та то – олжа: бо «слов'янський **наш рід** сам себе в тих **походах творив**!»;

Насаджують думку, що ми – люди нерозумного краю, без доблесті й честі, та брехня спливе, а «слава воскресне у рокоті струн – і стане в Русі на сторожі!» – бо ж ми мали не тільки мужніх князів, а й мудрих Боянів;

Тих Боянів, що жили і славою батьків (родів та племен), і Духом землі й усвідомлювали: «Так постають Краса і Врода, у рідні ваблячи краї, – Бо лиш тоді жива Природа, коли ми чуємо її: Коли в душі мов щось проснеться і диво – спів народиш сам, – як серце раптом відгукнеться траві, і водам, і лісам»;

Тож усвідомлюємо: готи, гуни, хазари – були й відбули, ми ж зводилися на ноги, бо «Земля нас тримала… Тільки **кров, що у пам'яті**, не висихала, – бо ми Сонце і Небо на стягах несли!»;

Бо коли надходили нові вороги, ми «мовили услід за отцями й дідами «ПОБОРІМОСЬ!»; «І куди б наші предки повертали чола – не поступимось Руссю, не підем з Дніпра. Ся земля – наша мати від діда-отця, і ми з нею пребудемо аж до кінця», – як і «З Дніпра по Дунай – то все отчий Край»;

Все зазначене єднає нас і дає силу та віру: «Тримайтеся, браття, плем'я за плем'я,.. рід за рід!» – «А ми родичі всі, а ми всі – кревняки: про це каже нам **кров наша віща**»;

Наш ідеал – рівність, справедливість, демократія, суверенітет, свобода, – «А де то ми вільного знайдем життя, якщо **не в собі**, не на **рідному полі**?!.»

Так вірували, мислили, воліли і діяли наші «прадіди великі», тим самим відслонюючи завісу над анналами праісторії і говорячи: ще задовго до епохи Володимира Великого ми мали могутню державу, християнство, широкі міжнародні відносини, а також – писемні пам'ятки (отже, й знаки реального історичного часу), котрі засвідчують: шлях до національної ідеї, як і до національної мови, культури, держави, **розпочинається** з **осмислення себе** народом – суб'єктом історії, творцем власної ментальності й долі.

Батьком та матір'ю ідеї-філософії стають **Рід** і власна **Земля**, котрі еволюціонують у **плем'я і Батьківщину**. А субстанцією феномена нації стає **етнос**.

Звернімо увагу на акценти автора епохального епосу: ми жили **родами**, нерідко ворогували, отож втрачали **почуття** єдності; часом не шанували своїх богів, Наву, Яву і Праву, а коли напасники забирали вождів – не боронили їх; не завжди розуміли, що коли чужинці накидали нам свою мову, то ми ставали відчуженими і від своєї віри; як наслідок – втрачали владу над своєю землею, 15 віків жили в рабстві…

Здавалося: ми приречені на загибель, – та прийшло прозріння: «ми **родичі** всі, а ми всі – **кревняки**: про це каже нам **кров** наша **віща**…» Ми об'єдналися в племена.

Чому об'єдналися? Бо осягнули: ми – кревняки. Завдяки чому прийшло осяяння? Бо прийшло **відчуття**: і в добрі, і в злі – **Земля** нас тримала» та ще «**кров**, що у пам'яті, не висихала»; «бо ми **Сонце** і **Небо** на стягах несли» (і та пам'ять, зважмо, донесла ті кольори «крові» – Сонця і Неба – аж до кольорів нашого сучасного прапора!).

Отже, рід. Родове начало передає **пам'ять крові**. Кров передає голос **Землі**, ширше **– Природи**, відчуття доленосної єдності з нею. Рід, пам'ять, кров, Земля і Небо зумовлюють синтез нової якості – **племені**, а далі й «синтез» племен. Їх очолюють вожді і династії. Появляється нового типу держава. Але вирішальними стають внутрішні сутності: рід, Земля-Природа, кров, пам'ять, віра і мова, державна самосвідомість, – а ті сутності трансцедентної категоріальності зумовлюють появу і нової якості єдність: **етнічну**.

Етнос стає гарантом вічності народу**.**

Не всякий етнос, а той, що пізнав і усвідомив себе. Етнос, могутній природною силою. Бо тисячі етносів розчинилися, асимілювалися, стали підрядними, а то й загинули. Як деревця, що не піднялися до Сонця.

Роль суб'єктів історії, творців і виразників загальнолюдської цивілізації та культури випала лише на долю етносів **харизматичних**: наділених жагою життя, пам'яттю крові і серця, енергією інтелекту, силою творення, боротьби і володіння, волею переможців, призначених до здійснення в потоці вселюдства **власної історичної місії**.

Всі зазначені формації, всі риси, а головне – факт, сказати б, релігійно-філософського самопізнання та самоусвідомлення, а тим самим – сприйняття трансцедентно визначеної історичної

місії український етнос пройшов і виявив ще **до** середини І тисячоліття нашої ери.

Доказом тому є й другий писаний документ – «Літопис Аскольда».

Абсурдно, але цей документ про події 860-867 років не став для деяких істориків дороговказом до правди-істини не лише до XX ст., коли він був маловідомим, а й на початку XXI ст., коли його реставрував, обнародував і науково прокоментував видатний історик Михайло Брайчевський.

Нагадаємо: «Велесова книга» завершувалася болючим спомином: «де нема злагоди – там можлива біда…», «через нашу роз'єднаність подолали нас Аскольд і Рюрик».

«Літопис Аскольда» є писемною пам'яткою про часи правління згаданого Аскольда – 860-882 рр. нашої ери. Отже, він продовжує розповідь про епоху, зображену у «Велесовій книзі».

При цьому продовжує не тільки хронологічно. Головне для нас – продовжує ідейно-філософською змістовністю та історичною парадигмою. До того ж уже на рівні сформованої держави.

Найперше: спробою **побачити себе на вселюдській Дорозі до себе самих і до світової спільноти**, до власної і всезагальної мети, а тому – до ядра родо-племінної та правової й державницької ідеї: хто ми і чого прийшли у Світ?..

«Велесова книга» давала кількатисячолітню парадигму еволюційного розвитку в інтегральних категоріях виміру – Простору й Часу. Категоріях, наголосимо, широти, глибини й висоти бачення людей, родів, держав, подій та процесів, міри почуттів і мислення, а відтак – міри природності, людяності, мудрості, мужності та потужності свідомої волі і далекоглядності, вічності діянь та надбань.

«Літопис Аскольда» розгортався так: «Се починаємо повість оцю. По потопі три сини Ноєві розподілили землю – Сим, Хам та Іафет. І дістався схід Симові… Хамові ж дісталася південна частина… А Іафетові дісталася північна сторона та західна: Мідія, Албанія, Вірменія… **Сарматія, Таврида**, **Скіфія**… Дістав (Іафет) також і острови: Британію, Сицилію…, ріку Тигр, що тече між Мідією та Вавилоном – до Понтійського моря на північну сторону: **Дунай, Дністер і Карпатські гори**, а звідти, сказати б, аж по **Дніпро** та інші **ріки: Десну, Прип'ять, Двіну**, Волгу, що про-

лягла на схід в частину Симову» (отже, там, де знаходилися: «Сирія, Мідія, і ріки Євфрат, і Вавилон, Колдуна, Ассірія, Месопотамія, Аравія Старійша, Кілія, Комагена, вся Фінікія»[11] . Свідомо відзначаємо частини в складі країв Іафетових – від Мідії та Албанії, Сарматії, Тавриди, Слов'ян – до Британії і Сицилії, Родоса та Дунаю, Дністра і Карпатських гір… аж до Дніпра та інших рік: Десни, Прип'яті…» А також частин, пов'язаних з Волгою («в частині Симовій») – у ній не знаходимо жодних реалій, пов'язаних з майбутніми Суздальським, Володимирським, Московським князівствами. І не тому, що їх тоді й не могло бути, а тому, що ті землі ще не були відомі – з одного боку, та належали до зовсім іншої цивілізаційної частини – з другого. Зате бачимо контури індоєвропейської цивілізації, до якої, знову-таки, землі майбутньої московщини не належали ні територіально, ні етнічно, ні культурно.

Не можемо не процитувати й іншого, поданого далі. Спираючись на ще одну міфологему, автор «Літопису Аскольда» повідомляє про намір племен Вавилонії «створити стовп до неба», про те, як будували його 40 літ. Ще коли він не був добудованим, прийшов Бог і сказав: «Се рід єдиний і мова одна», і «змішав Бог мови» (що свідчить, що доти **єдиної** мови, як і єдиного народу, насправді не існувало!), а потім зруйнував той стовп і розсіяв племена по землі, розділивши народи і мови на **сімдесят дві**: «**Від цих же сімдесяти і двох народів походить і народ слов'янський**, від племені Іафета – названі **норичі** (нарці), які суть **слов'яни**.

І від тих слов'ян розійшлися по землі і **прозвалися** своїми **іменами** – **де хто сів**, на якому місці. Ті, що прийшли і сіли над річкою Моравою, прозвалися моравою, а інші чехами нарікалися. Ті слов'яни прийшли і сіли над Вислою й прозвалися ляхами, **а від тих ляхів прозвалися поляни ляські**, а другі – лютичі, інші – мазовшани, а ще інші поморяни. І ото слов'яни: хорвати білі, серби і хорутани.

Так само від тих же слов'ян і сіли **над Дніпром** і нарікалися **поляни**, а другі – **деревляни**, бо сиділи в пущах, а другі сіли поміж Прип'яттю і Двіною і нареклися **дреговичі**; інші сиділи над Двіною і нарікалися **полочани** – заради річки, що втікає в Двіну, – ім'ям Полота. Словіни ж сиділи довкола озера Ільмень і прозивалися

[11] Див.: Українознавство. – 2004. – Ч. 4(9). – С. 6-19.

власним іменем (тобто слов'яни), а другі сиділи понад Десною і над Сеймом, і над Сулою і нарікалися **сівер**…»

Знову бачимо: 1) пограничними лініями розміщення праукраїнських племен стають Карпати і Сіверянщина; про тих, що складатимуть суздальсько-московські землі, мовитиметься зовсім у іншому часопросторі – лише з XII століття, коли Київська держава розгорне колонізаційний наступ на угро-фінські й татарські племена, понесе туди християнство, тим розпочне слов'янізацію та організацію державного життя; доти про єдине східнослов'янське плем'я не було й натяку; 2) структуротворними феноменами суспільно-державного життя слов'янських, як і інших, народів стають **етноси і Природа**.

При цьому етноси не були аналогом раси (як не були вони і в усій Європі: романські чи германські народи диференціювалися за особливої ролі природних умов і державних утворень та династичних зв'язків, – що, до речі, стало вирішальним навіть при розпаді імперії Карла Великого), а Природу не можна зводити лише до її фізичних вимірів і характеристик.

Бо кому не зрозуміло, що спосіб життя та характери народів Скандинавії чи Британії, Іспанії, Японії чи Китаю, Океанії чи Африки і Америки зумовили відповідні їм і географічно-геологічні та кліматичні умови. Достатньо сказати, що особливості розташування Англії чи Японії, безмежні простори Китаю чи російської імперії нерідко відігравали вирішальну роль у минулому, – а географічні, кліматичні та природоресурсні особливості США визначають їх роль і на сучасному етапі.

І знову-таки – не лише кількісними показниками, хоча й вони, цілком зрозуміло, мають надзвичайно вагоме значення: скажімо, нафтові запаси арабських країн, понад півтора мільярда китайців, малоприступне розташування, океанські ресурси США…

Однак не розкриємо причин багатьох процесів історії та не відповімо на численні питання еволюції людства, коли будемо й надалі зациклюватися лише на метафізичних константах Природи.

Бо Природа – це і найуніверсальніший **деміург Духу** людини й народів, оскільки саме Природа визначає світосприйняття і світорозуміння, характер життєдіяльності, праці, тип почуттів і мислення, стратегічні інтереси та ідеали, міжнародну практику.

У цьому плані структурний хребет Природи – це єдність Часо-Простору, що визначає і масштаби, особливості почуттів та світоуявлень, і лад Душі кожного народу – його Мову й Культуру, а також долю й історичну місію.

Нагадаємо: і долю, й характер життєдіяльності, тип і специфіку мислення праукраїнців визначали як серединне розташування на планеті, так і особливості природного середовища: комплекс суші, моря й річкових водних ресурсів; лісу, лісостепу і степу; рівнини й гірських масивів, звідси хліборобських (осідлих) і скотарських (рухливих) племен-маргіналів та промислів, ще з Трипільської цивілізації – міської й сільської культури. Поважну роль відігравала як інтенсивність міжетнічних зв'язків та міждержавних контактів, що визначало і генотип українського етносу в його і складових частинах, і цілісності; і характер життєдіяльності осідлої, кочової і воїнської, – і тип світосприйняття: універсально багатої й різнорідної природи як єдності, а відтак і універсальності занять та почуттів, натури, зацікавлень, форм самореалізації далеких пращурів. Вони культивують фізичне й морально-етичне здоров'я, лицарство й патріотизм, вірність традиціям і вірі, культ саможертовності й слави, воїнської мужності, а також – культ жінки. І цей універсалізм світосприйняття зумовлює й універсалізм світорозуміння: людина й природа, Земля і Небо, життя і смерть – органічно поєднані. Органічно поєднані добро і зло (одвічно б'ються Білобог і Чорнобог), минуле, сучасне й майбутнє, віки і покоління, Буття і Свідомість, – універсальною формою вираження чого є Мова. Мова як душа племені і Голос Землі як виразник емоційного й інтелектуального начал, гностичного й мистецько-творчого, сутностей природи і життя, концентрованих у релігійно-філософських категоріях.

Саме завдяки зазначеному універсалізму мова синтезує досвід (і слова – поняття) свого й інших народів, міфічне й реальне, метафізичне і трансцедентне: видимий, небесний і підземний світи; скинуті з небес золоті плуг, ярмо, чаша і меч (як символи хліборобства, влади, жрецтва і воїнства), легенду про народження пращурів внаслідок одруження Зевса із дочкою Дніпра.

І все те – ознаки не подрібнення в світорозумінні, а філософського осягнення життя й узагальнення єдності людського і природного начал: жінка в далеких пращурів – і Дароносиця

життя, і Мати, й Земля, і Батьківщина, й Віщунка Слави та безсмертя, синтез Краси; як і Світове Древо, метафоричною універсальністю відзначається образ Води: вона – Дана – основа життя; звідси коренева семантичність Дніпра (Данапра), Дону, Десни, Дністра, Дунаю. Це – промені одного Сонця, криниці Вічності, бо лише на основі злиття води небесної (чоловіче начало) й земної (жіноче начало) зароджується життя. І закономірно, що Антей успішно протистоятиме Гераклу, допоки доторкатиметься до Матері-Землі, а світовідчуття прапредків розвиватиметься як філософія серця – категорія і мислення, логіки, і моралі та етики: добром є лише те, що схвалене серцем.

І аналогічно: лише на основі злиття крові етносу й Духу землі, взаємовпливові Природи і Мови, волі роду і влади держави людина й народ можуть здійснювати історичну місію, визначену трансцедентно. Можуть, коли осягнуть поклик Природи й виявлять якості та риси етносу-народу **харизматичного**!..

Таку ідею-філософію було втілено у «Велесовій книзі». Ідентичний пафос віднаходимо й в «Літописі Аскольда», але вже на стадії нової якості суспільного розвою – **суверенно державного**.

Перший доказ тому – вибір об'єкта зображення: великий князь (хаган-імператор) Аскольд у його походах на Константинополь. Адже Константинополь – тоді столиця наймогутнішої імперії – Візантії. І вже сам факт походу має гігантські виміри. А ми ж бачимо Аскольда в ролі переможця!

Здавалося б, дивно: Аскольда-переможця автор «Велесової книги» атестує негативно.

Та дивуватися не доведеться, коли врахуємо: Аскольд, перемігши візантійську владу, приймає її релігію – християнство. А київське суспільство було язичницьким (хоча й знало раннє християнство). До того ж Аскольда вважали представником варягів.

На цій підставі, до речі, негативно сприймають Київського князя-спадкоємця влади Києвичів і деякі сучасні історики. А між тим є принаймні дві причини трактувати Аскольда інакше: по-перше, тому, що в той час могутні вікінги володіли тронами всієї Європи; отже, за них Київська держава органічно входила в процес європейського життя; а по-друге, тому, що Аскольд, за визначенням М. Брайчевського, був талановитим керівником і суттєво сприяв поглибленню й етнонаціональної ідеї на основі

утвердження **державницької стратегії** міжнародного спрямування. «За врядування Аскольда, – наголошує вчений, – Русь міцно утвердилася на узбережжі Понту, який у тогочасних джерелах не випадково дістав назву «Руського моря». Головний напрямок політичних заінтересувань київського кагана був спрямований на південь та південний схід, де лежали **найрозвинутіші на той час** країни. У 852-853 роках руське військо на прохання санарійців (населення Кахетії, тобто Східної Грузії) бере участь у відсічі арабського наступу в Закавказзі. У 864 або 865 роках київські дружини досягають міста Абесгун в Ісфагені – іранській провінції на південному березі Каспійського моря (і, як бачимо, контролюють терени від Сіверщини до Карпат і від Каспійського до Чорного моря з тенденцією виходу на Адріатику, – **П. К.**). Руських купців добре знають у самому Багдаді – уславленій столиці арабського Халіфату, що тоді переживав найблискучішу пору своєї історії.

Та найбільшою акцією Аскольда були знамениті походи проти Візантії й укладені ним мирні угоди з греками. 860 року київське військо та флот (що складався із 380 кораблів, – **П. К.**) «… обложили імперську столицю із суходолу та моря й примусило візантійську адміністрацію укласти мирний договір». Згідно з ним Візантія зобов'язувалася сплачувати Київській державі в особі Київського, Чернігівського і Переяславського князівств (прикметне окреслення меж нашої прадержави!) данину, надавала руським купцям найширші привілеї, підписала надзвичайно вигідний для Києва договір про дружні взаємовідносини.

Тоді ж Аскольд прийняв християнство й хрестився на своїй землі в Херсонесі.

«Величезну увагу, – наголошує М. Брайчевський, – Аскольд приділяв ідеологічному та культурному поступу своєї країни». За нього сталося «заснування Київської єпархії в ранзі **митрополії.** Почався тривалий і багатогранний процес переоцінки ідейних вартостей – починаючи від засвоєння моністичного світосприйняття й усвідомлення великої **ідеї єдності** і кінчаючи переглядом етичних цінностей та настанов.

На принципово новий щабель підноситься давньоруська культура. У Києві започатковано мурована архітектуру – для цього з Греції запрошують досвідчених майстрів. Русь починає перекладати **своєю мовою** церковні книги… Та й не тільки церковні.

Взимку 860-861 років славетний просвітник Кирило Філософ під час своєї хазарської місії мав нагоду бачити в Херсонесі «Євангеліє і Псалтир, **руськими письменами** писані». Це було за рік до винайдення ним особливої слов'янської абетки (глаголиці).

Тож не випадково «Літопис Аскольда» інформував про причини і процес функціонування «**найтоншої і найпрекраснішої руської мови**»[12].

На цій основі «створювалися оригінальні твори давньоруської літератури, започатковувалося літописання.

Перший історичний компендій Русі – так званий «Літопис Аскольда» – мав на меті визначити місце Київської держави як невід'ємної частини християнської ойкумени, а історію нашої країни як безпосередній елемент світової історії» (М. Брайчевський).

Природно, що це принципово збагачувало українську ідею: найперше, звичайно ж, державницьким змістом, – що зумовлювалося характером розвитку, а визначало й особливості свідомості та ментальності, життєвої волі, філософії життя і поступу.

Нагадаємо: в «Літописі Аскольда» зазначалося, як жили наші пращури за умов **оволодіння тереном** посідання. «Поляни же жили окремо, кожний зі **своїм родом**, на своїх місцях. І володіли своїм родом: хорвати, дуліби, бужани, що сиділи над Бугом і **над Дніпром до самого моря**, сягаючи аж **по Дунай**, і було їх багато, і городи їхні й до сего дня. Всі вони звалися у греків Велика Скуф (Велика Скифія).

Мали власні звичаї і закони своїх батьків, настанови, і свій норов. Поляни мали батьківські звичаї тихі й лагідні, і стидалися невісток своїх, і сестер, і матерів своїх (що й показує масштаби культу жінки! – **П. К.**). І невістки до свекрів своїх, і діверів великий сором мали. І шлюбні звичаї були в них: не ходив жених по наречену; але приводили звечора, а на ранок приносили посаг – що за неї давалося.

А деревляни жили по-скотському. І вбивали один одного, їли все нечисте… А радимичі, і в'ятичі, і сівери однаковий звичай мали: жили в пущі, і їли всяку погань, і срамослів'я в них було перед батьками і перед невістками…

Говорить Григорій (Амартол) у літописанні: «Ібо кожному язику є написаний ним закон; звичаї замість закону, а ті, хто не знає закону, приймають замість нього батьківські заповіти».

---

[12] Українознавство. – 2003. – Ч. 4(9). – С. 16.

Свій закон – це на тому етапі **закон роду**. Роду, що живе на своїй землі. А своя земля визначає не тільки тип сім'ї, виробництва, жител, способу життя (осідлого чи кочового), а, як переконливо показує в праці «Ідеологія терену» Валерій Сніжко, і тип харчування, оформлення побуту, зберігання й розвитку традицій, весіль, поховальних обрядів, – що, зрештою, формує не лише тип моралі та етики, а й **психіки**.

До панування Києвичів домінувала, як ми бачили в Книзі Велеса, психіка **володіння землею** й перетворення її на **свою**.

Переломним стає володарювання Кия: цей князь «володів своїм родом і приходив було до (якогось) царя, як розповідають, то велику честь приймав од нього. Коли ж повертався, прийшов на Дунай, і сподобав місце, і збудував городок малий, і хотів сісти там із родом своїм». Та не дозволили йому ті, що жили поблизу. І Кий прийшов до свого города Києва і тут життя своє скінчив… І то є промисел Божий».

Новим етапом стає реалізація задуму Кия: його послідовники прагнуть **розширити** межі своїх володінь.

Запановує ідеологія **етносу**, що створив **державу** і прагне утвердитися й **самореалізуватися в просторі та часі**.

Це – одвічний Закон Природи: так поводилися семіти, що для виправдання права на гегемонію витворили версію єдиного верховного бога і єдиного обраного ним народу (єврейського). Аналогічно поводилися єгиптяни, перси і греки часу Олександра Македонського. Ідеєю світового панування керувалися ідеологи Римської імперії. Ідеологема Москви як Третього і останнього Риму – захисника світового християнства – лягла в основу месіанізму та безкінечних завоювань Московської держави – од Івана Калити до В. Путіна з його кредо: «Росія або буде великою, або її не буде зовсім». Різниця між цими месіанізмами хіба що в тому, що єврейство й німецький гегемонізм трималися на культі етносу, раси, – а римський і московсько-російський – на абсолютизації держави. Наслідки однаково трагічні й плачевні.

Для декого стало модою говорити про особливу миролюбність та обожнення **ідеї справедливості** як найвищого ідеалу українців.

Щодо справедливості як найголовнішого принципу життєдіяльності – то це підтверджується історично.

Щодо абсолютного воєнного «вегетаріанства», – то маємо справу з наївним антиісторизмом. І, хоч як це дивно, з проявом не стільки патріотизму, скільки знеособлення свого народу.

Праукраїнці тоді були нормальним (природним) етносом, котрий саме своє буття виборював у нескінченній, кривавій боротьбі на грані життя і смерті. Боротьбі, яка носила не лише оборонний, а й наступальний, попросту сказати, – завойовницький характер, що бачимо з історії як Кия, так і Аскольда та пізніше Святослава, Володимира Великого, їхніх нащадків.

І зумовлювалось те як природними законами самоутвердження етносів (або їх відходу на підрядні позиції чи й зникнення), так і обставинами розвитку загальнолюдської цивілізації та культури – обставинами тотального переселення народів та боротьби за своє майбутнє: долю і роль в історії.

СВІТОВІ ПАРАМЕТРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

«Літопис Аскольда» фіксує, що ще за Кия праукраїнці вже спілкувалися з сусідами усіх чотирьох частин світу: «Полянам же була путь в Грецію і з Греції вздовж Дніпра». А Дніпро зв'язаний з Двіною і морем Варязьким. З одного лісу витікає й Волга, тому через неї можна потрапити в болгари (волзькі, – **П. К.**), і на схід дійти в жереб Симів, а Двіною – до варягів, а з варяг і до Риму, від Риму же аж до племені Хамова».

Дніпро втікає в Руське море, – понад яким вчив апостол Андрій, брат апостола Петра; Андрій, котрий вчив у Синопі, потім побував у Корсуні й прибув до Києва та благословив його божою благодаттю.

Ще тоді було визнано, що Київ розміщується на землі з особливою небесно-земною енергетикою, а те пророкує йому особливу долю, як і київському етносу надзвичайну ментальність та місію. Світ знав Єрусалим, потім Рим, Олександрію, названих іменами царів; «так і в нашій стороні названо місто ім'ям Кия. І то є промисел Божий».

Серединне розташування держави Києвичів, а в ній – столиці Києва, як і життєносної артерії – Дніпра, визначило їх роль

у загальнолюдському процесі розвитку – роль могутнього генератора зв'язків та магістралей військового й економічного, освітнього і наукового, культурно-релігійного потоків планети.

Саме з урахуванням усього зазначеного мною й творилася картина в драмі «Марія на Голгофі»: «Дія 3. Смеркає. По небу купчаться й важко повзуть чорнокрилі хмари. Вдалині вибухає й накочується грім. Несподівано спалахує всеосяжна блискавка. В її сяєві золотою повінню спалахує Дніпро, постають піднебесні гори, а над ними постає силует людини. Піднісши очі до небес, вона говорить:

Ти чуєш, Боже? Первозванний я,
Андрій. Стою, як ти й звелів, на горах.
Ліси буяють як зелене море.
Течуть поля у вічності простори.
Купаються в Дніпрі небесні зорі.
Лиш тут не бачу крові, сліз і горя.
Це – дивний край. Тут – Бог лиш судія.
– А люди – хто?! – спитав незримий голос.
– Антеї, Боже! Горді, як титани.
Ставні. Красиві, їх зовуть поляни.
Геракли – в праці. В битвах – капітани.
Безмежно щирі. В глибині це Дана.
Як Божий спів, їх солов'їний голос…
– Що кажеш ти? – спитало віще Небо.
– Хай буде тут Початок і Кінець.
Тут сходяться віки. Тут всіх шляхів вінець:
З Варяг у Греки, з Індії в Європу.
Лиш тут Едем і Дух твоїх пророків.
Хай Божий край постане тут від Тебе.
У яснім небі засвітився Знак:
Квітучий Сад і в ньому люд вродливий.
На землю впала тепла злива.
Пророк Господь: – Велю: хай буде так!
Хай в тім краю зросте Любов-держава,
Хай Дух Полян звеличить люду славу.
Хай там ніколи не панує тать.
Хай будуть Мир, Свобода й Благодать!
Хай буде Мати – мудра й величава.

– Амінь, – сказала мати…» (Кононенко П. Марія на Голгофі // Вибране у 3-х книгах. — Кн. 1, 1999).

Епоха Аскольда знаменує якісно новий етап розвитку: від закріплення за собою вибореної землі як Землі **своєї**, Терена-Батьківщини – до розширення життєвого простору етносу.

Були тому причини і загальноцивілізаційного характеру. Як зазначає Омелян Пріцак[13], у житті індоєвропейських народів тоді відбувається принциповий поворот: шлях із Варяг у Греки все менше задовольняє масштаби торгівлі, і вони освоюють новий – через Середземномор'я до берегів Іспанії й Англії.

Це принципово змінює й роль, а відтак стратегію і Київської держави. Вона змушена боротися за життєвий простір. І на цій основі природно створюється нового типу синтез – **етносу** і **держави**. Як змісту і форми, духу й структури суспільства.

А його об'єднуючим началом – як поглиблення родоплемінної ідеї – стає етнодержавницька ідея – як філософія самозбереження – з одного боку, і розширення міжнародної ролі – з другого. Отже, як ідея **повної самореалізації, вольової життєдіяльності, забезпечення екзистенції у вічності**.

Звідси й шляхи досягнення мети: зміцнення могутності власної держави та поширення її присутності і впливу у світі.

Літопис відображує дуже не простим і перший шлях до мети: «через багато поколінь після братів тих, Кия, Щека і Хорива, успадкували владу два брати і називалися хаганами. Одному було ім'я Дір, а другому – Аскольд. І були сиділи (надзвичайно характеристична фразеологема ще давньої української мови! – **П. К.**) у Києві, володіючи полянами». Довелося князям розв'язувати масу проблем і **внутрішнього** розвитку держави, у тому числі – кристалізації державного об'єднання сусідніх племен, і не тільки суспільно-економічного, а й світоглядного, релігійного, мовно-культурного плану. Бо без цього держава була б не цілісною структурою, а строкатою мозаїкою. Отож мали синтезуватися традиції і закони, мови й культури, – а особливої ролі набрали проблеми створення своєї **еліти** та вітчизняної **династії**, мови й культури, релігії і філософії буття. Тобто – об'єднуючої **ідеології**.

---

[13] Див.: Сучасність. – 1978. – Ч.3.

Зрозуміла річ, що панували як доцентрові (бо самотужки племена не могли відстояти своїх інтересів), так і відцентрові: не втрачали ваги багатовікові родо-племінні орієнтації. Тим паче, що все більшої ваги набував **міжнародний** чинник: до проблеми взаємовідносин із греками, римлянами, близькосхідними тюркськими племенами, варягами додалася проблема взаємин із хазарами, половцями, печенігами, уграми, іншими сусідами.

«Ішли угри чорні повз Київ горою…, – розповідає літописець, – і, прийшовши до Дніпра, стали вежами. А за ними прийшли печеніги по тій стороні Дніпра від Сули. Аскольд же пішов проти них і зустрів їх над Трубежем, на броді, де нині Переяслав».

Відбувається битва простого русича з «великим і страшним» печеніжином (як Давида з Голіафом): « і схопилися міцно, і стиснув печеніжина руками до смерті, і вдарив ним об землю». І втікало з ганьбою військо несамовитих печенігів. А на місці славної перемоги заклав Аскольд місто Переяслав. А полянська держава **з літа 6306 «почалася прозивати Руська земля».**

Як земля об'єднаних і державою, і економікою, і вірою, і славою родів та племен. Як раніше земля поліродова, а нині держава **моноетнічна**.

Та відомо з природи й те, що чим вище дерево, тим частіше вдаряють по ньому громи і блискавки. Нові виклики поставив Час і перед українцями-русами.

Багато тут важить і те, що Русь опиняється на міжнародному велелюдді. В одних випадках – як народ оборонець, борець проти агресії й залежності від сусідів; у інших – як народ, що прагне домогтися ширших можливостей власного розвитку.

Непростою була й внутрішня ситуація, зокрема й тому, що, як свідчать арабські джерела, Русь спочатку керувалася трьома центрами: як Куявія (Київська земля), Славія (північне об'єднання слов'янських народів) та Арсанія – Надазовська (пізніше Тмутораканська) Русь. Це роз'єднання провокувало пришельців. Як повідомляє літопис, «До слов'янського народу, що, як сказано, жив над Дунаєм, прийшли від скіфів, тобто від **хозарів «болгари** і, сівши понад Дунаєм, стали насильниками над слов'янами, а за ними прийшли **угри** білі і захопили землю слов'янську, прогнавши волохів… Ті ж бо **угри** з'явилися за царя Іраклія, коли він воював з Хозроєм, царем перським».

У ті ж роки поляни, скривджені **древлянами** та іншими сусідами, і насунулися на них хозари (як показує Ірина Калинець, хазари і гуни – «близнюки», а гуни – одне з найвойовничіших єврейських племен (див.: «Гуни – нащадки Ізраїля». – Л.: Місіонер, 1997), і сказали: «Сплачуйте нам данину». Брали-бо хозари данину з сіверян, і з в'ятичів, і з радимичів – по білці та вивірці від диму. А поляни, розміркувавши, дали від диму меч, і понесли хозари своєму кагану і старійшинам своїм, і мовили їм: «Оце здобули данину нову». Та цього разу не порадувалися хозари: «Не добра та данина, кагане», – сказали радники. Ми домоглися її зброєю з одним лезом, «а їхня зброя з обох боків гостра, сказано – мечі. Вони будуть мати данину і з нас, і з інших країн».

«І жили в **мирі** поляни, і деревляни, і сівер, і радимичі, і в'ятичі…», – із захопленням повідомляв літописець. Та напади на Київську державу не припинялися. І Аскольд робить походи на Константинополь, спілкується з греками й іншими народами, а Святослав, син Ольги, й насправді громить Хозарію та змушує її платити данину Києву.

Доленосним стає прийняття християнства та хрещення русичів Аскольдом: це не тільки уводить Київську державу в коло інших впливових держав, сприяє піднесенню її ролі й авторитету («того ж літа прийшли з Греції до Києва, до Аскольда, каменярі і будівничі палаців кам'яних. Того ж літа прийшов печенізький хан Кучуг до Аскольда в Київ, прийняв віру грецьку, і хрестився … І служив Аскольду з чистим серцем… Того ж літа приходили до Аскольда посли з Рима, від папи…» Патріарх Фотій, що хрестив Аскольда, настійливо застерігав його від спілкування з римлянами, – та Київ толерантно ставився до проблеми релігій), – і суттєво впливає на характер розвитку власного суспільства. Зокрема – не лише підносячи його до нового типу свідомості та прилучаючи до загальнолюдських цінностей, – а й породжуючи внутрі-суспільні проблеми (не переборені, до речі, і до нашого часу). Маємо на увазі і те, що християнство вступило в щонайгостріший конфлікт з язичництвом – питомою вірою автохтонів, чим спровокувало процес ідейного розколу суспільства; і те, що християнство провело різку межу між києво-руськими людьми і прийшлими місіонерами; між владою і суспільством, між світською і церковною елітами; між традиційним і новим світоглядами.

Розкол був тотально-глибоким і далекосяжним наслідками. І найперше – в сфері етнодержавної ідеї.

Достатньо зауважити, що 882 року київська язичницька еліта зговорилася з ладозьким князем та представниками варязької знаті, й Аскольд став жертвою їхньої змови. На трон від імені малолітнього Ігоря Рюриковича сів авантюрист Олег. Київська держава опинилася в агонії.

Підсумок М. Брайчевського однозначний. «Усі починання київського кагана (Аскольда) **зійшли нанівець**. Почалася тривала й драматична смуга антихристиянської, язичницької реакції; Русь було відкинуто назад на цілий історичний етап» («Аскольд»). У цьому чимало правдивого.

Однак те твердження занадто однозначне і щодо характеру розвитку («Русь було відкинуто назад…»), і щодо ролі християнства як ідеї розвитку. А подібні погляди та оцінки також мали далекосяжні наслідки.

Найперше – щодо відповіді на питання: хто ми? Чиї, яких батьків діти? (Т. Шевченко). Адже практично наша історія не брала до уваги подієвої канви до не лише до Кия, а й до Аскольда. Говорилося про Київську Русь з X століття, зокрема – часу Володимира Великого та розквіту Київської держави, який, виходило, вибухнув спонтанно і був пов'язаний передовсім з варягами та роллю «старшого брата» в «колисці трьох братніх народів» – єдиного східнослов'янського племені.

Це було в інтересах «старшого брата», зокрема його етнодержавної ідеї та месійної концепції.

Але це суперечило цілком очевидним реаліям: Київська держава IX – XIV ст. була продуктом довготривалого історичного розвитку; становим хребтом тієї держави були кельти, скіфи, сармати, анти, а згодом – полянський рід-етнос, котрий об'єднав навколо себе суміжні слов'янські роди-племена; ті роди-племена населяли величезні простори від Карпат до Сіверщини, Тмуторакані, Чорного моря, Дунаю, – але серед них і не могло бути «старшого брата», бо, по-перше, історично не існувало єдиного східнослов'янського племені; а по-друге – землі майбутнього Московського князівства (царства) почали колонізуватися Київською державою лише з XII ст., до того ж автохтонами тих земель були угро-фінські й татарські (нерідко – бездержавні) пле-

мена з відповідною їм мовою, релігією, соціально-економічною структурою, способом життя та ментальністю. А потім настала ера монголо-татар з їх Золотою Ордою.

Пра-Україну в IX-XII ст. складали племена Київської, Сіверської, Переяславської земель, «старшим братом» для яких були поляни. Вони, як ми бачили, жили за своїми законами, зовсім відмінними від угро-фінських і монголо-татарських. Не будемо говорити – кращими законами, чи гіршими, але добре відомо, що – іншими.

Тому в праукраїнців і не могло бути не тільки тотожної, а й спільної етно-державної ідеї буття та розвитку не лише з варягами чи хозарами, Візантією чи Римом, а й з московським полі-етнічним анклавом. Не дуже простою є парадигма й «**язичництво-християнство**», оскільки стало звичним трактувати язичництво однозначно негативно, а християнство лише в піднесеному стилі, – а між тим: по-перше, і передуюча Київсько-руській, і безсмертна культура еллінів – грецька та римська розвинулися на **язичницькій** основі; а по-друге – язичництво кожного народу було його духовно-моральною, етичною й естетичною колискою. Бо воно було **природним,** внутрішнім; християнство ж – накиненим, зовнішнім. Язичництво пронизувало людину і зсередини, і ззовні: всім огромом рідної природи, – і говорило як до тіла, так і до душі. Язичництво було Духом і Мовою **своєї історії** й **Батьківщини**. А християнство – чужої, староєврейської. Чи не тому, до речі, іудеї й досі живуть по всіх світах Талмудом і Торою, принаймні зовні є богомільними, – а серед інших народів усе більшає атеїстів?!

Докази тому віднаходимо не лише в українських архітворах типу «Велесової книги» чи «Літопису Аскольда», а й у працях грецьких, арабських, хозарських, вірменських, римських, російських авторів, до того ж – як найдавнішого періоду, так і XVIII – початку XX століть (допоки в Росії месіанізм запанував як державна ідеологія).

Говорять, що тих українознавчих праць небагато: віднайдені зразки клинописної писемності в Нижньому Подунав'ї, зразки піктографічного письма у Приазов'ї (Кам'яна Могила) та фонетичне письмо власне трипільців (Середнє Подніпров'я), – та насправді, як показують хоч би хрестоматія та антологія у 2-х томах, підготовлені В.С. Крисаченком у 1996 році, все, як ми по-

бачимо далі, навпаки. Незнання завжди претендувало на універсальність висновків та на нігілізм, зміст якого завжди був руйнівного, а не будівничого характеру.

Насправді про наші землі, народи, природу, мову, культуру, звичаї, мистецтво писали, до того ж дуже прихильно, а то й пієтетно Гомер, Геродот (автор Історії в дев'яти книгах) і Гіппократ (у книзі Про повітря, води й місцевості), Страбон (у Географії) і Діодор Сицилійський (у Бібліотеці), Пріс Панійський (у Візантійський історії) та Прокопій Кесарійський (у Готській війні), Константин Багрянородний (Про управління імперією) і Стефан Візантійський (Етніка (опис племен)), Євстафій (Коментарі до «Землепису» Діонісія), Феофілакт Самокатта (Історія). І це – тільки в стародавні часи! Бо згодом писатимуть Юлій Цезар і Аріан, Цицерон і Порфирій, Овідій, Вергілій, Горацій, Помпей Трог, Амміан Марцелін, Пліній Старший, Тертулліан, Аполодор, Вітрувій…

«Існують суттєві риси й у смислових структурах текстів – зауважує Валентин Крисаченко. – Ось головніші з них. По-перше, практично незмінним залишилось бачення меж та кордонів України як геополітичної реальності, незважаючи на те, що в римську добу, на додаток до етноніма «скіфи» активно використовуються й інші – «сармати», «роксолани», «готи», «анти», «слов'яни» й т.п. По-друге, «скіфи» для римлян не є частиною варварсько-вандальського, а практично становлять **частину цивілізованого** світу. Понад те, сенсаційним **є сприйняття Скіфії** (наприклад, Помпеєм Трогом) **як найстародавнішої частини світу, а її народу, відповідно, – як найдавнішого**. По-третє, у текстах натуралістичного характеру посилюється відсоток фактичного (емпіричного) матеріалу, а також спостережень медико-географічного та еколого-етнологічного характеру. Цінні відомості щодо флори, мінералів, корисних копалин, дорогоцінних каменів, благородних металів, лікарських препаратів і технологій, які описали ті чи інші автори, можуть становити практичний інтерес навіть для допитливого сучасника. По-четверте, попри усвідомлення геополітичної цілісності тогочасної Скіфії-Сарматії, римська історіографія, констатуючи факт спорідненості її мешканців, водночас засвідчує своєрідність залюднюючих країну племен та мов, звичаїв та традицій. У назвах останніх, описах побуту та інших

реалій часто-густо відчуваються прямі паралелі з наступними феноменами києво-руського, а потім – і українського світів»[14].

Можна наводити чимало підтверджень сказаному, та одразу ж вкажемо на його виняткову важливість і на сьогодні. Зокрема: візьмімо дуже цінні видання останнього часу – Юрія Терещенка «Україна і європейський світ» (К., 1996), Віталя Русанівського «Походження української літературної мови» (К., 1998), Нормана Дейвіса «Європа. Історія» (К., 2000) і одразу впаде у вічі дивна трафаретність: говорити про стовбур і гілля, не досліджуючи коріння українського феномена.

Свого часу в передмові до драми «Кромвель» Віктор Гюго з прикрістю зауважував: є читачі творів, яких абсолютно не цікавлять причини їхньої (творів) появи. Щодо мистецтва, то «Талант письменника для них є важливішим за спосіб (метод) мислення; гарний твір чи поганий; вони не цікавляться ідеями, на яких засновано твір, а також спрямуванням розуму, що визначив твір. Відвідавши зали будови, **ніхто не заглядає в його підвали**, і коли їдять плоди дерева, то не думають про його коріння»[15]. А тим часом «**Ніщо не виростає без коріння**; наступна епоха завжди з зародку закладена в попередній» (С.485).

У цьому плані новаторським підходом позначена праця Ю.Терещенка: він розпочинає розповідь про утворення державності у східних слов'ян з слов'яно-аварських війн (568-635 рр.) та часу, коли слов'яни проникають на Балкани, анти ж зникають з історичної арени. Автор окреслює територію слов'ян, яка відповідає описаній у «Повісті минулих літ», пробує вияснити походження термінів «Русь» і «Україна», – однак усе те постає часом дуже непереконливим, оскільки вкладається в якихось 2-3 сторінки. Тому цілком доречне зазначення, що «Упродовж XII – початку XIII ст. етнічна назва Русь, яка досі стосувалася полян та чернігівських і переяславських сіверян, поширюється на захід від Дніпра – на Поділля, Волинь і найпізніше – на Галичину. Причому Руссю в цей період джерела не називають землі Новгорода Великого, Ростовську і Муромську землі, а також Суздаль-

---

[14] Крисаченко В. Українознавство: Хрестоматія. Кн.1. – К.: Либідь, 1996. – С.17.

[15] Гюго В. Избр. пр. в 2-х томах. – М.-Л., 1952. – Т.2. – С.477.

щину з її новим політичним центром – Володимиром на Клязьмі» (а тим більше, зрозуміло, Московщину, – **П. К.**), – усе те повисає як купол храму, який не має фундаменту. І справи не рятує навіть надзвичайно продуктивна методологія порівняльного аналізу певних процесів на Русі (зокрема – соціально-економічних) з процесами в Західній Європі, бо все те здійснюється на рівні опису, а не аналізу причин, мотивацій, наслідків еволюції найвирішальнішого чинника – родо-племінної та етнічно-державницької ідеї.

Без фундаменту й мотивації виявляється й фундаментальне дослідження В. Русанівського: в ньому не чути ні первозданної душі українського етносу, ні голосу Землі та історії, бо літературній мові не передує розгляд мови народної (у її і головному річищі, і в діалектах).

З аналогічної причини залишає прикрий осадок на серці й колосальний бестселер – праця Дейвіса Нормана «Європа. Історія»: у ній автор широко й глибоко закроює історію мало не всіх слов'янських народів, але генезис українства розпочинає лише з моменту критики більшовицьких концепцій і методологій історії у ХХ ст. У тому числі й історії України, цілком правильно наголошуючи: підвладні народи Російської імперії або не розглядалися як самодостатні, або й не включалися в схеми Європи. «Українці також не піддавалися класифікації. Хоча з усіх європейських народів вони, напевне, мали, в абсолютних цифрах, найбільше жертв серед цивільного населення (мається на увазі – Другу світову війну, коли українці насправді, окрім 4,5 млн. військових втратили ще й 4496 тис. цивільних, – **П. К.**), їхньою головною політичною метою було визволитися з-під радянського і російського панування. Найкраще, що можна було вчинити з такою прикрою нацією, – вдати, ніби її не існує, і прийняти давню царську вигадку, що українці – це «малоросіяни». Насправді українці ані малі, ані росіяни» (С.59).

Воістину: ані малі, ані росіяни! Але – хто і які?! І цей дослідник випускає аналіз коріння, тому Україна і постає лише на фоні Європи, а не як її органічна, до того ж – впливова частина; лише як супутник або Росії, яка немовбито існувала чи не з незапам'ятних часів, або Польщі чи Австро-Угорщини як маточних щодо України держав. Логічно, що навіть за прихильного ставлення до українства його ідеї розвитку та ролі в Європі (а тим паче у ширшому світі) не висвітлити.

Подібна ситуація склалася і у висвітленні проблеми християнства.

Нагадаємо: навіть такий прихильник комплексного дослідження питань як М. Брайчевський зважив за можливе означити епоху після Аскольда як драматично провальну.

Але чи були для цього достатні підстави? Тут ще раз процитуємо думку Дейвіса Нормана з приводу ситуації в Європі часу Ренесансу та Реформації і висвітлення національних історій: «Починаючи з фрагментації християнського світу... Європа не мала об'єднавчого ідеалу», – а тому такою її й потрібно показувати.

Реальною необхідно показувати й історію праукраїнського християнства та його ролі. І тоді доведеться відступити від стереотипів і в цій царині.

Почнемо із зауваження про те, що: 1) не ставимо за мету ні підносити, ні ганити як християнство, так і язичництво; 2) і аналогічно – не ставимо за мету писати історію язичництва чи християнства. Звертаємося до анналів історії тому, що посіяні зерна дихотомії «язичництво-християнство» як проблеми в минулому проростають в Україні, і особливо в Україні! – не тільки «солодкими», а й «гіркими» плодами до наших днів. І цілком закономірно: язичництво, наголосимо ще раз, розвивалося в кожній країні на **природній** основі. Земля, Небо, Зорі, гори і води, дерева, риби, звірі і птахи, гроза, сонце чи дощ – все виображувалося в глибинах єства людини (сім'ї, роду), бо реально впливало на її долю, а відтак і світогляд та характер (ментальність), на її й інтелектуальну, і душевно-мистецьку сфери.

На цьому етапі вірування неминуче носили тотемний, філософсько-релігійний характер, а головне – душевно-осяйний, поетизаційний.

Наука закономірно відзначила: людина, поетизуючи природу, поетизувала добро і справедливість, правду і красу, що жили в її душі. Добрі сили Природи ставали символами трансцедентного начала, однак співзвучного й рідного тій людській душі.

Так набула всезагального значення Поезія Богів. Дитинство **вірить**, а тому захоплюється, любить і поклоняється. Тому і в мистецтві панує **лірика**.

З цієї причини язичництво рідне і поетичне, що відбивають майже адекватно і фольклор, і первісна релігія. А носіями

ідейних констант виступають Земля і Небо, Дніпро (Дунай, Десна, Прут, Ворскла…) і Київ, ліс і поле, всі стихії Природи – рідної Матері й Долі людини (сім'ї , роду, племені).

Одержавлення суспільного життя зумовлює трансформацію суспільного інтересу до видатних осіб – **героїв**. Поезія трансформується в **епіку**. Віра все чіткіше структурується в міфологічній і **релігійній** системах. Логічно, що природні зв'язки людини все більше зумовлюються соціально-економічними та суспільно-правовими чинниками, бажанням творити модель майбутнього. Окреслюється як спорідненість, взаємозумовленість, так і відмінність між вірою і релігією та культовими інституціями. Державні інтереси спонукають до міждержавних взаємовідносин, і на перший план виходять релігія та церква з їх тенденціями до всеохопного панування.

Первісна віра була переважно природно-олюдненою, особистісно таємничою і демократичною. Релігії й культові інституції все більше тяжіють до нормативності, догматичності та суворої обов'язковості.

Первісні вірування були синтезом релігійних, світоглядно-філософських і мистецьких начал.

Релігійні системи все більше тяжіють до роз'єднання з філософією та іншими науками. Релігія не надто шанує аналіз і логіку, знання і розуміння, – її фетишем є беззастережна **віра**. Тому фідеїзм органічно тяжіє до фанатизму і не так солідаризує, як диференціює народи чи й цілі раси.

На цьому етапі релігійні інститути спочатку змагаються з державою за владу, а згодом все очевидніше зрощуються з ними. **Церква** стає політично-ідеологічним інструментом держав.

І, хоч як прикро, настає епоха **драми** (і суспільної, і мистецької): Богів і героїв заступають **люди** – з їх емоціями й інтересами, ідеалами і способами досягнення мети. Боги стають лише ідеальними формами людських уявлень; душевна свобода переборюється догматами. Носіями божественного стають церковнослужителі. Людина все більше потрапляє в лещата духовного рабства.

Практично в релігіях все чіткіше окреслюється дихотомія добра і зла: з одного боку – вони утверджують високі принципи людяності, рівності, братерства, етики й моралі, – але з другого – повну залежність від умов, створюваних, звичайно ж, не богами, а

людьми; культ абсолютної покори різного роду догмам та владам, у тому числі й одверто насильницьким; нетерпимість до представників інших релігій навіть і через те, що їх носіями виступають представники інших рас, мов, навіть – дещо інших норм богослужіння.

При цьому непросту еволюцію засадничих основ відбивають самі релігії (брахманізм, мусульманство), у тому числі й християнство. Достатньо нагадати: «Старий Заповіт» відбивав ідеологію іудейства й базувався на тому, що у Всесвіті править єдиний, справжній Бог та обраний ним єдиний гідний шани народ – єврейський. Той бог суворий, однонапрямно зорієнтований у симпатіях, добрий лише до обраного ним народу і нещадний в оцінці інших та в суді над ними. Хоч як це дивно, але він не є добрим і схильним до глибокого та всебічного розсуду, а засобом доведення своєї могутності визнає тільки неоскаржну кару. А тому, хоч це і прикро для всевидящого судії, але саме його однолюбність стає причиною неймовірного зла: викоханий ним народ стає на шлях ігнорування прав та моральних принципів, не лише інших племен, а й самого… бога! Той народ впадає в незагнуздану сваволю, гординю, блуд та моральну розпусту. І Земля стає вся осквернено, як Содом і Гоморра.

І Бог проклинає винуватця тієї ганьби. Тож не дивно, що ідея месійності одного народу (його закону, віри і слова) піддається перегляду в самих дітей ізраїлевих. А «Старий Заповіт» (як книга пророків) завершується передчуттям пришестя нового Бога – як новітнього Закону: «О, прийди, Господи Ісусе» (Святе Письмо Старого і Нового заповіту. – Переклад П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, І.Пулюя. – Відень, 1903, с.249). І він приходить в образі Ісуса Христа.

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ

Тут знову доведеться повернуться до проблеми методології науки.

Стародавні автори щедро оснащували свої історіософські розвідки елементами міфологізації. Те надавало їхнім оповідям часом більше мистецької (уявно-образної) ніж метафізичної вірогідності. І все ж вони несли надзвичайно конструктивне – джерельно-фактологічне начало.

У тому числі й стосовно проблем християнства загалом та християнства в Україні.

Це надзвичайно важливо тому, що в прищепленій Україні російській історіографії цілком свідомо препарувалися джерела та факти як про походження, генезис та місце і роль українства у світі, так і про походження та роль християнства.

Достатньо зазначити, що московська «Степенная книга» та писання М. Погодіна помічали українство хіба що з XIV ст., а тому й християнство – хіба з XI ст., – коли всю його історію можна було втулити в рамки історії московської. А достатньо відомий археолог та історик М. Ростовцев, хоч і жив у Києві, даючи канву протиукраїнської генези (праці «Iranians and Greeks in Ryssia», Oxford, 1922; «Скити і Босфор», М., 1925), не бажаючи зруйнувати імперську ідеологію Московії, а тому не наважуючись розкрити правду про генеалогію скіфів – гуннів – сарматів – полян – українців, – попросту… залишив факти сотень років поза своїм розглядом. Мов би тієї історії й не було!

Закономірно, що відповідними меті та методології виходили й висновки. Зокрема, що початок нашої праісторії відносився в кращому разі до X ст.. Закони науки мстили, бо ігнорування цілого й підміна його частинами неминуче відводило від істини.

Адже що було насправді?

Вже говорилося про реальну історію народу, мови, міжнародних зв'язків, релігії за великого кагана Аскольда. Отже, про вік IX.

Але археологія й зарубіжна історіографія засвідчують, що попередником Діра й Аскольда і у їх внутрішній і зовнішній діяльності був ще Кий (котрого ототожнюють з Аттілою), – який ходив і брав Константинополь ще 433 року, а далі рухався через Адріатику, Римську імперію до Дунаю й повернувся до своєї столиці Києва та родової землі Чернігівщини (Сіверщини). А це, як бачимо, V століття нової ери.

І це ж розкриває зовсім іншу ретроспективу та правду, ніж у свідомо підігнаній до інтересів імперії не лише російській, а й в частині української історіографії, яка, хотіли того фальсифікатори чи ні, однак до проблеми національної ідеї та нації навіть не наближалась. Реальне деформоване минуле екстраполювалося на вигадану сучасність. Бо ось про що свідчать факти історичної археології, історіографії, лінгвістики, антропології, культурології, релігієзнавства, біопсихології та ін. наук.

По-перше, що навіть не Аскольд і Дір першими переможно пройшлися по теренах Візантійської (Східної) та Римської (Західної) імперії, а Кий (якого ідентифікують з Аттілою). А це означає, що вже Кий був главою могутньої держави та видатним полководцем, якому скорилися і Константинополь (обнесений трьома валами, розокремленими ровами, наповненими водою, а ті фортечні мури були 5-7 метрової товщини і 8-14 метрової висоти з бійницями), і головніші міста Європи. Рим відкупився величезними дарами, піднесеними Папою Левом І.

І це все важливо. Та на цей раз головним є питання: з якою місією здійснювались і якими наслідками завершились ті походи з точки зору української національної ідеї.

Загальну відповідь давали численні дослідники, зокрема археологи: Столяров В. (Діалектика як логіка і методологія науки, 1975), Кобичев В. (У пошуках прабатьківщини слов'ян, 1973), Есенберлін І. (Золота орда, 1983), Новосельцев А. (Хозарська держава і її роль в історії Східної Європи й Кавказу, 1990), Джасханакертці І. (Історія Вірменії, 1986), Калініна Т. (Відомості ал-Хорезмі про Східну Європу і Середню Азію, 1983), Назаренко А. (Ім'я Русь і його похідні в Німецьких середньовічних актах, 1984), Вельтман А. (Аттіла і Русь VI й V віків, 1858), Гінді Л. (Членування скіфських племен за даними лінгво-філологічного аналізу, 1984), Соломоник Е. (Латинські написи Херсонеса Таврійського, 1984), Левченко М. (Візантія і слов'яни в VI-VII ст., 1938), Буслаєв Ф. (Історичні нариси російської народної словесності та мистецтва, 1861), Лук'яненко К. (Слідами кельтських богів, 1984), Гумільов Л. (Етнос: міфи й реальність, 1988), Дашцевегійн Т. (Питання етногенезу монголів у світлі даних палеоантропології, 1985), Гумильов Л. (Хунни в Китаї, 1974), Толочко П. (Стародавній Київ, 1976), Ламанський В. (Про слов'ян у Малій Азії, в Африці і в Іспанії, 1859), Гельмгольц Г. (Слов'янська хроніка, 1963), Брайчевський М. (Утвердження християнства на Русі, 1989; «Літопис Аскольда», 2001), Федоров-Давидович Г. (Монети розповідають (нумізматика), 1963), Конрад М. (Схід і Захід, 1972), Іловайський Д. (Додаткова полеміка з питань варяго-руському і болгаро-гуннському, 1886), Історія про Аттілу, короля угорського (1988), Іловайський Д. (Розповідь про початок Русі, 1882), Ігнатович Є. (Україна – terra inkognita, 1992), (Історія стародавнього

світу. Ч.ІІ, Греція і Рим, (1982), Прокопій з Кесарії. (Війна з готами, (1950), Кониський Г. (Історія Русів, (1846), Рибаков Б. (Київська Русь і руські князівства XII-XIII ст., (1982), Флоренсов М. (Троянська війна і поеми Гомера, 1991), Абгунов М. (Мандрівка в загадкову Скіфію, 1989), Третяков П. (Слідами стародавніх слов'янських племен, 1982), (Археологія СРСР. Степи Євразії в епоху середньовіччя, 1981), Купчинський О. (Найдавніші слов'янські топоніми України…, 1981), (Старожитності епохи великого переселення народів V-VIII ст., 1982), Боровський Я. (Світогляд давніх киян, 1992), Діакон Л. (Історія, 1988), Іванов С. (Оборона Візантії і географія «варварських» вторгнень через Дунай в першій половині VI ст., 1983), Петров В. (Походження українського народу, 1992), Ковалевська В. (Кавказ і алани. Віки і народи, 1984), Корсунський А., Гунтер Р. (Занепад й загибель Західної Римської імперії й виникнення германських королівств (до середини VI ст., 1984), Чекалова А. (Сенаторська аристократія Константинополя в першій половині VI ст., 1972), Антоніадіс-Бібібку Е., Гійу А. (Візантійська і поствізантійська сільська община, 1988), Петросян Ю. (Стародавнє місто на берегах Босфора, 1986), Сєдов В. (Східні слов'яни в VI-XIII ст., 1982), Боровський Я. (Біля джерел східнослов'янської писемності, 1982), Бодянський О. (Про час походження слов'янських письмен, 1855), Гердер Й. (Ідеї до філософії історії людства, 1977), Лозинський С. (Історія папства. 1965); звичайно ж, М. Грушевський (Історія України-Руси), І. Нечуй-Левицький (Світогляд українського народу), М. Костомаров, І. Франко, Д. Яворницький, В. Дорошенко, О. Пріцак, О. Оглоблин, Ф. Вовк, В. Хвойка, І. Огієнко, Ю. Липа, В. Щербаківський, Я. Пастернак, О. Кандиба, В. Баран, Р. Терпиловський, В. Сніжко, О. Компан, Я. Дашкевич, С. Наливайко, В. Ідзьо; нині Я. Дзира, А. Кифішин, Ю. Шилов… Природно, що існує, як уже зазначалося, чисельна зарубіжна історіографія про найдавніші часи.

Однак і за цих умов: по-перше, віднаходимо майже стільки підходів, а відтак і поглядів, версій, оцінок, скільки коли не авторів, то історичних шкіл; а по-друге, немало з них до найдавніших першоджерел ще не доторкались. І не тільки через вади (однобічність та однолінійність і одномірність) їхньої методології. А й через те, що історія (і в «особі» Землі) ще приховує тисячі фактів і таємниць, без виявлення яких до істини навіть не наблизитись.

На доказ візьмемо лише кілька. Свого часу М. Грушевський зафіксував стоянку біля Києва та Мезенську культуру на Чернігівщині, яким обраховував майже (чи й понад) 20 тисяч років. Коли б ми почали відлік протоукраїнської цивілізації та культури з того часу – був би один критерій та висновок і щодо загальної картини життя та розвитку, і щодо часової парадигми й ролі Києва та формування родової, племінної, етнічної, а водночас і української державницької та загальнолюдської самосвідомості й ідеї. Брак науково-дослідних матеріалів і процесів, а пізніше свідома (проімперська) деформація та інтерпретація (фальсифікація) їх призвели до нарочитого відсікання протоукраїнської й загальнопланетарної реальності майже до IX-X століть. Закономірно, що постало більше питань, ніж відповідей. Єдиними свідками у цьому процесі виявилися дані археології. Але й археологію було насильно поміщено в прокрустове ложе ідеологічних догм. Вона стала сліпою і немічною, ізольованою від органічно-споріднених галузей наук. Бо інакше набагато раніше виявила б повноту інформації не тільки про Трипільську, а й Скіфську, германо-слов'янську, Черняхівську, Празько-Корчацьку, Київську культури. А також факти, які об'єктивуються аж на межі XX-XXI ст., зокрема: 1929 року у Криму було виявлено залишки стоянок та кістки неандертальців, а тепер, як повідомили вчені Львівського інституту українознавства ім. І. Крип'якевича (професор Л. Мацкевич), – аналогічну стоянку в Миколаївському районі за 40 кілометрів від Львова. «Геоморфологи достатньо точно визначили час, коли тут жили волохаті «родичі» людей – десь 45 тисяч років тому». 45 тисяч років! Але, як відомо, реальної картини розвитку та зникнення тих «родичів» у наступні тисячоліття ми не маємо. Природно, що не маємо й відповідей на численні питання Буття протоукраїнців.

Не маємо загальноприйнятої концепції й Київської та Мезенської стоянок, Кам'яної Могили, залізорудних копалень на теренах Донеччини, Дніпропетровщини та Прикарпаття, кораблів Запорожжя, греко-римських міст Миколаївщини і Криму, об'ємних варязьких поховань на Чернігівщині, – а також вузлових подій, пов'язаних із візантійськими та римо-європейськими походами київичів та з поширення християнства…

А особлива вагомість усіх тих (та багатьох інших) чинників не підлягає сумніву.

Ну й справді: ще Ф. Вовк та В. Хвойка у XIX ст., а в XX ст. М. Грушевський, В. Щербаківський, Я. Пастернак, Ю. Липа, В. Кубійович, О. Кандиба, О. Пріцак, В. Баран, М. Чмихов, В. Крисаченко[16] переконливо показали багатотисячолітній шлях розвитку людських популяцій на Терені України. Так чи інакше торкалися вони й загально цивілізаційних зв'язків протоукраїнців.

Але недотримання вимог наукової системності українознавства не дозволило їм побачити цілість, а окреслити лише фрагменти, своєрідну мозаїку цілісної картини як буття українства упродовж віків, так і кореневої основи та розгортання етно-національної ідеї. Корисну спробу здійснив Ю. Липа, окреслюючи концепцію «Призначення України» через показ єдності діянь поколінь у безмежності часопростору, – однак та спроба серед вчених не знайшла послідовників. Навіть – серед творців фундаментальної «Енциклопедії українознавства».

Урахування ж вітчизняного і зарубіжного наукового досвіду засвідчує:

Найперше, що на Терені України (і в сучасних її етно-державних межах) людність мешкала упродовж багатьох тисяч років. Були то роди і племена як осілої, так і кочової соціальних формацій.

По землях протоукраїнців переміщувалися й інші, до того ж – чисельні племена, адже в час грандіозного переселення народів пра-Україна була **серединною** Землею між народами Півночі й Півдня, Сходу і Заходу. Траплялося, що скіфи-сармати-українці-руси зазнавали довготривалого поневолення, – однак, по-перше, непримінно повертали собі свободу і, по-друге, ніколи не полишали своєї Землі (див.: Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу, 2000).

Особливості природного розташування диктували умови як внутрішнього життя, так і зовнішніх зв'язків та стосунків: протоукраїнці не тільки боронилися, а й активно виборювали своє місце під Сонцем. Це суттєво впливало як на родо-племінну ідеологію, так і на визначення ролі держави та її династій і династичних зв'язків. А також культурних і релігійних процесів, особливо – традицій.

---

[16] Див.: Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Український етнос: ґенеза і перспективи. – К., 2003.

Уже є реальними фактами як загально-цивілізаційна роль Трипільської і похідних від неї культур, так і найінтенсивніша взаємодія протоукраїнських державних утворень з племенами й державами кельтів і германців, варягів і хозар, греків і римлян, персів та іудеїв, численних держав Середземномор'я, Кавказу, Малої Азії, Середньої і Західної Європи. При цьому були ми не лише об'єктом інтересу та впливів, а й реальним, впливовим суб'єктом історичного процесу.

І особливу роль у цьому відігравали як державна могутність, так і харизма етносу та ментальні риси його ідеології й культури.

Підтвердження: Київська земля і держава відігравали з'єднуючу роль ще в час функціонування «шовкового шляху» до Китаю і, як переконливо показав О. Пріцак, у час визначальної ролі у міжнародних відносинах шляху із Варяг у Греки та, пізніше, від Азовського до Чорного, Середземного морів до Атлантики.

Тип природи і міжнародної взаємодії зумовили як спосіб життя, долю, характер, так і тип почуттів та мислення трипільців-слов'ян-гунів-скіфів-склавінів-українців та час появи і тип держави.

Найперше – широту світогляду та, як ми бачили у «Велесовій книзі» та побачимо далі, відкритість натури, демократизм і волелюбність, народоправство і героїзм та людяність. Синтез патріотичних і загальнолюдських начал.

Трипільська культура була землеробською і міською. Українo-німецька археологічна експедиція на межі XX-XXI ст. на терені Полтавщини виявила широкі території стародавніх держав-міст, які періодично (очевидно, в залежності від пір року) змінювали своє перебування, а поєднували риси як Трипільської, так і пізніших формацій.

Тип міських забудов житла, культових споруд, архітектура, хліборобські і промислово-ремісничі вироби, зброя, мистецькі прикраси – все свідчило і про абсолютно оригінальний феномен цивілізації, і про світовий рівень.

Причини зрозумілі: кельти й варяги приносили з собою елементи західно-європейської цивілізації, гуни й германці – племен Євразії, самі протоукраїнці творили життя у згоді зі своїм зовнішнім і внутрішнім світом. А той світ був глибоким, як сама історія, представники якої ще в давнину вважали скіфів-українців найпершим народом у світовій генеалогії.

Тож природно, що протоукраїнська держава й ідея повносило, а то й домінантно виявляє себе ще на межі старої і нової ер, коли й ширіться християнство.

То ж так само природним був запис у Никонівському літописі (XVI ст.): даремне вважають, що Кий був простим перевізником на Славуті: «Аще бы былъ Кий перевозникъ, не бы ходилъ къ Царю граду съ силою ратью; но сей Кий княжаше в роде своемъ и ратоваше многи страны; тоже съ Константиноградсскимъ царем миром и братьськии живуще и велию честь пришло аще отъ него и отъ всех».

Воістину: Кий і долав великою раттю столицю наймогутнішої тоді імперії, і жив у мирі з царями, і приймав від них щонайвищу шану.

І це відзначали ще в V ст. іноземні історики, а ми не можемо не цікавитися в XXI ст., чому усе те могло статися.

Отже, ще в V ст. був загальновідомим Київ, а держава Кия творила війну і мир зі світовими державами Євразії. А ми починаємо свою генеалогію як етнонація хіба що з X ст. Може, Кий і Київ V ст. – лише вигадка? Або належали вони комусь іншому?..

Ще великий І. Франко міряв про те, щоб про Кия й Константинополь було знайдено візантійські свідчення. І ось беремо «Казания» славнозвісного Пріска Панійського: воно починається описом подій 433 р. н.е., – а це і є рік походу Кия на Константинополь.

Чому і що ж відбулося того року?

Ще раз нагадаємо: на Терені серединної держави побували десятки племен: і скандинави, й кельти, і скіфи, сармати, гуни та готи. Ще раніше одні племена мігрували в пра-Україну, а інші – з нашої Землі в Індію (що відображено в епосах «Рамаяна» та «Махабхарата»), в Китай і на Близький Схід. Війни велися як із персами, так і хозарами, візантійцями, болгарами, римлянами, внаслідок чого виникали цілі поселення як іноземців на нашій землі, так і праукраїнців (Русів) на землях десятків племен. Зрозуміло, що вони підлягали законам тих племен, але не втрачали принаймні етно-духовного зв'язку з рідною землею, виступали посередниками в розв'язанні питань і воєнного, й мирного життя. При цьому й за умов полону не губили родової ментальності та внутрішньої автономії, сповідуючи правило: «краще бути полоненими, але вільними, аніж вільними (соціально), однак рабами».

Досі настійливо нав'язується версія, що наші прапредки були «варварами», а їхні військові походи, принаймні від Кия до запорожців, являли собою розбійницькі напади здобичників, ґвалтівників, п'яниць та волоцюг, абсолютно несполучних з державно-політичними інтересами.

Рішучим спростуванням тому є вже організація воєнного походу та шлях Кия: армія князя (в межах 36 тисяч) була добре організованою й навченою, безумовно ж – професійно-елітною, інакше вона навіть не наблизилась би до Константинополя. Тим більше, що дорога була тривалою, складною й сповненою небезпек: від Києва до Карпат, далі – до провінції Родопа (де були вже гірські хребти з очевидно слов'янськими назвами – Преспа, Чуката, Гората, ін.), що межувала з провінцією Македонія та Фракією, Нижньою Мезією, Малою Скіфією (Добруджею). А далі була Європа – провінція Візантії – «передмістя» Константинополя.

Прикметно, що болгарський вчений В. Георгієв, аналізуючи назви фортець, згаданих у праці Прокопія Кесарійського «Про будови Юстиніана» (588 р.), визнав 96 із них слов'янськими. Отже, ще до Кия цими шляхами ходили його одноплемінці й реально впливали на спосіб життя інших держав.

Константинополь вражав досконалістю оборонних споруд та фортифікацій. Одначе він був подоланий військом Кия! Того Кия, якого ігумен Іоанн порівнював з Ромулом і Олександром Македонським, польський хроніст Мацей Стрийковський вважав засновником Києва, В. Тредіаковський твердив, що «Кий как славянин, скифского рода есть», а М. Стрийковський і М. Берлінський виводили Кия з роду гунів чи аварів, ототожнюючи його з Аттілою – фактичним володарем і Східної, й Західної Римської імперій.

Та для нас зараз головним є: що спонукало Кия іти на Константинополь та якими були характер і наслідки тих походів.

Одразу зазначимо: похід увінчався тріумфом, Кия приймали як гідного шани повелителя, а його походи зумовлювалися як державно-політичними, так і… християнськими інтересами (що, до речі, повториться і з Аттілою в Римській імперії).

Справді, слов'яни і на дунайському Правобережжі, і в провінціях Візантії були відомими насельниками ще в V ст. З того

часу експансія слов'ян і гунів набирає все динамічнішого характеру. Логічно, що між тими «острівками» і метрополією взаємозв'язок увесь час посилювався. І це було однією зі спонук походу. Але до справжніх причин маємо віднести стратегічні інтереси та розрахунки, які рухатимуть життєдіяльністю й Аттіли та Аскольда, Святослава і Володимира Великого.

Саме так – як керманича великої держави – й сприймали Кия в Константинополі (а Аттілу, якого, до речі, Пріск іменував «царем скіфським», а імператор Візантії Феодосій II в листі до Аттіли – «уннським імператором», тобто – імператором народу уннів, що заселяв Терен Чернігівщини) в Західній Римській імперії. Думка істориків одностайна: Кий здобув не лише блискучу воєнну перемогу, а й соціально-культурну. Після цього, зауважує Н. Пігулеська, «Сама Візантія протягом кількох століть опинилася під впливом слов'янських «варварів», значення якого було таким великим, що породило в її державному розвитку зовсім нові явища. Ця взаємодія загострила і прискорила процеси феодалізації у самій Візантії» (Ближний Восток. Византия. Славяне. 1976).

Ще активніші процеси цивілізаційного та ідеологічного реформування розпочалися після походу Аттіли, отже гунів і слов'ян, адже, наголошував М. Брайчевський, «є підстави думати, що антська група слов'янських племен була навіть у союзних відносинах з гунами в їх боротьбі проти готів і Візантії» («Походження Русі», 1968).

Знову-таки про масштаби перемоги й наслідки діянь Аттіли іноземці писали: «сам Цареград і прилеглі до нього місцевості мали здавна поселення слов'янські (О. Даманський «О словянах в Малой Азии, в Африке и в Испании», 1859).

А вагу перемоги Аттіли добре показував Пріск Панійський, пишучи: візантійці «погодилися на сплату данини, яка була дуже важкою, незважаючи на те, що доходи і царська скарбниця були виснажені не на корисні справи, а на непристойні видовища, на безглузду розкіш, на розваги і на інші витрати, від яких розважлива людина і серед щасливого стану держави повинна утримуватися, а тим більше мали утримуватися люди, які недбало ставилися до ратної справи і сплачували данину не лише скіфам, а й іншим варварам, котрі жили навколо усіх римських володінь. Цар (імператор) примушував усіх вносити гроші, які

належало відправити до уннів (київичів, – **П. К.**). Він обклав податком навіть тих, що за вироком суду чи царської ласки (а серед них могли бути й слов'яни, – **П. К.**) отримали тимчасове полегшення від тягара оцінки землі (а землеробами, нагадаємо, були саме слов'яни-скіфи-унни, – **П. К.**)… Такі злидні опосіли римлян після цієї війни, що багато з них заморили себе голодом чи вдавилися. За короткий час була вичерпана скарбниця; золото і втікачі були відправлені до уннів». Унаслідок перемоги Аттілу визнано візантійцями «царем скіфів» (Дестунис Г. Сказания Приска Панийского, 1850).

Ще більш важливо, що, як і стосовно Кия, похід уннів-скіфів Аттіли мав цивілізайно-релігійний (культурно-ідеологічний) резонанс і спадок значно ширший за військовий. Сталося так, що навіть зазнали рокіровки поняття «варварів» і цивілізаторів, адже упродовж років панування в тепер уже Західній Римській імперії Аттіла: завдав серйозного удару скомпроментованій стагнацією державно-політичній і господарсько-економічній системам імперії-гегемона; змусив послабити рабовласницькі пута; надав динаміки автономістським рухам підкорених племен; явив приклад і суворого, й цивілізовано-гуманного керівника: прислухавшись до прохань папи Лева I, Аттіла не пішов на Рим і не зруйнував його; сприяв полегшенню долі хліборобських верств; благородно повівся з сестрою імператора Гонорією та й із сином імператора; поза боями поводився демократично й з великою гідністю, був скромним у побуті. Він не приховував своєї етнічної належності. І, що особливо важливо, «біля Аттіли (було) багато витязів християн» («Развитие этничесного самосознания славянских народов в епоху средневековья», 1982).

Символічно і те, що Аттіла після битви з військами Аеція велів іменувати себе «Батогом Божим», а на спроби імператора Валентиніана III прихилити його до аріанської єресі не тільки не піддався намовам, а ще й виступив його суворим супротивником. Як зазначають дослідники, кияни й сіверяни були християнами ще з початком нової ери.

ХРИСТИЯНСТВО І УКРАЇНСЬКА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ

Багато важить у цій справі й час. Та ще більше важить у розвитку української етнонаціональної ідеї **проблема** християнства.

Пригадаймо: у «Велесовій книзі» племена поклоняються Триглаву; їхні Боги – уособлення таємничих сил Природи; Нава, Ява і Права – символи трьох світів: земного, небесного і потойбічного; особливою шаною оповиті предки, ті, що «з Ірію зрять на нас» і судять сущих на Землі. Тому успіхи чи невдачі, перемоги чи поразки залежать від ставлення до Богів і традицій та навпаки. Боги і предки – носії етики й моралі, правди і краси. Племена поважають єдність слова і діла, патріотизм і єдність, а особливо – свободу (…То стрепенися, народе мій, од сплячки і в злагоді йди до стягів наших. А захистить нас од ворогів на Русі могутній Сварог наш, не інші боги), демократизм і справедливість. Вони усвідомлюють, що «греки накидали нам свою мову, щоб ми зреклися своєї віри», – але, знаючи ціну власної неволі, не культивують зла й жорстокості, а дбають про панування добра навіть для інших. А тому, виборовши свободу собі, ухвалюють:

…І се одречемось од злих діянь наших
І прилучимося до добра.
***Се бо рабів відпустимо**, обніземося,*
І скажемо, се зробивши, – се бо нас знаєте:
як розумом усвідомили, так і подбали, як уміємо.
А се таємниця велика, як і Сварог,
Перун і Світовид – ті обоє удержані в небі.
А з обох боків їх Білобог і Чорнобог б'ються…

«Як з **розумом** усвідомили» – так і подбали за велінням **серця**. Як прагнутимуть і в княжій Русі X-XII ст. єдності «доброго розуму і мудрого серця», розуміючи ту «**філософію серця**» як найвищий дар Природи, уособлюваної Богами. (адже й загалом філософія – то любов до мудрості, любомудріє).

Найперше – своїми Богами, бо вони – і творець, і витвір людей, самого народу.

Однак не важко помітити й того, що в житті постійно б'ються Білобог і Чорнобог, а в свідомість язичників органічно вливаються

струмки ново-цивілізаційної віри – християнської. Яка відома ще з I ст., і в якій також постійно змагаються Білобог і Чорнобог.

З самого початку – це ідеологи Старого заповіту й Нового, а з часу Нового заповіту Христова етика і аріанська та різних інших єресей.

Історики свідчать: з часу Кия у Візантії занепадає рабовласницький лад. Полонені греки приходять до висновку, що в імперії «закони гарні і римське суспільство добре влаштоване, але правителі нівечать і розладнують його, не чинячи за традиціями». Аналогічно римський плебс гадав: «гуни вільні від тих злочинів, нічого подібного немає ні у вандалів, ні у готів», тому благав, «щоб їм було дозволено жити разом з варварами» (Хрестоматия по истории древнего мира. 1991).

А взірцем того життя могли бути й Кий та Аттіла. Як зображує готський історик VI ст. Йордан, «Він був невисоким; груди широкі, голова велика, маленькі очі, борода рідка, волосся з сивиною, чорний і кирпатий, як вся його порода». Але головним було поводження: на бенкеті сиділи на лавах, – «Для інших варварів і для нас були приготовлені відмінні страви, які подавалися на срібних тарілках, а перед Аттілою нічого більше не було, крім м'яса на дерев'яній тарілці. І в усьому він виказував помірність. Бенкетуючим підносили чарки золоті і срібні, а його келих був з дерева. Одяг на ньому був дуже простий і відзначався тільки охайністю. Ні меч, який висів при ньому, ні поворозки варварського взуття, ні вуздечка його коня не були прикрашені ані золотом, ані коштовним камінням, ні ще чим-небуть коштовним…» (Дестунис Г. Сказания Приска Панийского).

Є рація нагадати й такий опис Аттіли в «Історії об Аттілі, королі угорському»: «Був середнього зросту, персей і плечей широких, голови водле інших членов помірної, обличчя чорнявого, очю світлих, на вигляді бистрость якусь в собі маючих, бороди рідкої, носа закривленого, походу гордого, до венуса вельми склонний, на працю телесную, на голод, на спання, на студень і на горячность вельми терпеливий, великого серця, ради добрий і сміливий, руки хисткої і мужньої, в речах рицарських учений, до слави вельми хитливий, в оглумленню неприятеля, в нароженню (підступу) і зради вельми розторопний і хитрий, в битві всего доглядуючий, часом мужнього жовніра, часом справного

гетьмана повинності досить чинили, противко пишний до супротивників, против покорних лацний і милосердний», – бо той опис органічно накладається не тільки на міфологічних Антея, Іллю Муромця, козака Голоту, козака Мамая, а й на реально історичних Кия, Аскольда і Святослава, Романа Галицького й Максима Кривоноса; ширше – на типаж людей етносу тієї країни, що простягалася «од Тиси-ріки аж до другої ріки Танаїс»[17], а також від рідної Кию та Аттілі Сіверщини (Чернігівщини) до Карпат і Чорного та Азовського морів.

У цьому суть: вожді та герої виявляли провідні риси характеру (ментальності, долі) цілого народу, підтверджуючи зауважене Гаєм Юлієм Цезарем при згадці про народ рутенів (що протистояв йому у війні з галлами): вважати реальністю «існування українського народу як осібного етносу вже в другій половині І ст.» до нашої ери[18].

Опоненти можуть переможно підняти руки, заявляючи: «який етнос, коли наша прадержава була багатоплемінною?!»

Та, як писав з подібного приводу І. Франко, «я не устрашаюсь», бо й їм необхідно буде взяти до уваги, що всі імперії: єгипетська, перська, Олександра Македонського, Римська (Східна і Західна) були багатоплемінними, однак у кожній із них провідну роль відіграв якийсь один етнос, на основі буття якого й створились єгипетська, турецька, італійська, іспанська, англійська, сербська, угорська, чеська, польська, румунська, ін. держави. При цьому провідний етнос в імперіях міг бути і не найчисельнішим, але харизматичним.

У цьому відношенні українцям найближчою є історія Франції[19], у якій – спочатку в державі Карла Великого – франки складали всього до 30% населення. Але сформували етно-національну державу. Приклад з Мадзіні переконує, що тільки на XIX ст. формувалася й італійська національна держава.

В нашій історії кристалізуючу (структуротворчу) роль відіграли поляни, а тереном української держави стали землі «від Сяну до Дону» з первісним ядром у складі Київської і Чернігів-

---

[17] Див.: Петров В. Походження українського народу. – К., 1992.

[18] Ігнатович Е. Україна – terra inkognita: Новий погляд на невідомі факти... – К., 1992.

[19] Див.: Ададуров В. Історія Франції. – Львів, 2002.

ської (пізніше Переяславської та Галицько-Волинської) Земель. Тут сходились магістралі скіфів, слов'ян, кельтів, германців, гунів і готів, сарматів, склавинів і звідси ж промінням розходились на просторі від Китаю та Індії до Візантії, Риму, Західної Європи і Скандинавії.

Природно, що українці-ру́си в розвитку своєї етно-національної ідеї не могли не зіткнутися з проблемами власної держави й ідеології та з християнством.

Найперше – тому, що слов'янські племена кільцем оточували Константинополь та жили практично в усіх частинах і Східної й Західної Римської імперії. До того ж на Дунаї і в Причорномор'ї в перших століттях н.е. точилася безперервна боротьба Рима з союзом племен, до якого входили германці, сармати, скіфи, фракійці, тобто ті, що перебували в органічній єдності з слов'янами, – і в тій єдності, як у киплячому казані, виплавлювався феномен українства.

Нині люблять повторювати банальне «відкриття»: в XX ст. уже немає «чистих» етнічних (національних) держав.

Але автори «аксіоми» очевидно не підозрюють, що «чистих» етно-національних держав не було в Європі ще на межі старої і нової ер! Отже, нації формувалися шляхом не «очищення» кореневих (харизматичних) етносів від інших племен, а шляхом структурування їх в єдине ціле.

На цьому шляху й поставала вирішальною роль держави та ідеології, зокрема – релігії, як і природи, мови та культури у співвіднесенні свого й чужого.

Чому робимо наголос на ролі держави і релігії? Бо в час переселення народів деякі з них (як євреї, германці, угри, болгари) з тих чи тих причин змінювали територію поселення. Це не означає, що вони могли не нести в собі природоформуючого начала. І на інших територіях їхній генотип визначала природа первісного внутрішнього становлення. Але й нові умови диктували закони життя. Немало етносів не витримали випробування часом, простором, соціально-економічними й політичними обставинами.

Свого часу Аристотель трактував людину як «політичну тварину», сутністю якої є її характер, а той виявляється в «скеруванні волі індивіда» (отже, в меті, ідеалі як шляхах і способах її досягнення).

Нині наукою окреслено, що людина появляється як індивід біологічний, далі розвивається як родовий і соціальний, культурний, психічний і політичний. Зрозуміло, у різній мірі: залежно і від природного обдарування, і від умов життя. Тому виявляється типом і емоцій, і інтелекту, досвіду, характеру життєдіяльності, волі і психіки.

Найрізноманітніші чинники впливають і на формування етносів. Найперше, зрозуміло, також – природа: географічне розташування, клімат, природні ресурси, міжнародні і міжетнічні зв'язки, – що визначає світосприйняття і світорозуміння, спосіб життя, мову, культуру, стратегію і тактику розвитку, в широкому розумінні філософію буття та релігію, культуру, історичний розум.

«Розум людини (народу, – **П. К.**), – посилається у зв'язку з цим на Юнга авторитетний біопсихолог Валерій Сніжко, – має сою особисту історію й психічно утримує в своїй пам'яті багато слідів, що були залишені попередніми стадіями його розвитку». На сучасній стадії розвитку, як і на значно давніших стадіях, – наголошує В. Сніжко, – «культурні символи – важливі складові нашого ментального улаштування, і вони ж – життєві символи у побудові людського образу, а тому не можуть бути викинутими без значних втрат. Там, де вони пригнічуються або ігноруються, їхня специфічна енергія зникає у безсвідомому з наперед непередбачуваними наслідками» (Юнг).

Слов'янська спільнота, як культурний символ, не може бути відкинута через зміну геополітичних чи економічних пріоритетів, бо існування її обумовлене певною глибинною психічною енергією та генетичною спадковістю» (а розрив з ними, додамо від себе, неминуче призводить до руйнування психіки індивіда чи етносу, а далі й до фатального наслідку: розчинятися в інших, втрати особовості й перспективи, – **П. К.**).

Слід усвідомити, що українці – це і є надетнічна спільність справжніх, слов'янських, колись автономних етносів, які увібрали в себе деякі антропологічні особливості слов'янських племен – деревлян, дулібів, полян, сіверців, тиверців, уличів, кривичів тощо, які мали спільні терени – Україну, спільну мову й писемність, традиції й культурні символи»[20], – а тому стали не су-

[20] Сніжко В. Нариси з психоетнічної екології України. – К., 2001.

мою фізичних «осіб», а етнічною єдністю нової якості – фундаменту нації. А вирішальну роль у процесі переходу в етнонаціональну спільноту відіграли держава та релігія.

Етапними до етно-національної спільноти на Терені України стали державні утворення Кия і Аскольда, Святослава й Володимира Великого, що завершалися в ході того процесу державою-імперією Ярослава Мудрого.

Тут знову можуть сказати: як, етнонаціональні утворення за доби рабовласництва і раннього феодалізму? Коли марксисти-ленінці чітко сказали: нації є продуктом буржуазії та капіталістичних відносин?!

Та й цього разу не будемо «устрашатись», оскільки марксисти-ленінці хоч і проголосили своє вчення вічним, бо єдино правильним, йшли в цьому питанні не від життя до теорії, а навпаки, підганяючи багатоманітність історичної практики під однолінійні догми. Бо ж хоч як парадоксально, але говорити про етнонаціональний феномен держави можна навіть ідучи за класиками марксизму: ще за феодальної формації (Середньовіччя) родове суспільство кристалізується в етнодержавне, оскільки на терені пра-України воно постає як єдиний народ зі своєю територією, соціально-економічною системою, мовою, культурою, світоглядно-психічною домінантою, цілеспрямованістю в міжнародних відносинах, тобто – з усвідомленням своєї перспективи та історичної місії.

Зрозумілі причини етно-історичних деформацій: вони диктувалися інтересами московської імперії. Заради них конструювалися не лише теоритчині викладки (за домінанти «принципів» класовості і комуністичної партійності), а й історіографічні схеми. А ті схеми спрямовувалися не лише на релігії II тисячоліття нашої ери (коли вже виникла можливість говорити про московство), а й на процеси до І-го тисячоліття нашої ери, бо про них говорити було сусідам невигідно.

На підтвердження достатньо послатися на дослідження Б. Грекова, М. Артамонова, А. Треножкіна (адептів погодінщини) і М. Ростовцева, які або замовчували скіфську добу в проукраїнській історії, або трактували її лише з точки зору залежності від грецької культури, отже – «відсталості» в загальноцивілізаційному процесі та, відповідно, неспроможності повносилої етно-

державної самореалізації. І це за умови, що ті погляди суперечили свідченням Страбона, Плінія, Трога й переконували: наші пращури не тільки вміли вчитися, а й були гідними вчителями; і «Вплив партійсько-скіфської культури на сусідні народи був дуже великим». Не випадковов ж і М. Ростовцев визнає: «незаперечно, що готська епоха була однією з найбільш неоціненних вартостей в історії **цілого людства**» («Ironians and Greeks in South Russia»), а готська культура – не якась культура «Юга России», а здобуток великої української традиції[21].

Невелика мозаїка доказів.

Ще на початку нашої ери слов'янські поселення містилися і навколо Константинополя, і на всьому просторі Західної Римської імперії. При цьому їхні представники були не лише взірцевими землеробами, а й ремісниками, купцями та воїнами; посідали найвищі пости у війську та в державних структурах.

Відомий Троянів вал (згадуваний і в літописах), що проходив по лінії Тернопіль – Хмельницький – Вінниця; менше відомо, що імператорові Трояну завдяки цілому легіону, набраному із скіфів, вдалося перемогти у війні з парфянами. Практично слов'яни захищали фортеці Ольвію і Пантікапей од зовнішніх зазіхань (хоча Ольвія мала споруджені римлянами мури товщиною до 2 м і висотою 15-18 м. з бійницями, також що наші прапредки і самі долали ті мури).

Але особливо важливо, що наші далекі пращури активно зносилися із західним світом ще з часів Трої. І розкопане Б. Рибаковим селище XV-XIII ст. на Чернігівщині (біля села Пустинка) засвідчує виправданість порівнянь не тільки Дажбога і Аполона, а й троянців з давніми праукраїнцями (і, очевидно, невипадковість появи «Енеїди» Вергілія й І. Котляревського).

Лінгвісти нараховують 90 назв фортець у Західній Римській імперії слов'янського походження.

За твердженням багатьох істориків наші далекі прапредки іменувалися народом «утічів», унами, утами і це відбито в документах багатьох народів світу, зокрема в численних топонімах та гідронімах Східної і Західної Римської імперії. За доказами автора праці «Україна – terra incognita» Є. Ігнатовича можна вва-

---

[21] Див.: Дражньовський О. Скити (гети-готи, анти і слов'яни, і ми – не ми) // Визвольний шлях. – 1997. – №12.

жати доведеним, що у V ст., тобто в час Кия (Аттіли) вже існували такі поняття, як «Україна» та «українці» (с. 23).

Це свідчить, що наші прапредки були частиною населення інших держав, і не лише засвоювали чужі культури, а й впливали на них. Зокрема, на візантійську, – тим більше, що вона була неоднорідною як загалом, так і в плані різноетнічності та ідеології християнства. А також, що поважні позиції посідали наші представники не лише у нижчих та середніх верствах імперського суспільства, а й у найвищих ешелонах влади: імператорської династії, полководців, глав різного рангу адміністраторів.

Важливим у цьому зв'язку є те, що ще з II ст.. н. е. у дослідників – греків та скандинавів віднаходимо припущення, згідно з якими вже тоді слов'яни відзначались освіченістю й мали свою власну писемність; що в них християнство появилося раніше, ніж у германців, а «мешканці берегів Чорного моря …, ще в 622 році, у їх числі всі тамтешні раси, були християнами» («Новые материалы для древнейший истории славян», изд Я. Классена, в 1, 1854).

Якщо врахувати свідчення й літописців про те, що «Улутичи-Тивергун седяху по Бугу и по Днепру и приседеху к Дунаєві; и бѣ множество их, бо по Бугу и по Днепру они до моря», – й істориків про слов'янські поселення по всій території Візантії, – стане зрозумілою вже ця причина походу Кия та війни з імператором Феодосієм дії в ім'я захисту своїх земель.

А вона ж була не єдиною.

Не важко помітити другу причину, читаючи в «Літописі Аскольда» про мотиви прийняття ним християнства, і якого саме християнства! – київським князем навіть у IX ст.

«На ранок же послав цар (Візантії) до патріарха, говорячи йому: «Прийшли русь, цікавляться вірою нашою, приготуй церкву і кірос». Той приготував Аскольдові й Диру пишну відправу . «Вони ж у захваті були» від неї.

Однак це не стало вирішальним. Тоді сказав Аскольд: «Приходили до мене іудеї, твердили, що німці та греки вірують в того, кого вони розіп'яли». То як це розуміти?

Кирило – філософ підтверджує історію розп'яття, наголошуючи: «Бог ступив на землю і прийняв розп'яття , і воскрес, і на небо зійшов, чекав він од іудеїв каяття 46 літ, але не покаялись. І

тоді Бог послав на них римлян, гради їх розбив, а самих розкидав по різних країнах і перетворив на рабів».

Сказав же Аскольд: «А для чого зійшов Бог на землю й страждання такі прийняв?» Філософ розповідає історію створення світу та історію гріха Адама і Єви, їх покарання; вигнання й порятування Мойсеєм юдеїв; це вражає Аскольда, – однак прихиляє до християнства лише факт вилікування його очей як підтвердження сили Христа. І він приймає хрещення, хоча не у Візантії, а на своїй землі – в Херсонесі! Потім хрестить киян…[22].

І все це й розкриває суть проблеми християнства в Київській державі: йшлося і про міжнародний аспект, і про внутрішній, оскільки заторкувалися питання не лише віри, а й суспільно-державного світогляду та ідеалу; а тим самим – про принципову переорієнтацію та реформу життя всіх верств народу.

І зокрема: про його духовну самоідентифікацію та суверенність, отже про власну етнодержавну ідею.

Щодо міжнародного масштабу, то є підстави погодитися з такими думками проф. Т. Горбаченко: 1) Християнство не обмежилося рамками церковного життя; «воно назавжди визначило сутнісний характер європейського менталітету», цілої цивілізації; 2) «У якості релігії християнство може бути визначене як єдність певного віровчення, що ґрунтується на біблійному каноні, структурованої організації та специфічного культу, центральним об'єктом якого є триєдиний Бог – творець і провидець усього сущого. Сутнісна ознака християнства – віра в Ісуса Христа, вчення якого викладене в Новому Заповіті і який, будучи Сином Божим, іпостассю Трійці, прийшов у світ з метою його спасіння для вічного життя»[23].

Не можна не зважити на уточнення про Новий Заповіт, бо досі церковники схиляють християн до вірності й Старому Заповіту, – а в суті тих двох джерел закладено глибоко конфронтаційне начало, яке, наголосимо, помітив ще каган Аскольд і яке відіграє в українській історії та церкві надзвичайну роль.

Отже, Аскольд запитав, чи є вчення Христа ідентичним іудейському. Йому відповіли, що ні, і він став робити вибір між

---

[22] Див.: Кононенко П. Ad fontes // Українознавство. – 2003. – Ч. 4. (9).

[23] Див.: Історія релігій. – К.: В.К. Тов «Тандем», 2002.

іудейством і християнством, що означає між Старим і Новим Заповітами. А це принципово важливо саме в ідейно-філософському та етико-моральному планах: Старий і Новий Заповіти відрізняються не лише часом появи, а й етнорелігійними орієнтаціями. А саме: Старий Заповіт творили пророки, котрі утверджували абсолютний авторитет **єдиного** Бога – Ягве та єдиного обраного ним народу – іудеїв. Це безапеляційно розділило племена й мови на одиниці і на масу як на ідеал або об'єкт гніву та кари господньої. Еталоном стала нерівність як у статусі, так і в правах та долі.

Природно, що й народ Кия та Аскольда опинявся серед принижених як другосортний. І, хоч як дивно, Біблія, і не лише Біблія освячувала цю ієрархічну несправедливість; більше того, в працях Філона Олександрійського («Апологія юдеїв»), Йосифа Флавія («Юдейська війна»), Корнелія Таціта («Аннали»), Юста Тивереоградського («Хроніка юдейських царів»), Плінія Молодшого («Листи до імператора Трояна»), Гая Транквіла Светонія («Життя 12 цезарів») юдейство трактувалося мало не як феномен, рівний закону.

Це неминуче мало породити і породило нестихаючу протидію аж до тотального переслідування єврейства. Навіть, як ми бачили, – з волі Бога.

У тому числі протидію і в сфері догматично-ідеологічній. Появився Новий Заповіт. Його творцем був уже син Божий. Він прийшов з нового змісту етикою та програмою Буття: всі люди, мови, народи рівні й залежні лише від Бога. Поприще, гідне людини – це творення добра на засадах братерської любові. Служіння добру – це шлях до істини і до вічності. Гарант вічного життя – Бог, а засторога – його Страшний Суд.

Здавалося, протиріччя між злом і добром подолано. Однак на дорозі нового постали кістляві примари старого.

Ще Августин підійшов до інтерпретації християнства з урахуванням історичної перспективи.

Однак і за цих умов теологія поділяла історію на священну й «профанну» (істинну і лише «зовнішню»). А відповідно до цього запановували погляди як наближені до науково-дослідних, так і віддалені від них міфологізацією «пророків» та апостолів. До того ж сталася й загрозлива диференціація: після поділу на юдейство і християнство останнє в свою чергу поділилося на західне –

або католицьке й східне – православне, яке з часом знайшло опонента ще й в особі різних течій протестантизму. Зароїлися єресі.

З цими внутрішніми суперечностями зустрілися ще сучасники Кия. Їм доводилося робити нелегкий вибір.

Перед Аскольдом труднощі подвоїлися, оскільки в Україні – Русі панувало язичництво.

Отже, потрібно було розв'язувати не лише парадигму: язичництво чи християнство, а й теорему внутрішніх протиборств у системі християнства. А неважко помітити, що ті протиборства не подолані й досі. І не лише щодо історичної сутності християнства, а й щодо канонів та догматики, навіть – атрибутики та етикету богослужіння. Отож непросто було відповісти на питання ієрархії богів та предмета поклоніння, можливості зображення бога чи категоричної заборони (іконоборство), ролі опріснокiв і статусу священиків, навіть – форми церков та іконостасів.

Але ще гостріше дискусії точилися стосовно людського чи божественного походження Христа, непорочності зачаття й святості Марії, місця Христа в єдності Трійці…

І Аскольд не випадково так пильно вивчав християнську систему Константинополя: досліджень тієї сфери у Києві ще не було, – а його співвітчизники за рубежами могли посідати різні позиції.

Одне було очевидним: зовнішній світ переходив на ідеологію християнства, і коли Київська держава мала намір бути в загально-світовому процесі, то вона мала інтегруватися в нього.

Світовою релігією було і язичництво, з ним пов'язувалися всі здобутки елліністичної культури, однак динаміка цивілізаційного поступу диктувала свої умови.

Негацію щодо юдаїзму та єресей виявив ще Кий, і це зрозуміло: керівник могутньої держави не міг пристати до ідеології меншовартості свого народу.

Аскольд сприйняв етику Христа.

Але все було дуже неоднозначним і в чужому світі: дружина Пілата хотіла захистити Христа, і все ж його розп'яли іудеї за погодженням з Римом. Іудейство по-своєму перегукувалося з ідеологією імператорського Рима з його націленістю на світове панування. В єврейства були дуже потужні торгово-економічні й фінансові важелі; воно було згуртованим і розсіяним по всьому просторі. Одно з колін ізраїлевих домінувало і в Хазарській дер-

жаві, що обмежувала інтереси Києва. Християнський союз із Константинополем та Римом виводив державу Аскольда і Дира на інший – самодостатній рівень міжнародних відносин.

Але й це не могло заглушити дисонансів реакції на нову віру у власній державі.

Релігія органічно пов'язана не лише з ідеологією зовнішнього буття, а й з глибинами внутрішньої реакції на всі сфери космічного простору, отже – з етнопсихікою як реакцією на проблеми життя і смерті, добра і зла, тимчасовості й вічності, краси і потворності. Не лише юдейство, а й різні гілки християнства викликали і емоційний спротив. І цілком закономірно, що перед києвичами християнство постало як у його внутрішній суголосності, так і дисгармонії.

В українських дослідженнях та дисгармонія була помічена ще первосвященниками митрополитом XII ст. Іларіоном, а згодом П. Могилою, І. Огієнком (митрополитом Іларіоном), В. Липківським, пізніше Володимиром (Романюком), Мстиславом (Скрипником) і Й. Сліпим, нині бачиться в шеститомному виданні проповідей патріарха Філарета (Денисюка) й у працях А. Річинського («Проблеми української релігійної свідомості», Т., 2002), І. Шевціва («Християнська Україна», К., 2003), авторів видання «Історія релігії в Україні» (К.-Д., 2003, за ред. А. Колодного), б. ін. При певних розбіжностях в фіксації та оцінці окремих подій, процесів, тенденцій, явищ, поглядів християнських ідеологів та догм усі вони солідарні в загальному:

Дисгармонія в тлумаченні релігійних догматів, пов'язаних з християнством, має багатотисячолітню історію та тяглість й зумовлена принциповими відмінностями в поглядах пророків та апостолів – з одного боку, й в інтегральних засадах Старого та Нового Заповітів, а згодом – в підходах візантійської та римської (частин колись єдиної Вселенської) церков.

Не важко помітити й неофітові, що «існує безліч тлумачень основних положень іудаїзму. Однак їх неможливо звести до єдиного формування або до того, що у православ'ї чи католицизмі розуміють під символом віри. Тому вважається, що в іудаїзмі немає догматів. Разом з тим ми можемо говорити про основні поняття даної релігії. Це віра в єдиного, безконечного, безплотного Бога, віра в пророків, у прихід Месії, у воскресіння

мертвих. Особливе місце займає в іудаїзмі Закон (Тора) і віра в його одкровення. Іудейська релігія вимагає від свого прихильника також виконання певних заповідей, що передбачають, у свою чергу, наявність у нього специфічного світосприйняття і світогляду. Виконання 248 позитивних приписів і 365 заборон (!? – **П. К.**), що стосуються етичних проблем, релігійного життя, санітарно-гігієнічних норм, сімейного інституту, обрядово-святкової сфери, харчових настанов (див.: Барсела Моше. Уроки иудаизма: ценности, традиции, эпизоды. – 1989; – **П. К.**) та інших, звичайно ж нелегке…»[24].

І особливо нелегко було для наших прапредків, які жили за абсолютно іншими правилами.

Тим часом з іудаїзмом вони зіткнулися в ході міждержавних зв'язків із Близьким Сходом ще в І ст. н. е., про що є згадки в історичних пам'ятках. І не могли не відчути часом непереборних труднощів: найперше – у зв'язку з іудаїстським релігійним багатоголоссям, а тим самим – розмитістю критеріїв істинного; а відтак – і в зв'язку з дуже відмінними підвалинами та рисами буття і свідомості.

І не лише у порівнянні з буттям, свідомістю, релігією (язичництвом) наших прадідів, а й у порівнянні з християнством Нового Заповіту, відомого їм, нагадаємо, ще з І ст. нової ери. На доказ останнього наведемо факти: 1965 р. стали відомими наслідки археологічних розкопок грецької колонії Танаїс (узбережжя Азовського моря). На її території була церква І ст., що означає – ще з апостольського періоду. Церква осіб на 50, дуже подібна до наших храмів, а головне – з глиняною печаткою з трьома листками – символом Пресвятої Трійці, яку витискали на Просфорі для святої літургії. Там же знайдено руїни і церкви ІІ ст. – коли християн (після Нерона) переслідували; у тій церкві зберігся вівтар, свічники і сім печаток на просфори, п'ять із яких мають хрести[25].

Не зайвим буде нагадати, що Танаїс знаходився на перехресті шляхів Сходу, Заходу, Півночі й Півдня, отже, з'єднував нашу правітчизну з усім світом; і не випадково, що апостол Андрій з учнями скоріше всього рушив Дніпром до Києва саме з Танаїса. Археологічні розкопки та документальні дані засвідчу-

[24] Історія релігії в Україні. – К.-Д., 2003. – С. 210.

[25] Див.: Шевців І. Християнська Україна. – К.-Дрогобич, 2003.

ють, що апостольська діяльність Андрія здійснювалася в Боспорському царстві, яке було під владою Рима. Правдоподібно, що він рухався з Херсона до Криму, звідти – Тмурокані і далі до Танаїса, – на теренах яких проживали сармати, анти, роксолани, аляни – прапредки українців. До Римської імперії належав і Херсон, куди, до речі, свого часу було заслано учня св. Апостола Петра папу Климентія (92-101 рр.), голову якого представник папи Івана XV передав великому князю (кагану) Володимиру, коли той здобув Корсунь, – і яка (голова) була використана 1147 р. синодом Українських Єпископів для хіротонії київського митрополита Клима Смолятича.

Свого часу Дакія (теперішня Румунія) була місцем заслання з Риму, і ті засланці постійно контактували з народом Скифії – України, якому, очевидно, й принесли Євангелію Христа. Про християнство на наших праземлях ще в I ст. свідчить і письменник Тертуліан (III ст.). Закономірно, що в Скифії-Україні вже був єпископ, що зафіксовано в списку учасників 1-го Вселенського Собору 325 року в Нікеї. На той час ще функціонувала єдина Вселенська християнська церква, – але вже тоді різко стикалися не лише іудейство та християнство, а й різні єретичні гілки християнства.

Природно, що в ту боротьбу не могли не втягуватися й праукраїнські віруючі – і християни, і язичники. А в ході тих протистоянь особливої ваги – як арбітр! – набувала **держава**. Саме держава, бо на тому етапі релігійної, родової та етно-племінної диференціації вона виступала єдиним **об'єднуючим** інститутом суспільства.

Так і визріла як внутрішня, так і міжнародна місія спочатку Орія, Кия й Аттіли, а далі – Аскольда і Дира, Ольги, Святослава, Володимира Великого: вони мали і об'єднати раніше розрізнені племена, і піднести державу на рівень міжнародного розвитку. І все те – на грунті як родових традицій, так і звичаєвого права.

Нагадаємо: коли княгиня Ольга запропонувала синові Святославу прийняти християнство (оскільки коли прийняла його вона сама, то в її душу влилося почуття благодаті), – Святослав відповів відмовою, зіславшись на те, що «дружина (військо) сміятиметься». Це пояснює й одну із причин загибелі Аскольда: його вбив Олег за підтримки київської «партії» язичників.

А водночас підводить і до причини зарубіжних походів Кия, Аскольда, Володимира та впровадження християнства: ос-

таннє приходило на зміну язичництву скрізь – у Греції й Римі, в центральній Європі та в Скандинавії, і не тому, що язичництво було по природі гіршим, а тому, що на його основі розвивався відповідний поліетнічному світові політеїзм, а політичний розвиток народів стимулював інтегруючі ідеологічні процеси.

Не варто забувати, що вершинні здобутки еллінської, арабської, індійської, китайської, інших культур розвинулись на язичництві. І християнству не легко було завоювати панівне становище не лише на початку нової ери, а й у пізніші часи.

І тому є логічне пояснення: численні племена силою обставин змушені були приймати християнство, але при цьому не поривали з основами та джерелами свого світогляду не лише в минулому, а й в XX-XXI століттях.

Приклад – і вся наша історія.

Ще у «Велесовій книзі» зазначалося не лише воєнно-державне протиборство русів упродовж 15 віків підлеглості, а й те, що «греки нав'язували нам свою мову, щоб ми забули свою віру». А це означало: своє первородство, своїх богів і героїв, свою історію, філософію, релігію, традиції і культуру, зрештою – свою історичну місію. Зречення самих себе як суб'єктів історії.

Це суперечило сутності й закономірностям Природи.

І укри-руси-українці повстали!

Повстали й відчули себе справжніми, «лише ставши собою», а стали собою лише завдяки відвойованій волі і суверенності, вірності своїм Небу і Землі, Мові і Вірі, – бо за своєю Вірою стояли віки й покоління, свої Нава, Ява і Права, своя Матір-Слава й свої батьки, «котрі з Ірію зрять на нас» і кличуть до гідного життя.

Харизматичні етноси в ім'я Будучини витворили свої етнонаціональні міфи: як «Рамаяна» і «Магабгарата», «Шах-Наме», «Пісня про Нібелунгів», «Пісня про Роланда» і «Пісня про Сіда», «Калевала», «Витязь у тигровій шкурі», «Авеста», «Сказання про Гільгамеша».

Аналогічним етно-національним міфом постає й «Велесова книга».

Є маестро, які, як Г. Грабович, не лише автентичність цього архітвору ставлять під сумнів, а й нас грішних, заявляючи, що ми не маємо тяглості ні історичної пам'яті, ні державності, релігії, права, мови, художньої словесності. Є чинником, виходить, ек-

зистенціальним: в якийсь момент існуємо – в інший є фантомом невидимим.

Отже… Не враховується, що, по-перше, невидимість не є тотожністю відсутнього існування; а по-друге, що моє незнання не є тотожним об'єктивній реальності. Ми погано, а то й архипогано знаємо свою історію, та це не означає як того, що її не існувало, так і того, що істину (історію минувшини народу) і не потрібно шукати.

Сусіди та їхні клеврети з числа українських псевдовчених істориків зробили все, щоб поле нашого знання заросло бур'янами, а то й блекотою антипатріотизму. Пора чистити авгієві конюшні. Тим більше, що нині маємо доступ до численних джерел історичних знань, і не лише про Росію і Польщу, а й про Хозарію та Скандинавію, Туреччину і Румунію (Візантію та Дакію), справжні Рим і Європу, доказом чого є тяглість знання і зарубіжних істориків, географів, політиків, державців, і нашої орієнталістики від А. Кримського до О. Пріцака.

В руслі того процесу пізнання світу та самопізнання й необхідно розглядати як історичні твори типу «Літопису Аскольда», так і праці синкретичного характеру – на зразок «Велесової книги». При цьому брати до уваги як зміст: і суто історичний, можливий для документування; так і форму: споріднену і з історіософськими, і з етно-фольклорними, релігійно-міфотворчими, казково-фантастичними елементами. Бо таким було мислення наших архепредків з їх культом Землі і Сонця та Місяця, архетипів батьків, Матері – Слави та героїв, філософії антеїзму й інтегруючого свідомість та біологічну волю серця.

А коли все те візьмемо як сакральні для творців «Велесової книги» релігії, то побачимо: творець книги і не прагнув виділитися, зафіксувати себе на скрижалях історичної пам'яті, бо він – виразник буття й свідомості Роду: отже, формації, для якої визначальним було не «я», а «ми»; особа ще не виділилася з маси. Вона світосприймає, думає, почуває, оцінює, мріє і діє як Рід – та зернина, що стане генотипом племені, а згодом і нації, забезпечуючи спадкоємність буттєвих та тяглість світопізнавальних джерел і енергій, потужних і самих по собі, але непереборних та всесильних, коли помножених на енергію Природи й свідомої життєдіяльності, синтезованих в універсальній взаємодії всіх чин-

ників матеріального та духовного Космосу, енергетик життєвої етно-біологічної волі та Слова. А тим самим – етно-філософії, релігії та держави[26].

Кий, син Орія, – глава роду й держави. Він бачить тенденції розвитку цілого світу. Але київський князь-родоначальник бачив той світ по-київськи, тому і його держава віддзеркалює київську домінанту в розумінні сутності як світобудови, так і людини, життя і смерті, добра і зла, правди і кривди, красивого і потворного, – і це все співвідносно з вітчизняною концепцією богів і людей, земного і горішнього світів, посмертного життя. Тому й бачимо, як органічно у «Велесовій книзі» розглядаються питання віри і влади, минулого, сучасного і майбутнього, рабства й свободи, – внаслідок чого звільнені завдяки багатостраждальній боротьбі праукраїнці вирішують відпустити рабів на волю (так вони вирішують усім віче), а прихід Кия до Константинополя сприяє еволюції рабовласницької системи у феодальну. Язичницький триптих «свобода, справедливість і демократія!» рельєфно протистоїть новорелігійному: справжнє життя – після смерті, та й то внаслідок суду Божого, з урахуванням, що всі люди – рівні, але всі є рабами Його.

Непоступливі поборники РУН чи Мага віри і на цій підставі домагаються не просто повернути основоположну етновіру (див.: Лев Силенко. Мага Віра». – Співвідношення віри, науки, філософії, історії. – (979 рік Дажбожий), а повністю замінити нею християнство та інші релігії. Цілком правомірно при цьому вимагається мати в українській державі українську церкву.

І все ж маємо справу з багатьма натяжками, і особливо – в плані механічно-фізичної, силової заміни.

Як і в поетичному фольклорі, в казках про тварин, людей і рослин, у «Велесовій книзі», як ми бачили, є своя космологічна система буття і світогляду як хліборобських, так і кочових родів та племен. У ній приваблює людяно-природна взаємозалежність та поетичність, надзвичайної сили символіка, пов'язана з рідним довкіллям, а тому особливо суголосна стану душі людини (роду, племені).

То ж не випадково на тій гео та космогонічній системі світорозуміння народилися такі художні шедеври, як поезія Тараса

[26] Див.: Сніжко В. Нариси з психоетнічної екології України. – К., 2001.

Шевченка, казки і притчі Івана Франка, «Лісова пісня» Лесі Українки, «Тіні забутих предків» Михайла Коцюбинського, «язичницькі» поетичні картини Олександра Олеся, Павла Тичини й Богдана-Ігоря Антонича, кіноепопеї Олександра Довженка й Івана Миколайчука, Івана Драча, Івана Ільєнка, картини Катерини Білокур та Емми Андрієвської, «Страж-гора» Степана Пушика…

Ті шедеври досі воскрешають душі сучасників від цивілізаційної «забетонованості» та одномірності, збагачують і напоюють енергією єдності з Природою й Вічністю, з поколіннями померлих та з Вітчизною, а тим самим і з поколіннями живих та з вселюдством, бо воно також знаходиться в системі всеземного тяжіння.

Так відкривається інтегральна енергія Буття і Свідомості, формулу якої дала геніальна Леся Українка: «**Я маю в серці те, що не вмирає**». Бо коли вмирає, то в людину вливається «найстрашніша із порожнеч – порожнеча душі» (Павло Тичина).

Нагадаємо: Природа – це не тільки матеріал (фізичні явища), а й Дух (див.: Україна-природа[27]). І якщо спочатку весь спосіб взаємовідносин визначає природа (житло, виробництво, обряди, архітектура), то з часом, як переконливо показав великий кристалограф за освітою і мислитель за характером дослідження Природи В. Вернадський, все більшої влади набуває людина. Її інтелект, її думка. Вона може творити навіть нові форми (елементи) природи. Однак: якщо спочатку не є лише об'єктом впливу людина, так не є лише матеріалом метафізичний світ. Він і сприяє, а то й чинить опір людині, – і передусім завдяки Природі людина гармоніює емоції й інтелект, мрії і дії, чим формує свою істинну сутність: або і як мислителя, діяча, творця, або лише як біологічного споживача, раціоналіста. Маргінали – це люди, котрі не розвинули в собі чи втратили те, «що не вмирає». Чорнобилі, Гулаги будували й ті, що мали найвищу освіту. Але чи мали гуманістичне світорозуміння?

І Природа формує **критерії** життя – не тільки тимчасовості, прагматизму, а й вічності, романтизму; не тільки доцільності, а й довершеності, етичності, естетичності, людяності. Природа – мати Мови, отже – найуніверсальнішої форми буття і свідомості народу.

---

[27] Кононенко П.П. Українознавство. – К., 1996.

Воїни і Кия, й Аскольда, Святослава, Володимира герої київських билин, автор «Слова о полку Ігоревім» не могли зректися формотворчої сили природи, тому сприймали елементи і пишного християнства (візантійщини), однак не зрікалися і язичництва, голосу дитинства. Більше того: в глибині душ нерідко були насамперед язичниками.

Так започаткувався синтез двовірності: космополітизуючу роль у ньому відігравала нова релігія, а охоронну щодо власної сутності й місії – своя віра та держава.

Свідомо диференціюємо віру і релігію, до яких маємо доточити і церкву.

І Кий, і Аскольд, і Володимир при зіткненні з іншим світом спочатку стикалися в ньому з церквою, потім – релігією, і лише згодом із вірою: бо віра – константа сакрально-індивідуальна; релігія – колективно-ідеологічна; церква – інститут політичний. Усі вони можуть як гармоніювати, так і різко протистояти.

Як в Україні: своя віра мала як спільне, так і помітні відмінності від інших релігій; а християнська церква з самого початку була опонентом. І не лише язичницьких капищ, а й багато в чому – Київської держави.

Найгостріший конфлікт з юдейством зафіксовано літописцем: 1113 року кияни звернулися до Ради києворуських князів з проханням захистити їх від місіонерів Хозарії, котрі не тільки захоплювали промисли та угіддя, а й вели наступальну пропаганду іудаїзму, схиляли до зречення своєї віри. Князі винесли вердикт: виселити все юдейство з держави. Чужа релігія несла неспокій і розбрат, підточувала міцність держави.

Піком протистояння язичництва з християнством виявляється хрещення киян Аскольдом і Диром: язичницька партія налагоджує контакт із варязькими ватажками, по змові з Олегом Аскольда і Дира позбавляють життя, і на Київський трон всідається варязька династія.

Варто нагадати: легенда про київський заклик: «ідіть і правте, бо земля наша багата, однак немає в ній ладу», – є неісторичною. Вирішувалось питання не стільки державне, як релігійно-політичне. Прийшли чужі князі, але не творити державу (як те буде на угро-фінських і татарських землях, колонізованих київськими князями та місіонерами в XII ст.), а правити нею. Був

повновладний народ, були всі гілки влади: князівська, віче, боярська дума; була своя релігійна система. Але вже змінювалася загальноєвропейська ситуація: зі сходу напливало християнство, а з півночі – хвиля войовничих вікінгів, що правили фактично всією Європою (династичними тронами).

Є рація нагадати: українсько-скандинавські контакти мають давню історію. Свідчення – і розкопки мезенської стоянки та археологічні розкопки Шестовицького комплексу на Чернігівщині. Як показують Л. Яновська і В. Коваленко та Ю. Ситий[28], ще М. Грушевський зазначав: Мезенська стоянка – це «наш український скарб, не менш важний, а може навіть важніший, ніж, скажем, Ольвія. І важніший, бо Ольвія розкриває реальність римської колонії, а Мезин та Шестовиця праукраїнської давнини.

А саме: мезин – стоянка 20 тисячної давності, площею 1200 м^2; стоянка, на якій знайдено залишки п'яти жител та п'яти господарсько-побутових комплексів. Вони засвідчують: будинки стоянки споруджувались з дерева. Кісток та шкур тварин. Увінчували й прикрашали будівлю роги північного оленя та бивні мамонта, а на стрісі розміщувався череп вовка – тотем насельників. Навколо будинка зараховано майже 8 тис. фрагментів кременю. А загальна кількість кремінних виробів сягає 113 тисяч. Окремо було приміщення як ритуальна зала. Скрізь знаходились предмети, розписані червоною охрою, своєрідні ударно-шумові інструменти для ритмічної музики (у тому числі – типу кастаньєт), ромбічні фігурки, зокрема жінок; прикраси підвіски з морських молюсків, жіночі «громади» – господині та берегині дому, – а все було оформлено орнаментом, визнаним хрестоматійним для людини-кроманьйонця. Тут панували свої Буття і Віра.

Не дивно, що розкопки біля села Шеставиці засвідчили як продовження традицій, так і модернізацію життя епохи становлення давньоруської народності і держави.

Найперше, що залежні від Києва сіверяни повністю відбивали суспільну ситуацію внутрішнього життя, але водночас – і найширших міжнародних зв'язків: на їхніх землях перебували представники не лише слов'янських, а й балтських та фінно-угорських племен, а з IX століття помітною силою стають скан-

[28] Див.: Чернігівщина inkognita. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2004.

динави. Саме вони здійснюють інтереси імперії Рюриковичів, а тому ведуть зносини з країнами арабського Сходу та з Візантією, з Хозарським каганатом та країнами Європи. Шлях із Варяг у Греки стимулює інтеграційні процеси. З Чернігова простягаються шляхи через Десну і Дніпро до Волги й Оки, Дону, Прип'яті, Німана.

Заселена територія мису ще в VII-IV тис. до н.е. стає однією з міжнародних артерій не лише торгово-економічних зв'язків, а й культурно-релігійних. Скандинави мають свої традиції, писемність на основі рунічного алфавіту, сильну військово-управлінську еліту. Є підстави вважати, що їм було відомим християнство, однак вони жили за своїми віруваннями.

І все ж уже «в третьому-четвертому поколіннях вони (скандинави) практично нівелюються: північний елемент повністю розчинився у слов'янському середовищі» (Чернігівщина – incognito). Наші прапредки не були підлеглою масою, а суспільством високої самосвідомості, віри та волі. Взаємодіючи зі світом, вони залишалися собою, бо мали свою державну організацію, мову, релігійну систему.

У IX ст. Візантійсько-скандинавський прес накотився й на пра-Україну. І це мало далекосяжні наслідки. І позитивні, і вкрай негативні.

Найперше – в системах «держава й релігія», «народ і влада та інтелігенція».

Позитивним було те, що Київська держава із занепадом першорядної ролі шляху із Варяг у Греки не зменшила своєї присутності у міжнародному світі, а ще розширила її, у тому числі й на церковному та династичному рівнях.

Негативне найбільше виявилося в послабленні власної релігійно-ідеологічної енергії, що спровокувало відчутне послаблення й загальнодержавної етно-політичної ідеї.

Мається на увазі, що доти різні племена мали часом навіть чималі відмінності: в способі життя (осідло-хліборобського і номадно-кочового), а разом з тим і сімейних та родових, виробничо-власницьких відносин, обрядів і вірувань, правових норм, у мовній практиці.

Язичництво і держава сприяли інтенсифікації їхнього зближення. Сформувалася суспільно-народна ідентичність, важлива як для внутрішнього, так і міжнародного спілкування та розвитку.

Християнство сприяло або розколу клітин державного організму, або солідаризації на значно відмінній ідеологічній основі.

Іудейські Каїн і Авель стали братами-ворогами через ставлення Бога до їхніх жертвоприношень: дари землероба були відхилені, а скотаря – прийняті. Каїн підняв брата на вила, вважаючи волю Бога несправедливою, і немилосердний, не схильний до правдошукацтва Бог-самодержець прирік Каїна на довічні муки, а тим самим – на жорстоке безсмертя. «Життя – рай» і «життя – пекло» втратили первісні смислові характеристики.

І на етапі поширення християнської етики в Київській державі попередній поділ не втратив своєї актуальності, оскільки в ній були роди як землеробські, так і номадні, й боротьба між ними не припинялася ще цілі століття. А це суттєво впливало й на характер розв'язання проблеми родо-державної цілісності: поляни й, до прикладу, половці як ріднилися династично, так і безкінечно ворогували.

Прийняття християнства ще загострило напругу та протистояння. І найперше – на вищих щаблях суспільної ієрархії, де, зрозуміло, головним чином формувалися ідеологічні засади.

Спочатку окреслилося протистояння на рівні гілок влади: світської і церковної. Причина зрозуміла: світська влада відстоювала пріоритети та інтереси своєї – Київської держави, а церковна – візантійської імперії. Остання пробувала підпорядкувати своїй владі навіть великих князів та боярство. Київські державці стояли на ґрунті вітчизняних прерогатив та стратегічних планів. Тому не випадково, що Ярослав Мудрий властиво волею, без погодження з Константинополем, встановив День Держави та День мови й призначив (уперше в історії!) митрополитом свого – київського Іларіона. А той створив «Слово про закон і благодать» з позицій не канонічно-юдейських чи візантійських, а новочасних – києворуських. У світлі його філософії релігія (віра і церква), як і всі громадяни, найперше мали керуватися інтересами своєї держави й сповідувати свій, а не чужий канон. Аналогічну позицію відстоював і другий митрополит з руських – Клим Смолятич. Закономірно, що за них церква сприяла консолідації суспільства та піднесенню могутності держави, утвердженню кредо Ярослава Мудрого: спочатку закон, а потім – на його основі! – благодать. Що означає: фундамент – право і

воля всього народу, а в руслі цього, як похідне, – віра окремих громадян чи верств суспільства.

Нині відомо: ідея єдності суспільства, держави, віри сприяла найповнішому розквіту Київської Русі.

Інші наслідки зумовила ідея підлеглості візантійському (чи римському) канону.

Нагадаємо: християнську **митрополію** було засновано в Києві ще за **Аскольда**. З точки зору престижу держави це було прогресивною акцією. Однак одразу ж об'єктивувався інший бік справи: візантійські місіонери заходилися ревно проповідувати свою віру й корчувати вітчизняно-київську. І не тільки словесно (що відбито у «Повісті минулих літ», в якій показано як прийшлі філософи люто шельмують язичництво за «поганство» через призму «істинності» й «неістинності» різних вір), а й силою адміністративного переслідування.

Силове впровадження християнства насторожило, а далі й налаштувало проти нього не лише лідерів язичництва («шаманів»), а й широкі маси віруючих.

Політично-світській еліті довелося вибирати між двома ідеологіями, тим більше, що одна – вітчизняна – була кореспондована на консолідацію суспільства, на об'єднання й різноетнічних племен в цілісній державі, а її антагоніст вносить енергію протистояння, дисгармонії, конкурентності на грунті боротьби за першість і вищість в суспільній ієрархії. І це за умови, що Київська держава була різноетнічною й проходила етап кристалізації як державницької, так і ідеологічної. І тут ідея відігравали особливу роль.

Справді: не просто формувалися, в цілісність і поляни, деревляни, сіверяни та інші племена «тризуба» – Київщини, Сіверянщини (Чернігівщини), Переяславщини, які нерідко воювали не лише з племенами Галицької династії, половцями, хозарами, торками, печенігами, ляхами, а й між собою. А ще ж існували й племена хоч і сусідні, тому пов'язані долею, однак віддалені і способом життя і етнічними орієнтаціями. Люди Степу ніяк не хотіли визнавати влади Києва.

При цьому «багатовікове сусідство зі Степом аж ніяк не можна зводити лише до кривавих конфліктів, – слушно зауважують автори праці «Чернігівщина incognita» В. Коваленко та Ю. Ситий.

– У перервах між ними були й тривалі періоди стабілізації, коли шаблі ховалися у піхви, і поля вчорашніх бойовищ перетворювалися на торжища, де йшов жвавий взаємовигідний обмін. Частими були і змішані міжетнічні шлюби, причому не лише між рядовими общинниками, а й на рівні вищих кіл тогочасного суспільства (як князя Ігоря з донькою половецького хана): шляхом подібних династичних союзів князів намагалися зміцнити мир зі своїми сусідами.

Але не можемо не враховувати й іншої правди історії: «скотарі-мігранти. – наголошують згадані дослідники, – котрі час від часу накочувались із Азії на степи Східної Європи, розпочинали облаштування на нових місцях з тотального винищення чи підкорення своїх попередників».

Так скіфи витіснили кіммерійців, скіфів – сармати, сарматів гунни, останніх хозари, а тих приборкали київські дружини Святослава. Чималий період панували в степах Причорномор'я турки, але і їх усунули з життєвої арени орди кипчаків (куманів), що відомі нам як половці, а головне – інтегрували їх (як і печенігів) у київсько-чернігівсько-переяславське суспільство Мстислав Володимирович (чернігівський) та інші князі Києва. Од Київщини до Тмутарані, Передзакавказзя і Причорномор'я знаходимо назви міст, сіл і урочищ, з назвами Торческ («Чорні клобуки»), Ковуї, Берендеї, Печеніги, Біла Вежа, Бахмач, що свідчить про поступову інтеграцію й асиміляцію різних племен у Київській державі. Деякі з них (принаймні гунни та еліта частини інших) були близькими по вірі, але якщо були християни, то були (як Бохміти – насельники Бахмача) й магометани (мусульмани), навіть у християнстві прихильники різних «єресей».

Природно, що у їхньому зближенні особливу роль мала відіграти релігійна ідеологія. І християнство певною мірою таку роль відіграло.

Проте сталося й інше: коли на Київську державу посунули монголо-татарські орди – наша прабатьківщина виявилася у релігійному аспекті більше диференційованою, ніж єдиною. І не випадково «Слово о полку Ігоревім» найгустіший пафос спрямовувало на ідею об'єднання всіх князівств і верств, але відцентрові тенденції виявлялися все очевидніше і різкіше.

Ми битву з ординцями програли, бо дисонансно розвивалися християнство і язичництво, християнство і мусульманство,

православ'я й католицизм, – а до всього прийшов час розпаду імперії (як візантійської, Карла Великого) на етнічній основі.

Найвагомішим чинником ставала ідея етно-політичної державності, – і тут з'ясувалося: монголо-татари робили все, щоб не допустити здійснення намірів і планів Данила Галицького, всієї еліти Київської держави по кристалізації ідеї та створенню державної структури, а християнство також про українську державність належним чином не дбало. І особливо ганебним стало те, що першопрестольний Київ почали полишати найвищі церковні сановники; церковний клір виявився антипатріотичним, чужим, чи й ворожим українській етно-державній ідеї. Не доводиться дивуватися, що через певний час з волі продажного константинопольського патріарха канонічну українську церкву було віддано на поталу церкві московської держави.

І в Україні церкву стали безцеремонно підпорядковувати владі самодержавства. Чесніші боролися з абсолютизмом; переважна більшість навіть єпископів та митрополитів, як показував Іван Вишенський у гнівних посланнях, стала на стежку або Іуди, або Пілата. Поміж «пастухами» і паствою постала тінь зради. А яка віра без довір'я? Як писав Т. Шевченко, «у кому немає віри, в тому немає надії!»

На жаль, проблема еліти, і не тільки церковно-релігійної, а й світської, постала для України після монгольського ордизму найголовнішою і найдраматичнішою. Бо як бджола творить мед, так еліта (інтелігенція) має творити ідеї, філософію життя і поступу народу (етнонації) та держави.

З XV століття українське суспільство постає враженим неповнотою: належних функцій ідеєствореннє не виконує його голова. І не лише через монголо-татарське іго.

Драматичною, а то й трагічною постає для української еліти доба Руcько-Литовської держави: в її середовищі настає спокій. Спокій душі, інтелекту й совісті, мудрої самосвідомості та далекоглядності.

На початковому етапі, коли Литва визнавала цивілізаційно-культурну вищість України-Руси, вона зважала на суверенітетні тенденції української політичної еліти, і наша прадержава була самодостатньою навіть за найнесприятливіших обставин. Та в ході оволодіння владними прерогативами Литва відчула об-

тяжливість рівності, а далі нехіть до неї, навіть – бажання позбутись чужої опіки.

Історія фіксує цілком свідоме знищення цілих українсько-шляхетних родів. У свою чергу, усвідомлюючи кінцеві наслідки такої політики, Михайло Глинський пробує повернути колишні державницькі привілеї, та повстання Чернігівського, як напише в романі Д. Міщенко, «бунтівного князя» зазнає поразки. Його належним чином не підтримають ні «верхи», ні «низи» напівпаралізованого «благополуччям», а тому подрібненого суспільства. Стає очевидним: носіями національної ідеї можуть бути мільйони (тулуб), – але творцем – інтелігенція (голова).

Тому в помонголо-татарський період особливого значення для торжества національної ідеї й набуває проблема інтелігенції (еліти), об'єднуючих символів, вождів і святинь.

І тут з надзвичайною виразністю й набуває гостроти проблема **столиці**-голови державного організму та політичної еліти.

Принаймні з часу Кия символом всенародної єдності був Київ. Не випадково «Матір'ю міст руських» проголосив Київ і варяг Олег: без всенародного образу-символу держава не була б пройнята чуттям родової цілісності. Загальновизнаними авторитетами були й віче, боярська дума, великий князь. Тому авторитетною була й Київська держава.

Київ виступає символом божественної волі та сили, втіленням сакральної напередвизначеності щасливої долі і для Володимира Великого та Ярослава Мудрого, Володимир Мономаха, Романа й Данила Галицьких, – які знають і ціну Чернігову та Переяславу, Володимиру, Холму та Львову, – а все ж як прапор філософії єдності, могутності, незнищенності, свободи, гарантії добра підносять Київ – Київ історичний і міфологічний, реальний і поетичний, Київ – храм і престол, ґарант сили й престижу, навіть державно-політичної аксіоми: «хто володіє Києвом, той володіє всім!».

Опричники Золотої Орди не дозволили великому князеві й королю Данилу Галицькому посісти престол у Києві. Від цього зміліли на силі і Данило, і Київ, – а тим самим і Україна. І не тільки у сиву давнину. Аналогічна доля та роль належала Києву і в майбутньому – аж до XX ст., надто згубно відбиваючись на долі як держави, так і всієї нації, коли Київ переставав бути столицею. І добре відомо, що з гідністю трималися Чернігів, Холм і

Львів, немало докладали зусиль в ім'я свободи й добра князі Чернігівської і Галицько-Волинської династій, однак применшення ролі Києва трагічно відбилося і на їхніх змаганнях. Все очевидніше набувала впливовості ланцюгова реакція розпаду цілісного організму могутньої держави. А окремі частини ставали легкою здобиччю сусідів.

Так сталося і за Литви: спочатку Києву було залишено статус князівства, та згодом він став воєводством, а ще пізніше – окупованим містом поляків, москалів чи інших зайд, виконуючи роль не стільки вітчизняної столиці, скільки фортеці окупантів. Символом державного й національного приниження українців, недостатньої далекоглядності й мудрості їхніх вождів. Бо занепад столиці неминуче призводив і до занепаду як становища, так і ролі еліти та до зворотної дії фатального послаблення народу.

Усе те є відлунням загально-природного закону: соняшник тягнеться до Сонця; все живе на Землі одержує життєву енергію й волю також від Сонця і надр Землі. Тому в усіх народів панував культ Сонця і всі народи шукали найвищої гарантії буття і безсмертя на Небі, творили культ Землі, а англійці та українці культивували ще й Місяць, бо та планета відчутно впливає на їхню психіку. На Небі і в підземному царстві шукали богів, на рівень небожителів зводили і своїх вождів та героїв. Сакральною сутністю наділяли й свої столиці: вони були аналогом небесного Олімпу.

Тож так само закономірно, що столицям привласнювали імення богів та героїв (Константинополь, Афіни, Рим, Київ), а Русь-Україна пов'язувала найяскравіші сторінки свого історичного поступу з Києвом, як і окремі землі – зі своїми столицями (Черніговом, Переяславом, Львовом).

Роди і племена жили своїми «богами», етноси пов'язували гарантії успіху з **ідеєю спільної столиці** – неба своїх надій і гарантій буття.

Тому знаменно, що племена до Кия боролися й мігрували, допоки не усвідомили: це є земля наша, а ми не греки, не римляни, і не варяги чи хозари. Кий обрав столицею сакральний центр Планети, а Святослав планував заснувати столицю і на Дунаї, назвавши її «Києвець». А з часом появилося сотні «Києвів»: так називали місця свого проживання переселенці до Австралії і Ка-

нади, Аргентини, Бразилії й США, Росії і Китаю, відбуваючи з Волині і Галичини, Буковини й Київщини та Чернігівщини…

Не менш повчальним є інше: досі залишаються самодостатніми суб'єктами історії народи, котрі створили столиці з постійним місцем функціонування (як перси, іракці, єгиптяни, євреї, греки, італійці, данці, норвежці, шведи, французи, турки…) й розтанули в ріках часу ті, що постійно міняли місця проживання (як немало племен номадних форм буття малої Азії і далекого Сходу, скіфи, половці, гуни, сармати, печеніги…), не спромоглися виробити й реалізувати ідею єдності етносу – землі (природи) – держави – столиці. Час і простор поглинули їх, лишивши хіба що окремі сліди проживання, воєнних змагань, опанування чужими містами й осередками цивілізації або руйнування їх. Вони не створили культурних систем і традицій.

Підтвердилась істина: Храм (Дім, Хата) без міцного фундаменту приречений на тимчасовість. А оскільки фундаментом суспільного буття та незнищенності є ідея й практика суспільної єдності, – то без ідеї роду, племені, етносу неможливе їхнє тривке буття. Як неможливою є й можливість, а згодом і незнищенність нації без її фундаменту – національної ідеї та ідеології як філософії розвитку.

І, зрозуміло, без національної еліти, покликаної та спроможної творити і розвивати ту ідею, впроваджувати в життя за будь-яких умов, особливо – несприятливих.

Київська держава княжої доби досягла міжнародного визнання завдяки потужній дії формованої власними джерелами і силами еліти. Та державно-політична еліта витворила не тільки канон внутрішньої культури – звід законів «Руська правда», свою освіту, науку, структуровану соціально-економічну систему, військо, – а й добре розвинену платформу міжнародних зв'язків, у тому числі й родово-династичних – з Візантією, Римом, Англією, Данією, Норвегією, Польщею, Угорщиною, Молдовою, Німеччиною, Францією…

Так було вироблено школу всеєвропейських орієнтацій, критеріїв, цінностей, ідею покликання і ролі у світовій цивілізації та культурі.

Ще за Литви довелося дивитись на світ, навіть на сусідів – Московію, Польщу, Угорщину, Туреччину, Кримське ханство,

Молдову через призму литовських інтересів. До Європи самостійний шлях перекривався.

І це за умови, що з XIV ст. починається рух у Європу освітньої і наукової молоді, окремі міста розвивають громадське самоуправління, цехову культуру, освітні та конфесійні братства й включаються в процес реалізації Магдебурзького права.

А також, що в принципі Україна мала величезні запаси та резерви державно-політичної еліти: і в Києві, і в Чернігові, Луцьку і Львові, Перемишлі й Холмі, Володимирі, Переяславі та Острозі. Були цілі гнізда зосередження шляхетних родів та династій.

Один з прикладів – Любеч, що був резиденцією князівських зібрань Київської доби. Тут колись приймалися доленосні ухвали для всієї київської держави. І хоч монголо-татарське іго круто змінило течію політичного життя, навіть воно не змогло повністю перервати чи паралізувати великі традиції. Інша річ – невідворотна зміна форм: інтелігентські роди та династії почали автономізуватися, знижувати загальносуспільну координацію, активність та волю, по своєму ставати на позицію: «Якось воно буде!» Бог попіклується і ще повернуться часи суверенітету, могутності та слави… Початкова прихильність литовських можновладців тільки підігрівала ці настрої, приколисувала й присипляла.

Однак бувають періоди «сну» і в діючих вулканів. Та неминучі й періоди пробудження! Тоді кипить вогонь і до неба вивергається незгасаюча маса енергії! Якщо цього не стається, виявляється: вулкан заснув навіки…

Відомо: 1097 р. в Любечі відбувався з'їзд князів; було потрібно узгіднити позиції й дії лідерів окремих князівств. Унеможливити міжусобиці не вдалося, й незгоди еліти призвели до трагічних наслідків: 1147 р. Любеч було пограбовано й спалено, а 1152 року місто було погромлено половцями. 1239 р. Любеч був знищений монголо-татарами.

Здавалося: кінець. Та Любеч був не тільки містом проживання, а й символом політичної дії еліти. Тому коли литовцями місту було надано статус волості Київського воєводства – до нього знову потягнулися журавлині ключі шляхти – потомків старої гвардії, але вже нової формації.

Ця шляхта мужньо витримала і короткочасну московську окупацію, бо жила високими помислами великих прадідів й зу-

міла піднестися на рівень викликів часу за умов зародження й розгортання **козаччини** з її ідеєю відродження української етнонаціональної держави.

Але це буде в XVI-XVII століттях. А в XIV-XV і адміністративна, й військова та конфесійна еліта перебували в стадії лише збирання нових сил. Усунута від управління державою, вона не тільки не змогла (як те зробила Литва) зцементувати боярські роди та сили, а й ізолювалася від столиці. Звузилися межі дій – звузилися й масштаби мислення та межі інтересу. І тоді знову постала проблема столиці: навмисно розділені представники земель втратили спільний орієнтир. У регіонах запанували місницькі настрої: одні стали оглядатися на Литву, другі – Польщу, треті – Московщину; коли одні на Константинополь, то інші на Рим, а ще інші на церкву північного сусіда. Україна стала почленованою навіть з середини, психічно й морально. Це підточило і без того послаблені сили. І коли окремі колишні князівства були почленовані частково, то Крим повністю підпав під владу династії Гіреїв-уламка раніше могутньої Золотої Орди. Над Україною нависла перманентно діюча гільйотина: татари і турки то виступали союзниками, то винищували все живе і здорове, сіяли жах і смерть, виганяли українців у рабство водночас по 5, по 30, а то й по 80 тисяч найздоровішого люду.

То було фатальною втратою. На століття еліта ізолювалася від Києва – і народ почав втрачати поняття «центр», «небо держави», столиця почуттів і мислення, – що активізувало відцентрові тенденції навіть на рівні психіки. Кожен став дбати лише про «свою» батьківщину. Роз'єдналися село і місто, яке настійливо денаціоналізували колонізатори. І це знесилило ідею нації та держави навіть у частини гетьманів: вони засновували все більшу кількість «столиць», які закономірно для багатьох регіонів не могли й не ставали втіленням ідеї єдності. В'янула коренева система – в'янули й крони: втрачалася ідея та філософія **перспективи**. Психіка неактивної самооборони пригасила енергію наступу як внутрішнього руху й самоутворення в Просторі та Часі, у майбутті. Етно-нація ставала все більш неповною – без своєї «голови» – як здатної до саморозвитку системи єдності інтелекту, досвіду й серця. Як колос, що має коріння й стебло, але не наповнений зернами.

Постало питання питань: бути – чи не бути? Тут і виявилася харизматичність українського етносу: зі своїх надр він вихлюпнув нову хвилю борців, рушія сили та незнищенності – **козацтво**.

Досі його часто розглядають переважно як військову формацію. Та це – напівправда. Козацтво несправді було і елітною військовою організацією – продовжувачем традицій князівських дружин минулих століть.

Та то – тільки одна його іпостась, до того ж і в цьому аспекті – нової якості. Дружини київських князів нерідко складалися головним чином з іноземців. Козацтво стало лицарством, породженим рідним народом: від рядового козака до гетьмана (Байди-Вишневецького, П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи, П. Орлика…) – своїми.

Тому **козацтво** виконувало виняткову місію – **об'єднало всі верстви суспільства** – селянську, міську і елітну, стало **хребтом,** феноменом структуроутворення народного організму і з цієї причини постало творцем і носієм нової якості ідей – національно-демократичної революції та держави республіканського типу.

Історики й тоді грішать проти повноти правди, коли трактують національно-визвольну боротьбу українства в XVII ст. лише як передусім релігійну. Козацтво насправді виступило захисником і своєї (вітчизняної) віри. Але то було лише частиною їхньої історичної діяльності. Козацтво стало носієм єдності соціальних і національних домагань суспільства, інтегратором надій і планів, теорії й практики боротьби за суверенітет і свободу. А йшли на барикади під релігійними гаслами та прапорами тому, що й духовні пастирі відстоювали ідеали рівності, справедливості, свободи, національного патріотизму та демократизму. Ще козацька держава засвідчила: народ домагається мети, лише коли поєднує соціальні аспекти революції з національними та культурно-духовними. І так було, до речі, в усій Європі.

Тож цілком закономірно, що вся українська еліта почула поклик народу й пішла за ним.

Прикладом є вся система не тільки народних дум, історичних пісень, а й писемно-академічної творчості: в поезію, драми, літописи все настійливіше приходять образи української дійсності, а місце Ієрусалима, Афін, Рима повносило займає Київ.

І – згадуваний Любеч. Ще королівські люстрації та податкові реєстри 1571-1636 років зафіксували неухильне зменшення боярських і шляхетських родів Любеча. Та козацтво внесло принципові корективи у їхні життєві позиції: любецькі боярські роди (Стефана Любечанина, Кривковського, Квітова) 1581 р. беруть участь у козацьких походах на Москву, а згодом включаються у всенародну боротьбу, висуваючи зі своїх рядів як реєстрових гетьманів Війська Запорозького (Григорія Савича-Чорного, Василя Тимченка, Саву Кононовича), так і активних учасників державного будівництва (Пузики, Мишки, Коробки, Кувечичі) та реєстрового козацтва (Антоновичі, Бровенські, Гутори, Кравецькі, Даничі, Ждановичі, Ігнатовичі, Ігравецькі, Козановські, Каменські, Костецькі, Козловські, Семеновичі, Селюцькі, Щуковські, Харибурди)[29]. Можна сказати: але ж Вишневецькі та Конецьпольські – княжі українські роди – поповнювали й лави польської еліти, і це (зрадництво) буде і в наступні віки. У відповідь достатньо нагадати: і Христа зраджували навіть його учні… Та людство чітко піднесло одних і затаврувало інших.

Навмисно наводимо широкий перелік імен, бо так стає помітнішою міра участі боярсько-шляхетської еліти в загальнонародній соціально-національній, культурній та релігійній революції, адже подібна тенденція характеризувала й поведінку еліти Київщини і Переяславщини, Львівщини і Волині, практично всіх українських земель. А також в усіх сферах розвитку, зокрема освітньо-науковій, культурологічній та мовній, міжнародних відносин, де також визначальна роль належала еліті – князю В. Острозькому і митрополиту П. Могилі та М. Барановичу, гетьманам, С. Косову, кошовим Запорозької Січі Сагайдачному та Б. Хмельницькому, І. Мазепі й П. Орлику, Сірку і Нечаю…

Це й визначило те, що органічно злилися національна ідея (ідея нації) і всенародний рух із націєтворення, внаслідок чого й появилася на карті світу одна з перших трьох національно-демократичних держав Європи – козацька Україна.

Появилася, підсумуємо, завдяки **комплексу** передумов та чинників:

– щонайперше – відновлення історичної пам'яті роду і народу;

[29] Див.: Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004.

– та пам'ять обіймає і почуття землі та крові, світосприймання і світорозуміння; і почуття причетності до діянь батьків та героїв; і святості своїх богів та віри в життя, добро і безсмертя; і обожнення рідної природи та пам'яті «філософії і серця» і пам'яті боротьби за свою свободу й державність; і пам'яті божественного походження та історичного призначення свого етноса сакральності своєї столиці та своєї держави у міжнародному світі; і пам'яті правди та кривди, добра і зла, краси і потворності;

– особливої ролі традицій: родинно-побутових і виробничих, культових і мистецьких, військових і правових (звичаєве право, «Руська правда»); суспільно і державотворчих; родових – у ставлені до батька й матері, дітей, невісток і зятів, до рідної землі і природи, почуттів любові та вірності, прав і обов'язків;

– відродження почуттів патріотизму та ідеології свободи й народознавства, віри у високу місію кожної людини, роду, племені, етносу, нації і держави;

– відновлення міжнародних зв'язків як основи і соціально-економічного, і культурно-духовного, і політичного розвитку;

– активізація діяльності освітніх, наукових, культуротворчих центрів, їх зв'язків з центрами Європи;

– боротьби за утвердження народної мови;

– заснування культурно-освітніх, релігійних братств та громад міст і сіл як народоправних органів;

– плекання нового типу національно-державної еліти;

– перетворення Запорозької Січі у своєрідну Столицю, що об'єднує й регулює та захищає життєдіяльність усього національно-державного організму;

– втілення ідеї нації в реально-практичний процес розгортання соціальної, національної, духовно-культурної, релігійної революції як цілісного процесу на засадах демократії, свободи й суверенітету.

І все це з невідворотністю зумовило не тільки відновлення української державності на фундаменті національної ідеї та скристалізованої нації, а й включення української інтелігенції в розвиток всеєвропейської суспільно-політичної думки, зокрема в сфері розвитку теорії нації.

Для переконливості ще раз нагадаємо: по-перше, і для стародавніх мислителів, для дослідників останніх століть поняття

«нація» є тотожним поняттям «плем'я» та «народ» (а то й держава, – як тотожним поняттю «народи» є поняття «язики»; як у Т. Шевченка: «на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує»). І подруге, у зарубіжній науці як історіографія, так і проблема нації посіли чільну позицію багато віків тому. А отже, добре простежується діалектична еволюція понять.

Так, розуміння самодостатності етносів та ролі національного (племінного) чинника в розвиткові людини (а відтак держави, культури, мистецтва) виявляли ще Платон і Арістотель. При цьому вони, як і Ксенофонт, Теофраст, історики Греції, Візантії, Риму, наголошували головним чином на відмінностях народів. Це й допомагало їм показати риси, особливості як своїх, так чужих (зокрема арабських) племен, до того ж – у їхній як «стабільності», так і мінливості, зумовлюваній умовами буття та виховання. Колись, писав, наприклад, Ксенофонт у «Кіропедії», іранці (перси) та підвладні їм народи були мужніми й благородними. Та з часу розпалу внутрішніх чвар вони стали більшою мірою, ніж раніше, неповажливими до своїх богів і рідних, несправедливими й корисливими. «Раніше якщо хтось ризикував, захищаючи царя чи місто, або здійснював якесь інше благодіяння, то був шанованим; тепер же – якщо хтось сподівається зробити корисне царю, ось як Мітрідат, що зрадив свого батька Аріоварзана, або як Реміор, котрий в Єгипті зоставив своїми заложниками дружину, дітей і дітей своїх друзів й знехтував священною клятвою. То ось вони й користуються найбільшою шаною».

Характери людей і суспільно-політичний лад – такий аспект досліджень Платона, який робив висновки: «У різних людей як правило буває стільки ж видів духовної структури, скільки існує видів державного устрою». Тому – оскільки характер народу формується обставинами життя – необхідно дбати про створення найкращої форми держави (для Платона це «ідеальна держава» мудреців–мислителів, одержимих ідеєю самопізнання й самотворення); у демократичній державі формується тип демократа, у тиранічній – тирана; у свою чергу ті люди впливають на мораль, етику, ідеали нації.

Переконання, що характери людей, народів та суспільні умови є взаємовпливаючими чинниками, відстоює й Теофраст («Про властивості людської моралі»).

Свого часу ідеологи релігії на основі поетизації певних рис характеру проголосили богообраним народом євреїв. Олександр Македонський на небачено високий п'єдестал підніс греків. З часу створення Римської імперії богообраними стали зображувати римлян (у тому числі й Вергілій в «Енеїді»). Сила інерції виявилася непереборною, й на месіанську роль стали претендувати то росіяни, то німці, то англійці. А в зв'язку з цим питання націй із сфери історії чи філософії, етнопсихології та етнографії перейшло в сфери політики й міжнародних відносин і набуло характеру проблеми, охоплюючої вузол питань: що є нації? Які є нації? Що визначає їхню природу (сутність) і яке їхнє місце в світі, роль та місія? Які умови, чинники й шляхи реалізації?

У цьому зв'язку особливої ваги набуває наш вітчизняний прадосвід, зокрема те, що автори «Літопису Аскольда», а згодом і «Київського літопису», Галицько-Волинського, Густинського, козацьких літописів не тільки дали яскравий, характеристичний опис племен Київської Русі (чим для сучасної науки залишили і великі джерела знань, і приклади аналітично-об'єктивного підходу та характеристики Козацької держави), а й визначили дійсно науковий підхід диференційовано-інтегративного бачення племен у державі-імперії та свого народу в системі народів світу, об'єктивного опису і позитивних рис власної народності (полян), і того, що викликало відразу ще в самих літописців (стосовно деревлян, обрів).

XVII – XVIII ст. і в Україні, і в Європі стають переломними в розгляді проблем націй.

Дослідники вже не сумніваються, що кожна нація – «од Бога», отже: космічно-природного походження, самодостатня й неповторна. Предметом науки стає інтерес: що формує нації? Чи вони змінюються? Яка їхня основа, роль і місія, доля?

Руссо, Кант, Монтеск'є, Гегель, Юм, Гельвецій, Гердер проблему націй переносять в систему досліджень, в якій поважне місце займають історія, філософія, соціологія, культурологія, етнопсихологія, фольклористика та особливо лінгвістика. Інший – базований на догматах віри, ірраціоналізмі – підхід практикують ідеологи церкви. Тому: якщо для більшості дослідників та філософів головним формотворчим чинником націй постає природа, то ідеологи церкви й політики, як правило, роблять нато-

лос на фідеїстичній основі. Це й спонукає одних спиратися на досвід історії, других же в підході до проблеми над усе ставити ірраціоналізм та месіанство.

Уже зазначалося, що вітчизняні автори літописів – про Аскольда, а згодом про Київське та Галицько-Волинське князівства – ще в XII – XIII ст. відзначили органічний зв'язок держави та етносів. До того ж дали вражаюче яскраву характеристику племен Київської Русі.

Тепер зауважимо, що з тієї характеристики чітко проступає роль: а) «землі роду свого»; б) «закону батьків»; в) історії появи, розселення й буття племен (історії світової – від Ноєвого потопу – і власної); г) традицій, культури; д) мови. Літописці в одній державі бачать багато етносів – різних як способом буття, так і характерами (поляни, деревляни, обри). Легенда про «євшанзілля» з потрясаючою силою передає почуття патріотизму, породжуваного рідною землею, своїм етносом.

Рід – плем'я – народність – ось ланки спільноти, що в глибинах має властивості етносу, а в перспективі – нації і держави. Маємо на увазі і те, що не кожен етнос еволюціонує в націю, і те, що окремі етноси й при втраті державності не втрачають внутрішніх властивостей та рис.

І з цієї точки зору повчальною є історія розпаду Київської Русі: наявність різних етносів послаблювала нашу прадержаву й полегшила справу завойовників-монголів; але водночас вона засвідчила їхню природну не лише силу, а й незнищенність. Те, що саме з етносом пов'язані вічність та універсальність зв'язків людини зі світом (землею і космосом, своїм народом й людством), з Буттям і Свідомістю.

Саме етнічна цілісність уберегла українців від загибелі не тільки в час татаро-монгольського лихоліття, литовського партнерства, шляхетсько-польського й турецько-татарського геноциду, а й російсько-імперського «благоденствія» та більшовицької асиміляції. XVIII – XIX ст. поставили питання руба: бути Україні, чи не бути? Збереження її на рівні етносу не вберігало від поступового загасання й зникнення ще й тому, що етнос послідовно розмивався демографічною політикою. І в ній залишилися сили, що на виклик обставин відповіли: порятунок – у творенні **спільноти** іншого типу: **нації-держави!**

Не лише тоді, а й дотепер рух до національного відродження трактується антиукраїнськими силами як шкідливий сепаратизм, відхилення від загальнолюдських норм. Та насправді усе те було в руслі та в дусі якраз загальноєвропейського процесу.

Ще рух Реформації активізує націєтворчі процеси в Європі. Капіталізм динамізує їх. Активізується й процес осмислення сутностей. Відповідаючи на питання: що є «нація», «народ» і які чинники їх визначають та є виразниками сутності, – француз Монтеск'є категорично твердив: народи – це їхні характери. Характери ж формує географічне середовище. «Влада клімату є сильнішою всіх інших влад... Народи спекотних кліматів боязкі, як старики, народи холодних кліматів відважні, мов юнаки». До того ж клімат впливає не тільки на фізичні якості людей, а й на моральні, духовні: «В північному кліматі ви бачите людей з незначною кількістю вад, чимало доброчинності й багато щирості та відвертості. Наближаючись до півдня, ви наче віддаляєтеся від самої моралі: там з посиленням пристрастей множаться злочини, і кожен намагається перевершити в цьому іншого... В країнах помірного клімату ви бачите народи непостійної поведінки... Клімат надмірно гарячий зовсім позбавляє тіло енергії. А розслаблення тіла перекидається й на душу: людина стає до всього байдужою, недопитливою, неспроможною на благородний вчинок... там віддають перевагу карам перед зусиллями духу... рабство здається легшим, ніж і стимулювання розуму», і душа, «один раз прийнявши форму (враження), є безсилою змінити її».

Так від розуміння категорії «характер індивіда» (а він, як гадав Арістотель, виявляється в спрямуванні волі особи та в засобах досягнення мети), зафіксованого грецькими філософами, і від розуміння категорії «образ племені», зафіксованого нашою літописною історіософією, європейська наука приходить до усвідомлення як реального суспільно-природного явища категорії «характер народу». При цьому неважко помітити, що й Монтеск'є характер, сформований географічним середовищем не обмежує лише біологічно-фізичними якостями: вони в нього є першопричиною морально-етичних, духовних сутностей.

То було наслідком тривалої наукової еволюції. Логічно, що й англієць Д. Юм не тільки фіксує роль географічного детермінізму, а й продовжує дослідження лінії зв'язків географічних

чинників з соціально-духовними, зауважуючи: люди певної частки землі все послідовніше вступають в контакти між собою, і це породжує стійкий феномен спільності. А те закономірно веде до формування явищ сімейно-родової, племенної, народної ідентичності, зрештою – до кристалізації політичної організації, яка займається не лише побутом, виробництвом, а й обороною, управлінням, торгівлею, освітою, вихованням, конфесіями, культурою, – що й веде до формування спільноти нової якості – етнічної чи національної держави.

Новим кроком на цьому шляху стають погляди французького філософа Гельвеція: він не відкидає ролі географічного чинника, але доводить, що природне середовище не варто абсолютизувати, оскільки за однакових природних умов існують народи (суспільні популяції) з різними соціальними й духовними рівнями. Філософія, соціологія, політологія, спираючись на дані історії, антропології, демографії, етнопсихології, доходять до усвідомлення: поряд з географічним величезну, а то й вирішальну роль у формуванні етносів – націй відіграють такі чинники, як геополітичний, етнокультурний, релігійний, ідеологічний, економічний, і особливо мови.

На доказ зазначимо лише деякі підходи. Люди, наголошував великий німецький гуманіст Йоган Готфрід Гердер, – це слухняна глина в руках клімату (природного середовища загалом). «Однак пальці (природи, – **П. К.**) створюють дуже різноманітні форми, а протидіючі закони настільки багатоманітні, що, можливо, лише геній людський може скласти формулу рівнодії усіх тих сил». Не лише природа впливає на людей (етноси), зауважує Гердер, а й люди на природу. На цій підставі німецький мислитель розвиває концепції ліберального націоналізму (ріcоджименто), згідно з якою нації – це природно-історичні феномени, які повинні мати рівні умови розвитку, а серед вирішальних чинників їхнього розквіту є як природа, так і характер, мова, дух нації, що набувають бажаної суверенності та повноти завдяки міжнаціональним контактам.

Що тільки в природі можна шукати розгадку сутності й таємниці національного характеру, заперечував І. Кант. На його думку, факти, коли цілі народи переселяються на нові місця (з іншими кліматичними умовами) і зберігають себе, свідчать: на-

ціональний характер відзначається незмінністю; народи можуть адаптуватися з природою.

Думки, що незмінними є як клімат, так і національний характер, дотримувався й Гегель. «Незмінність клімату, – писав він, – вся сукупність властивостей і особливостей країни, в якій та або інша нація має постійне місцезнаходження, сприяє незмінності її характеру». І хоча його увага була прикута переважно до категорії «всесвітньо-історичний народ», Гегель особливої ваги надає такому феномену як «дух народу», і це змушує його визнати: ґрунтом і національного (як частини), й світового духу (як цілого) є природа, хоча вона й визначає це лише кількісно.

Так само й Д. Юм у праці «Про національні характери» вважав, що їх породжують чинники і фізичні, й моральні. При цьому «до моральних чинників, – писав він, – я відношу усі обставини, спроможні впливати на розум як мотиви або основи і які роблять повний комплекс звичаїв прийнятним для нас. До таких відносяться форми правління, соціальні перевороти, багатство або нужда... становище нації, співвідносне з сусідами... Під фізичними причинами я розумію ті якості повітря і клімату, які, очевидно, постійно й непомітно впливають на характер». Не менш важливо те, що Юм зафіксував елемент руху, якісних змін характеру, зауваживши: «мораль народу дуже суттєво змінюється з плином часу або через величезні зміни в системі його правління, або через змішання з іншими народами...».

Теоретична думка Європи була одностайною: «кожен народ має свій особливий спосіб бачити й відчувати, який формує його характер, і у всіх народів цей характер змінюється або раптово, або поступово, в залежності від раптових або непомітних змін, що відбуваються в формі їх правління та, отже, в суспільному вихованні».

Той «дух народу» існує в масштабах сім'ї, роду, племені, а коли стає політично-духовною системою – набирає характеру загального, національного. І коли в одних випадках він набуває реального буття завдяки існуванню держави, то в інших сам стає могутньою енергією творення держави. За концепцією поборників марксизму-ленінізму, що фактично відкидали національну проблему, нації формуються лише за капіталізму й зникнуть разом з ним. «Хибність цього погляду, – зазначає В. Лісовий, полягає в тому, що процес націостановлення, скажімо, в Європі

розпочався ще до появи капіталізму». Є й ще одна догма, що міцно тримається до нашого часу: що націоналізм – це тільки зло, інструмент політики сепаратистів, та що в «націоналізмі й космополітизмі зміщуються поняття соціальних інтересів і духовних цінностей. Пріоритет прав людини над державними, національними, класовими інтересами (отже: над правами... інших людей, суспільства! – **П. К.**) – непорушна вимога будь-якого розвитку того суспільства і тому, мовбито «...Націоналізм прагне нейтралізувати загальнолюдські цінності».

Насправді все було навпаки, бо ж навіть за законами формальної логіки інтернаціональне (космополітичне) не може існувати без національного. А національне не обов'язково передбачає протиставлення, ізоляцію, стерильність.

Ось що пише з цього приводу у книзі Nationalism. Mith und Realiti (1955) Бойд Шейфер: «В Німеччині особлива роль у націєтворенні належить Лютерові і його реформаційній ідеологічно-конфесійній діяльності, зокрема й тому, що він нагадав німцям про їхню особовість, відмінність від інших. Однак треба пам'ятати, що хоча Лютер говорив про інтереси німців як про щось протилежне інтересам італійців і віддавав перевагу німецькій мові у порівнянні з латиною вчених, він навряд чи був націоналістом... Кілька раніших реформаторів ішли ще далі – Джон Вікліф ще набагато раніше від часу Лютера хотів, аби національна церква була підпорядкована національній державі: Гусистські лідери з Богемії підійшли впритул до ототожнення їхньої релігійної справи з національним інтересом... Ідентифікація релігії і нації відбулась найбільш повно і чітко в пуританському повстанні сімнадцятого століття проти роялістського католицького абсолютизму в Англії.

...Національні церкви посилено культивували простонародну мову в молитвах, ритуалах і гімнах й таким чином поширювали функціонування національних мов. Найголовнішу для більшості протестантів книгу – Біблію – було перекладено і опубліковано саме цими мовами й вона читалася не латиною, а саме цими мовами. У Швеції і Данії публікація Біблії простонародною мовою допомогла унормувати те, що сьогодні називається шведською і датською мовами».

Як в Італії творчість Данте, в Іспанії Кальдерона і Сервантеса, так в Англії поряд з «Королівською Біблією» особливу роль

у формуванні національної мови, культури та свідомості, отже й нації, відіграла творчість Шекспіра.

З огляду на роль згадуваних чинників у формуванні націоналізму як світосприйняття, інтересів, культури, самосвідомості нації, а відтак – ролі націоналізму в розвої народів його й трактували як політичну ідеологію та поділяли на кілька типів: ліберальний (представники Й.Г. Гердер, Й.Г. Фіхте, Д. Мадзіні, А. Міцкевич, Ф. Палацький), інтегральний (з домінантною роллю в Німеччині, Англії, Італії, Бельгії, Румунії, Іспанії), реформаторський (Японія, Туреччина, Китай). Перший з них орієнтував на гармонізацію взаємин кореневих націй з представниками інших етносів; другий сповідував гегемонію націй-«месій»; третій генерував зусилля етносів, спрямовані на піднесення політичної, державної, національної свідомості та відповідних їй інституцій.

Таким чином, ще етнічна самосвідомість розрізняла «ми» і «вони». Автори літописів Києво-руської держави зафіксували це розрізнення не лише між своїми племенами та сусідніх держав (половців, хозар, варягів, візантійців), а й між племенами своєї держави, до того ж на рівні як етнічному, так і культурному, мовному, характерів племен.

Не менш важливо, що історіософи відбили й розрізнення «русів» та «не русів» у своїй державі, хоча всю державу й називали Руссю.

Етнічні та природні чинники були причиною й того, що Київська Русь розділилася на окремі «землі», до того ж не тільки на основі розрізнення «ми» – слов'яни і «не ми» – не слов'яни, а й на «ми» та «не ми» між східними слов'янами.

Відчуття «руської», базованої на усвідомленні полянсько-галицької єдності, й зумовило і бажання зберегти Русь як єдину державу, і диференціацію за етнічним принципом: коли Україна стала розвиватися на базі «ядра» Київської Русі – земель від Прип'яті до Чорного моря і від Карпат до Кубані (від Сяну до Дону).

В період входження «Русі» до Великого князівства Литовського ідея етнічної ідентичності набирає якісного збагачення: українство не тільки прагне до відновлення на своїх землях колишньої держави, а й формує сили, спроможні творити державу нового типу – суто українську.

Так і з'являється козацтво – могутній чинник політично-релігійної консолідації суспільства, орієнтованого на власні інтереси й захищеного власною мілітарною силою.

Закономірно, що навіть іноземці Запорозьку Січ іменують козацько-руською державою, а після Хмельниччини Україну – козацько-руською нацією.

Бажання Б. Хмельницького зробити гетьманство спадковим й створити державу-монархію свідчить, що і він, і суспільство свідомо поєднували у визвольній війні чинники релігії, армії, соціальних інтересів, культури, державно-правових актів, – а все те вело до завершення формування української держави-нації.

Відомо, що Б. Хмельницький і його наступники вели толерантну політику щодо груп і представників інших націй чи етносів. Не випадково, що Києво-Могилянська та інші академії, культурно-освітні та релігійні братства дотримувалися політики багатокультурності: поєднання джерел українсько-національної культури з зарубіжними. Це й дає підстави український націоналізм цього періоду віднести до типу ліберального: він сприяв відродженню української державності й не перешкоджав розвиткові етнічних меншин. Думається, ця обставина і спонукала Й.Г. Гердера покладати на Україну-Елладу особливі надії.

З часу, коли все українське підпадає під заборони, але це ще разючіше відтіняє диференціацію між «ми» –українцями і «не ми» – колонізаторами й консолідує власні сили та інспірує на активний самозахист, а далі й суверенний розвиток, – націоналізм стає аналогом патріотизму й набирає характеру та змісту реформаторського.

Від Густинського та козацьких літописів, Г. Сковороди до «Історії русів» і від них до Т. Шевченка – це час історично-активного не лише відродження сил українського етносу, а й формування його нової якості – політичної нації.

Декому й досі здається, що як революції минулого, так і узагальнення дослідників, у тому числі й щодо понять «національна ідея», «нація», «націоналізм», мають поставати у формулюваннях сучасного. Та це – похибки формальної логіки. Форми життя та мислення, як і форми мови визначальною мірою зумовлюються історичними обставинами. Як мудро зауважив М. Рильський, «нове життя нового прагне слова», що означає:

навіть звичні «слова» в нових умовах наповнюються додатковим змістом. А чіткі формулювання можуть появлятися лише на етапах завершення кристалізації певних сутностей. Доказ – творчість українських політиків, мислителів, митців, істориків, зокрема Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Орлика, Г. Сковороди, І. Котляревського, автора «Історії русів».

Б. Хмельницький, І. Мазепа, П. Орлик не вживали понять «національна ідея», «нація», «націоналізм», але їх не вживали й творці інших національних держав Європи до XVII ст., однак зміст, який вкладали в поняття «ми сармати», «ми руські», «ми – козацька Україна» українські державно-політичні діячі, повністю відповідав українським національним реаліям. І Б. Хмельницький, І. Мазепа і П. Орлик мислили вже етно-національними державницькими категоріями, бо, крім усього іншого, вони бачили як багатовіковий зв'язок вітчизняних поколінь та традицій, так і процес європейських національно-державних еволюцій та метаморфоз.

«…Тому, що поляки насмілилися виступити силою проти наших стародавніх вільностей і не раз проливали в межах України невинну християнську кров, відібрали церкви нашого обряду… ми, будучи невинні і вільні від усякого закиду, закликали Бога на поміч, захистили святу віру й наші давні вільності». Ми прагнемо миру не лише з шведами та трансільванцями (молдованами), а й поляками. «Але Запорозьке Військо, разом з ним найсвітліший пан гетьман повертається думкою до того, скільки разів поляки знищили і зруйнували мир, навіть закріплений присягою; ніколи вони не домовлялися щиро з найсвітлішим гетьманом і військом Запорозьким; навпаки, вони підбурюють різні народи на наше викорінення і не раз руйнували й нищили українські землі»,[30] – так говорилося українським послом до князя Трансільванії Ю.Ракоці 29.08.1656 р., що достатньо чітко виявляє справжні причини революції та перспективи розвитку.

Не менш красномовні акценти Конституції П. Орлика: «Нехай буде на вічну славу і пам'ять Війська Запорозького і народу Руського, Господь дивний і незбагненний… одні царства і народи підносить, а інші за гріхи й провини принижує… Отак і народ козацький, давній та відважний. Ранше званий Хозарським, спочатку

[30] Крисаченко В. Українознавство. Хрестоматія. – К., 1996. – Кн. 2. – С.115.

підніс безсмертною славою, широкими володіннями та героїчними діяннями, яких не лише сусідні народи, а й сама східна (Візантійська) імперія на морі й на суші боялася настільки, що Східний (Візантійський) імператор, замисливши умиротворити цей народ, поєднався з ним міцним союзом і власну дочку Кагана, себто володаря Козаків, призначив сину своєму». Щоправда, потім Господь покарав стражданнями і народ козацький, «однак розгніваний і ще не до кінця відданий порокам, вищеназваний народ Козацький, що доти перебував під тяжким польський ярмом, прагнучи відновити колишню **свободу**, постав за ревну **віру** православну, за **закони Батьківщини і старі вольності** під проводом палкого борця, найвідважнішого керманича вічної пам'яті Богдана Хмельницького, який за допомогою самого Бога і непереможною поміччю найяснішого короля Швеції (Карла X)… збройно звільнив від польського рабства Військо Запорозьке і пригноблений народ Руський…» Тепер необхідно закріпити перемогу, задля чого потрібно і те, щоб народ володів своїми вольностями і правами, ясновельможний Гетьман «стежив за виконанням пактів і конституцій…, підтверджених його присягою», а наступні гетьмани дотримувалися цієї традиції. «Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканій цілісності кордонів, так і наша Батьківщина, Мала Русь, нехай лишається у своїх кордонах» («які визнані за правління Богдана Хмельницького»). Задля цього потрібно як зміцнювати союз зі Швецією, Кримським Ханством, іншими сусідами, так і дбати, щоб створилися умови миру, «за якими б Дніпро і землі Війська Запорозького були звільнені від московських укріплень і фортець і повернуті у попередню власність «народу українського».

Понад усім і всіми має панувати верховенство закону, а Україна має бути повноправною і суверенною («Українознавство», кн. 2, 1710).

Чи можна сумніватися, що то були документи воістину національно-державницького змісту, адекватні тогочасній європейській суспільно-політичній свідомості? А за рівнем демократизму та захисту прав людини, всіх соціальних станів та нації і етноменшин – випереджаючі зарубіжну теорію та практику! Закономірно, що характер соціального та національно-державницького розвитку визначив і характер мислення як «низів» народу, так і його чільних верств.

Головне для кожної людини, соціальної верстви, нації – самопізнання, свобода, правильний життєвий вибір та спосіб життя. Таким стає кредо вихованця Києво-Могилянської академії Григорія Сковороди. Необхідно наголосити: Г. Сковорода був усебічно обдарованою особистістю; жив і за межами України, знав, крім філософії Греції та Рима, культуру (зокрема філософську) Польщі й Угорщини, Італії і Німеччини; в Росії міг зробити щонайвищу (у тому числі придворну) кар'єру. Але він став носієм ментальності тієї частини української інтелігенції, котра розуміла: вона – голова (а не тулуб) суспільства; її покликання й обов'язок – просвітлювати свідомість і душу мас, вести до справжнього щастя й добра, до єдності етичного й естетичного, емоцій (енергії серця) та інтелекту, гармонії в почуттях, помислах, діях; допомагати стати природними людьми; усвідомлювати: і кожна людина, й Україна – це частки цілісного вселюдства, які тяжіють до всепланетарної цілісності, але відчувають: кожна людина – то окремий і неповторний світ, а кожна країна – не просто Земля, територія, метафізична матерія, а – Терен, що становить органічну цілісність на основі внутрішньої енергії, Духа як деміурга людської духовності[31].

Тому щастя як гармонії (зокрема людини не лише зі світом, а і з самою собою!) можна домогтися на шляху самопізнання та пізнання в ім'я самотворення, за умови усвідомлення: Буття – це єдність макросвіту (Природи), мікросвіту (людини) і слова як універсальної свідомості та форми вираження їхньої єдності.

У безмежному світі кожна людина не лише неповторна, а й обдарована. Обдарована специфічно. Тому, щоб стати щасливою, необхідно повністю реалізувати себе, а це само собою зумовлює необхідність самопізнання та пізнання інших людей і світу, а народові, природно, необхідність пізнати себе як народ-націю і суб'єкта історії.

---

[31] Див.: Кононенко Т. Г.С. Сковорода – приятель мудрості українського терену. На пошану 280-ої річниці з дня народження // Українознавство. – 2003. – С. 40-43; Кононенко Т.П. До питання визначення основної літературної форми філософських творів Григорія Сковороди // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. Том III. – К., 2004. – С. 392-398; Кононенко Т.П. Ідейні настанови Григорія Сковороди в методологічній культурі нової філософії (до джерел історіографії філософських методологій) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. Том IV. – К., 2005. – С. 355-366.

Первісна основа людини – природа (терен), тому необхідно прагнути до пізнання й реалізації своєї природної сутності. Водночас людина – це свідомість, її ідеал і характер, мета і шлях до них. Бути природними – це ґарантія щастя і людини, й народу; і так само: бути природним – це бути внутрішньо вільним («світ ловив мене, та не піймав»), свідомим того, що від законів природи «свякому городу нрав і права, всяка іміє свій ум голова», а вершиною добра є свобода – індивідуальна й колективна, зовнішня й внутрішня – і та, що є плодом «філософії серця», і та, що пов'язана з діяльністю борців за ідеал, символом яких для Г. Сковороди постає «отець вольності» Богдан Хмельницький.

Україножери намагалися представляти великого мислителя й педагога, громадського діяча лише як «мандрівного філософа» (щось на зразок скомороха), ретранслятора чужих думок та навіть форм вираження їх, котрий «не доріс» до матеріалізму й атеїзму, до вершин європейської свідомості. Та це тільки підкреслювало: Григорій Сковорода – і витвір, і творець воістину національної філософії, який піднісся на найсучаснішу вершину вселюдської культури. І цілком природно, що Т. Шевченко, за його зізнанням, ще в юності «сидів і списував Сковороду», а Л.Толстой у праці про виховання не тільки навів 13 положень учення великого українця, а й поставив його в число 15 найвидатніших мислителів та педагогів світу, своїх учителів[32]. А народ визнав його своїм Учителем.

Аналогічну роль відіграли й виразники національно-державницької свідомості XVIII-XIX ст. – Іван Котляревський, літописці та автор «Історії русів»: коли Г. Сковорода виразив фундаментальні основи національної ідеї та нації в інтегральній формі філософії, то І. Котляревський у формі літератури, мистецтва, культури, мови, а літописці та автор «Історії русів» – у формі історіософської свідомості.

Ми вже бачили: всі етапи еволюції етно-національної ідеї вибруньковувалися з форм уснопоетичних, на рівні, насамперед, сфери суспільних передчуттів. І це природно: і в індивідуально-

[32] Див.: Кононенко П., Кононенко Т. Григорій Сковорода і Лев Толстой // Українознавство. – 2003. – Число 4(9). – С. 317-321. Кононенко Т.П. Ідейні настанови Григорія Сковороди в методологічній культурі філософії… // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. Т.IV. – К., 2005. – С. 355-366.

му, і в колективному бутті внутрішні переміни зароджуються в глибинах серця як передчуття чи добра, чи зла, радості чи болю й печалі, настання весни чи осені, літа чи зими (як у Лесі Українки: «після зими прийти весні належить»), чи початку руху в Дорогу, чи повернення з неї. А це – поезія, а в українстві – синкретизм: почуттів і роздумів, слова і музики, споглядання (самозаглиблення) і діалогів, полілогів та театралізованого дійства («іще як не було початку світа…», «а ми просо сіяли…»).

І. Котляревський – це передчуття епосу й драми: лірика «початку світа» – любові до землі і неба (Терену), до матерів і батьків, до своїх природи й богів, мрій і устремлінь одиниць трансформується у нього в оповідь про колективні жадання та рухи; стан душі індивіда ґенерується в душевні переживання мас; життя постає як неперервний ланцюг змагань поколінь, що були у минулому, є у сучасному і прагнуть бути в майбутньому. В такому епосі неможлива одномірність дієвих осіб (сил) та однолінійність оповіді: реальне має переплітатися з міфологічним, умовним, як і героїчне – з комедійним та трагедійним і, отже, песимістичне (аж до апокаліпсичного) – з оптимістичним.

Такою постає у І. Котляревського «Енеїда», аналогом до неї є «Наталка Полтавка», інші твори. Свого часу «Енеїду» з різних причин (одні через брак проникливості, інші – через небажання заторкувати українознавчі аспекти твору) трактували однолінійно і спрощено: український письменник дав переклад, точніше переспів, до того ж – навіть не з Вергілія, а не то з Осипова, не то з Котельницького… Одне слово, «Енеїда» – травестія, котра є хіба що «вступом» до великої літератури.

Чому Т. Шевченко пророкував: «будеш батьку, панувати доки живуть люди» – не цікавились. Або не хотіли сказати, що насправді «Енеїда» була і вершиною попередніх етапів (у тому числі й барокової) літератури й передвісником нових горизонтів світобачення. Достатньо нагадати, що творчість І. Котляревського засвідчила новий етап розвитку української мови – як загальнонаціональної, сповненої краси і сили, якими ще не могли похвалитися чисельні сусіди. І мови, наголосимо, не лише як системи мовлення; а як мови народного буття, почуттів мислення, інтегральної форми вираження його індивідуальної самобутності та самоідентифікації. Росіяни не хотіли цього визнати, бо це було до О. Пушкіна і вже не мало

свідчити про цілком очевидну культурно-історичну та етно-національну суб'єктивність українства. Деякі інші сусіди тому, що це не вкладалося в їхні версії власного культуррегерства щодо України. Але в тому то й сила «Енеїди» І. Котляревського, що вона розвіяла «чари» олжі й знову показала світові: український народ усвідомлює і своє історичне буття, і свою історичну місію.

На жаль, майстри словоблудства не вгамовуються й досі: «в Україні, мовляв, ще тільки зачатки національної самосвідомості, тому політичну націю і громадянське суспільство ще потрібно тільки починать створювати… Бо ж де докази **колективної** форми виразу тієї свідомості?!»

«Помаранчева революція» 2004-2005 років демонструє загальнонаціональну ідею як дію, світ визнає роль України в загальноцивілізаційному та загальнокультурному поступі, однак що до того «народолюбцям», які не хочуть бачити того, що не вкладається у їхні сектансько-партійні догми і для яких революційний народ – лише «юрба», «нерозумна, відстала маса»?!.

Не хочуть чи не можуть вони побачити й того, що у всіх народів та поколінь чітко й категоріально виражали формули ідей одиниці (генії), а носили в собі – маси. Саме маси українців виразили національну ідею в почуттях та діях у ході соціальна національно-визвольної революції XVII ст. А інтелектуально втілили її у форму ідеології філософи, історики та митці.

І. Котляревський жив в епіцентрі Терену революційних подій. Він розумів і відчував їхні причини та наслідки, їхню суть. Тому й дав у «Енеїді» епічну картину історії, мрій та устремлінь власного народу, поклавши в основу ідею: «де общеє добро в упадку – забудь отця, забудь і матку, спіши повинність іспрaвлять». Його Еней – не просто «гультіпака», шукач карколомних пригод. То – зовнішнє. Внутрішнє – це жадання героя нагадати народу його місію, а головне – розбудити «оспану», як писав І. Мазепа, пам'ять та свідомість, гідність і честь, зокрема, шляхти й полковників. Носіями воістину української ментальності та самосвідомості виступають і персонажі «Наталки Полтавки», які навіть у родинних, здавалося б, суто побутових справах, виявляють свої найкращі етико-моральні національні риси.

Царизм душив усе живе. Героїка минулого була під забороною. І. Котляревський вдався до традицій народного театру:

будити сміхом! Будити перелицюванням образів великих та «святих», аж до богів (тому й бачимо, як на Олімпі «Зевес хиляв сивуху та оселедцем заїдав», а «Юнона, злая дочка, розкудкудакалась, як квочка») та різного роду чиновництва (панів мордують у пеклі за те, що «людям льготи не давали і мали їх за скотів»), лицемірно-фарисейського святенництва. Сміх став фоном поважних і славних діянь героїв-патріотів, отже, як і сарказм І. Вишенського – формою відбиття національних ідеалів.

Закипала кров, коли сучасники І. Котляревського читали козацькі літописи – Самовидця, Величка, Грабянки. Будила енергію борців й об'єктивна оповідь про події національно-визвольної революції, ще вагомішими поставали літописи своїм аналізом, корінням національно-державницьких ідеалів.

«Початок и причини войни Хмельницького ест єдино от ляхов на православіє гоненіє і козаком отягощенівє», – так розгортав свою оповідь Самовидець. Далі йшли докази: картини тотальної сваволі ляських колонізаторів, перманентні військові пацифікації і побори, соціальні конфесійні утиски, правовий, морально-етичний нігілізм, освітньо-культурний етноцид. «В городах зась от жидов тая была кривда, же неволно казарові в дому своїм жадного напитку ни потребу свою держати… аж до великого убозтва козацтво прийшло… и син козацькій тую же панщину мусіл робити и плату давати… Над поспелством зась, любо во всем жили обфито в зборах в бидлах, в пасіках, але однак чего не звикла была Україна терпіти, вимисли великії були від старостов и от намісників, и жидов…»

«Чого не звикла була Україна терпіти», те впроваджувалося грубо й брутально, – ось одна з усвідомлених причин національно-визвольної ідеї. А не звикла вона до підневільного, рабського, бездуховного життя, до соціального, етно-національного, конфесійного приниження, до бездержавності і безперспективності.

С. Величко писав, за визначенням П. Житецького, ще «строкатою, причавленою при тому канцелярською рутиною» мовою, «з роздутим уявленням про козацьке наріччя», але при цьому – аналітично, проникливо, історично, з яскраво вираженими, як зазначає Валерій Шевчук, рисами художності, публіцистичності, емоційної піднесеності. Тому і в цього літописця постає правдива картина не тільки антиукраїнської соціально-національної практики,

а й етнічного нігілізму – з боку колонізаторів та народної самосвідомості, з боку українства в царині ідеологічної думки.

І то – наслідок цілком ясно усвідомленої мети, нарочито викладеної С. Величком у «Передмові до читальника»: «Цікавому норову людському не може нічого бути сподобнішого, …як читати книги й дізнаватися про давні людські діяння та вчинки. Бо чи може у печалі щось швидше стати ліком, як той же книжковий, пильно й до речі вжитий, медикамент? Спізнав я те сам, коли мав скорботу; читаючи та слухаючи книжки і дізнаючись з них про всілякі людські пригоди й біди, я вчився зносити терпляче і власні злигодні; покладався-бо на приказку – в терпінні вашім знайдеться душа ваша. Думаючи про це й оглядаючи літописні та історичні писання чужоземних письменників, читав я про всілякі діяння й побачив, що слову тих чужоземців пояснено й затемнено. Цього не скажеш про наших сармато-козацьких предків, що так само, як і чужинці, вели війни й славилися лицарською відвагою та богатирськими подвигами. Наші письменники, про них нічого не написали і не розтлумачили: я побачив, що славу нашу сховано під плащем їхніх нікчемних ліношів. Бо коли хто з давніх слов'яно-козацьких письменників і відтворив якусь варту пам'яті, сучасну йому подію, то записав це вельми куцим і короткослівним реєстриком, не відзначивши, з яких причин те постало, як відбувалося і як закінчилося, не зазначивши й побічних обставин.

Отож гідні похвали подвиги наших козако-руських предків описали не наші ледачі історики, а чужоземні: грецькі, латинські, німецькі та кольські». А оскільки «як мертвої плоті ніхто, крім божої благодаті, не воскресить», а без пам'яті минулого не дізнатися правди про живу плоть народу і не дійти до мети, С. Величко і вдався до літописання як форми виховання й піднесення самосвідомості народу, його патріотизму.

Сам він вдається і до писань зарубіжних, до праць С. Твардовського та німецького історика С. Пуфандорфа (1718), але все одно домінантою книги українського літописця постає картина самосвідомості українського народу, його духовний образ.

І цілком історіософським трактатом суспільно-політичної думки українства постає «Історія русів», видана на межі XIX ст.. Як і «Густинський літопис» про події XII-XVI століть, «Історія русів» враховує досвід діянь від князів Київських до навали монголо-та-

тар, а далі й до подій литовського та московського періодів. А в цьому зв'язку – історіософської літератури ще й Білорусі з урахуванням: «Істориків та Літописців сеї доби було в Малій Русі і задосить. Але як ця трагічна країна, так і її історія висвітлені недостатньо, а то й несправедливо: «Занесені деякі безглузді речі і наклепи в самі літописи малоросійські, на нещастя, творцями їхніми, питомими Русами, що необачно наслідували безсоромних і злостивих Польських і Литовських байкотворців», – відводять нас далеко від істини. Навіть походження наше висновують з неправдивих уявлень, ще неадекватніше поводяться з історією останніх століть. Через це не постає правдивої картини діянь і помислів народу, і найперше, – його національно-державницького життя.

Природно, що «Дуже тяжко читати цю книжку. Адже вона про тебе, про мене, про нас. В багатьох випадках на багатьох сторінках хотілося б її переписати, зробити іншого, щось усправедливити, щось відкинути. Та неможливо переписати разом з вами минуле життя. Та ще й лиха логіка майбутнього виростає теж з цієї книжки, в якій уяскравлено проступає наше минуле, коригуючи наш поступ» (Іван Драч).

У цьому суть. «Історія русів», – наголошує І. Драч – це первісна частина ракети, яка запустила нас з вами в комічний безмір історії народів і держав[33]. Запустила, бо дала контури й динаміку не лише буття українства, а й багатотисячолітньої еволюції його суспільно-політичної свідомості та думки (адже, як починає свою історію автор, «народ слов'янський… походить од племені Аферта, Ноєвого сина, названий слов'янами за родоначальником і князем своїм Словеном, нащадком Росса князя, внука Афетового»), а звернувшись до першопочатків історії повела й до витоків суспільного розвитку Княжої і литовсько-польської доби та до основоположних помислів, планів і діянь Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха й Данила Галицького, Дмитра Вишневецького-Байди і Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького й Івана Виговського, Івана Мазепи й Пилипа Орлика…

Сам фактаж робить «Історію русів» епохою. Та особливої ваги набуває вона своєю ідеологією, пафосом, жагою народопізнання та націєствердження. Ця праця дивиться у майбутнє,

[33] Історія русів. – К.: Веселка, 2003.

пророкує і захищає його – майбутнє української етно-нації та держави, стверджуючи: українська революція XVII ст. була закономірним наслідком не лише соціальних, етнічних, конфесійних, виробничих, правових конфліктів, а й суспільно-політичної культури українства, що виявилося одним із вершинних здобутків європейської думки, котра увінчалася теорією і практикою націоналізму.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ, ДЕРЖАВА, ЕЛІТА, УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО

Знову чуються голоси тих, кого мав на увазі великий І. Франко, пишучи:

Чому у нас відступників так много
І чом для них відступство не страшне?

Вони вже готові репетувати: «до чого тут європейський націоналізм? У автора «Історії русів» навіть слова такого не знайдемо!»

Сло́ва – так. Але ми ведемо мову про дух і суть понять (явищ, феноменів). «Історія русів» оформила настрій, жагу, характер мислення мільйонів в історіософську форму. То говорив суперечливий, часом надто обережний, наляканий московітами або приласканий ними голос, однак той голос був мужній і мудрий у захисті українських прав та свобод, він був голосом спраглої до демократії і суверенітету української душі.

І закономірно, що «Історія русів», як і творчість Г. Сковороди, І. Котляревського, літописців розбудила «оспалу» громаду, запліднила помисли нових поколінь, молодим громом прокотилася і в душі пророка національного відродження Тараса Шевченка. А слідом за його покликом «заревів і застогнав Дніпро широкий» (Той, що «чуден Днепр при тихой погоде», – М. Гоголь), загомоніла Україна новими повстаннями (гайдамацькими рухами), хвилями вже викінченої і з точки зору формулювань науково-системної політичної думки.

Саме Т. Шевченко настійливо напише в «Близнецах»: «Питання питань усіх поколінь – виховання. Кого і як виховувати? Багато кому здається, що головне – це призвичаїти вихованців до вимог часу, особливо – професійно-виробничих. А народні тра-

диції? То – чиста умовність! Одначе, «якщо добре подумати, то коли ми заради презренного сріблянника вчинимо наругу над священними билинами старовини, то що ж тоді з нас буде? А вийде який-небуть француз або, боронь Боже, куций німець, а про тип, або, сказати б, про образ національний, і мови не буде. А **по-моєму, нація без своєї власної, лише їй властивої, характеризуючої риси схожа просто на кисіль, і самий несмачний кисіль»**. (10. VI. 1855).

Чи можна не бачити тут ідентичності української і загальноєвропейської суспільної думки стосовно національної проблеми?

А водночас – і глибокої спадкоємності народних традицій? Того, що, як зазнає С. Мащенко, «Українська реформація, маючи певні спільні риси із західноєвропейською, формувалася на грунті українського минулого та реальності XVI-XVII ст.»?[34]

Докази – і в історичній пам'яті, і в філософії, і в релігійній свідомості, і в освіті, і в настроях усього українського народу, і в баченні його тогочасним європейським світом.

Щодо історичної пам'яті достатньо звернутися до «Історії русів, або Малої Росії». Традиційним був уже її зачин: «Народ слов'янський, що походить од племені Афета, Ноєвого сина, названий за родоначальником і князем своїм Словеном, нащадком Росса князя, внука Афетового. Він, переселившись з Азії од часів Вавілонського зміщення мов, став мешкати од гір Поясних, або Рифейських, і від моря Каспійського на сході до ріки Вісли і моря Варязького на заході; і від Чорного моря і ріки Дунаю на півдні до Північного океану і Балтійського моря на півночі. Доказом тому є історія преподобного Нестора Печерського і його послідовників і попередників, які ту історію писали і які були академіками або членами тої головної школи, яку в слов'янах зведено було в місті Києві…»[35].

Далі автор реставрує історичний розвиток «русів, або Малої Росії» упродовж багатьох віків, виокремлення народу українського з маси слов'ян, його піднесення, могутності та впливової ролі у міжнародному вимірі, – аж доки не настане трагедія – монголо-татарське нашестя. «Князівства Малої Росії, зазнавши в пору нашестя Батия і його татар року 1240 більшої поразки,

---

[34] Мащенко С. Українські мислителі XVII-XVIII століть на Чернігово-сіверщині. – Ч., 2003. – С.12.

[35] Історія русів. – К.: Веселка, 2003. – Український переклад Івана Драча. – С.78.

аніж інші, в міру впертого їм спротиву і кровопролитних боїв, зруйновані були також дощенту; князі їхні та воїнство вибиті; міста зруйновано і спалено, і народ залишився під кормигою татарського, а дехто переховувався в Білорусі та в землі Деревлянській, чи Поліссі; найзначніші ж родини з не багатьма князівськими сімействами відійшли в сусіднє князівство Литовське, і, там перебуваючи, чимало з них споріднилися з панівними та вельможними родами тамошніми, і з допомогою такою подвигнули литовського володаря князя Гедиміна визволити їхню землю од зверхності татарської і злучити її з своєю державою під одне право і начальство…» Про «об'єднання Русі з Литвою хоча і ведуть мови деякі письменники, що нібито князь литовський Гедимін учинив силою зброї своєї, перемігши над рікою Ірпінь князів руських та їхнє воїнство, але це сталося з князями татарськими, а не руськими, і перекручення тієї події внесено в історію вельми грубою помилкою… та й з самих трактатів, привілеїв та пактів, що з'єднують руський народ з Литвою і Польщею, видно, що він об'єднувався і домовлявся, яко вільний і свобідний, а ніяк не завойований». Закономірно, що, йдучи на союз з Литвою і Польщею, Русь присягала пам'ятними словами: «Приймаємо і з'єднуємо, яко рівних до рівних і вільних до вільних».

Інша справ, що союзники Русі зрадили велику ідею. Русь – Україна все більше обмежувалася в її суверенітеті. Та й за найгірших часів колонізаційної коремги вона не мирилася з підневільним становищем. Русь-Україна боролася. І не за окрушини державницької свободи, а за повну незалежність у всій повноті колишньої територіальної цілісності. Тож цілком природно, що Богдан Хмельницький, продовжуючи справу своїх великих попередників Предслава Лянцкоронського, Венжика Хмельницького, Остапа Дашковича, Дмитра Вишневецького (Байди), Івана Свирговського, Богдана Ружинського, Івана Підкови, Криштофа Косинського, Северина Наливайка, Самійла Кішки, Петра Конашевича-Сагайдачного, Михайла Дорошенка, Івана Сулими, Тараса Федоровича (Трясила), Павла Павлюка, Дмитра Гуні, Якова Острянина, спонукався не стільки кривдами, завданими йому особисто, скільки загальнонародними інтересами, вираженими і в історичній пам'яті. Деякі історики досі полюбляють гратися в піжмурки: чи зразу Б.Хмельницький керувався загально-

національною ідеєю, чи тільки згодом; більше того – чи й перейнявся він нею, бо ж неодноразово запевняв то короля польського, то хана кримського, то царя московського, що дбає лише про козацькі, а не загальнонаціональні інтереси та вольності. І як тоді не згадати інвективи Є. Гребінки: «гай-гай, які шолопаї!» – бо ж є мова одвертих стосунків, а є дипломатії; є плани тактики, а є стратегії. Нерідко великий Гетьман мусив приховувати свою кінцеву мету; осаджений супротивниками з усіх боків, зраджуваний ними (а то й інтернований, як кримським ханом разом із сином Тимошем), часом він не міг не грати і ролі мало не свідомо налаштованого, психічно запрограмованого послушного васала. Та чи можемо не пам'ятати найголовнішого: Богдан Хмельницький створив незалежну державу! Дбаючи про її збереження й зміцнення, саме цей український Гетьман розпочав переговори з королем шведським Карлом X про союз рівноправних європейських держав; він не прийняв нав'язуваних Москвою «статей» протекторату; а коли йшлося про межі української держави, говорив чітко і твердо: Україна має посідати територію з кордонами, належними їй за Володимира Великого і Ярослава Мудрого, бо вона – єдина і пряма спадкоємиця Київської великокняжої імперії.

Природно, що Європа й сприймала Б. Хмельницького як «самодержця» **суверенної** держави, наголошуючи: «Ми знали, – як писав 1654 р. шведський король Карл-Густав IV Б. Хмельницькому, – що між великим князем московський і народом Запорозьким зайшов певний договір, але такий, що полишив свободу народові цілою і непорушною». З огляду на це король іменує Гетьмана «ваша світлість», «найсвітліший». І не лише він: венеційський посол також титулував Б. Хмельницького «Вашою світлістю»; трансільванський князь – «найсвітлішим»; а турецький султан писав навіть так: «Славі князів християнського народу, вибраному між володарями месії, гетьманові козаків Богданові Хмельницькому…»[36] Імператор Фердинанд III та курфюрст Фрідріх Вільгельм пропонували Гетьману України свою дружбу, а Кромвель іменував Б. Хмельницького «імператором усіх козаків» та відносив до числа найталановитіших полководців світу.

---

[36] Крисаченко В. Українознавство. Хрестоматія. Кн. 2. – К.: Либідь, 1996. – С. 119.

І найголовнішим наслідком діяльності його світлості Гетьмана було те, що за Б. Хмельницького Україна сформувалася як одна з трьох найперших у Європі (паралельно з Англійською і Нідерландською) національно-демократичних держав; визначальну роль у тому процесі відіграла національно-визвольна державницька ідея; а та ідея коренилася й кристалізувалася упродовж багатьох століть і в усіх шарах українського суспільства.

З одного боку, як ми бачили, в шарах української світської еліти: спочатку від Кия до Аскольда і Святослава; згодом від Володимира Великого до Данила Галицького; а в XV-XVIII ст. від старої князівської шляхти до лідерів і вождів Гетьманської держави.

Вже говорилося, що свого часу змагалися між собою, але відстоювали ідею єдиної Землі-держави ще Чернігівська й Галицька гілки могутньої Київської (потім іменованої Галицько-Волинською) держави.

Здавалося, що умови монголо-татарської окупації та руськолитовського альянсу принципово видозмінили ідейно-філософські орієнтації колишньої шляхти. Та ми вже бачили: насправді відбулося лише фізичне відчуження провідного корпусу урядуючої еліти від вітчизняних пріоритетів; духовно київсько-чернігівсько-галицька світська інтелігенція ревно сповідувала віковічні традиції державотворення. І цілком природно, що творці Гетьманської держави виростали на грунті києво-руської етно-національної державницької ідеології.

На різних етапах вона, цілком природно, виражалася у різноманітних формах, бо й за змістом відбивала різні ступені зрілості. Але головне, що вона, як повноводна річка, не міліла, а все наповнювалася внутрішньою енергією й збагачувалася природними (спосіб життя, соціально-політична, релігійна, етнонаціональна, мовно-культурна боротьба) чинниками та імпульсами. Реальна історія засвідчує: «Велесова книга» і «Літопис Аскольда» відбили **родові** джерела державницької ідеології. «Літопис Руський» і «Галицько-Волинський» та філософсько-релігійні твори Київської великокняжої (й королівської) держави – **етно** – **племенні**. Гетьманщина засвідчила синтез попередніх джерел, що вилилося в об'єктивацію **етно-національної** ідеї – основоположної на всі майбутні віки. Стрижневим чинником на всіх етапах була ідея fix своєї **держави**. І якщо на першому етапі носієм ідеї

була родова аристократія, на другому – феодальна, то на третьому – **козацька**.

Усе те є символічним.

Частина козацької шляхти, нагадаємо, була й органічно (кровно) пов'язаною зі старою аристократичною елітою Як правило, ця еліта була вітчизняної формації, а тому й орієнтації. Проте були в козацтві й представники іншої етнічної системи – варязької. Тому як відбивали тяжіння своєї Землі, так і провокували на етно-державницький космополітизм (чому порівняно легко й переходили то до литовських, то до польських, то до московських чи татаро-турецьких берегів). Це була владарююча, а тому дуже впливова частка.

Однак не їй судилося стати господарем життя. Її час відійшов. Деміургом нової суспільної формації стала шляхта воістину українська: часом кровно пов'язана й зі старими аристократичними родами, але найперше – з суспільними верствами, що визначали новий спосіб життя – феодально-буржуазний: селянством, міщанами, світською і церковною, освітньо-науковою, військовою елітою. Нова урядуюча верства увібрала в себе найобдарованіших і найенергійніших представників як розумової, так і фізичної (господарсько-продукуючої), і як раціонально мислячої, так і духовної сфер. Тим самим вона стала становим хребтом усіх верств суспільства, а її національно-державницька ідея – загальнонародною, наснаженою як соціальним, так і етнонаціональним змістом та спрямуванням.

Найновіші дослідження[37] засвідчують: козаки відбили боротьбу землеробів та кочівників (поля і степу), але в козаки йшли землероби й ремісники, селяни і городяни, світська, військова й церковна шляхта, не лише питомо українська, а й різних етнічних груп: від колишніх бродників до новочасних асимільованих татар. Жили вони різними, часто протилежними інтересами, – але всіх їх інтеґрувало почуття несправедливості життя, а тому ідеологія протесту. Були серед бунтарів і безідейні «добичники», ватаги звичайнісіньких гультяїв і грабіжників, та соціально налаштованих свавільців. На цій підставі різних епох українофоби й атестували українське козацтво (як пізніше і гайдамацькі рухи)

[37] Україна – козацька держава. – К.: Емма, 2004.

лише як грабіжників та ґвалтівників. Та накип бував у всіх, навіть найвпливовіших соціально-народних рухах. Однак про весну завжди судили не по бруду, який несли на собі скресаючі від льодовиків ріки, а по силі глибинної течії.

Козацтво стало силою державо-, націє- і життєбудівною. І особливу роль у цьому відіграли як новоформована урядуючи еліта: від сотників до полковників та кошових і гетьманів, – так і органічно пов'язані з нею «чорні ради», – демократичні інституції як на Запоріжжі, так і в адміністративних частинах держави.

Наголосимо: історична роль козацтва апріорі визначилася об'єктивною детермінантою: як і в час функціонування «шовкового шляху» (до Китаю) та шляху із Варяг у Греки, і в середині другого тисячоліття н.е. «Через українські землі пролягали великій й малі шляхи, які були передусім торговими артеріями не лише Великого князівства литовського, а й усього центрального східно-європейського регіону. Ними ж користувалися представники дипломатичних служб» (Україна – козацька держава, с. 25). А це впливало не лише на торгово-економічні інтереси, а й на державно-політичний та державний світогляд. Тому урядуючі служби, будучи представниками литовської чи польської влади, офіційно не могли підтримувати діяльність козацьких експедицій спочатку в татарсько-турецькі володіння, а згодом і польські та московські. Одначе не могли вони не дбати й про власні реальні інтереси. Як виявлялося, не лише соціально-економічні, а й національно-політичні. Тому контамінація дій урядовців і бунтарів ще з часу Предслава Ланцкоронського, Остафія Дашковича, Бернат Претвича та ін. старост прикордонних земель стала неминучою. Неминучою стала співпраця й «сіроми», представників боярських, а то й князівських старовинних родів. З часом магнати розколюватимуть козацтво та його національну ідею і місію зсередини, чим і зумовлять Руїну України.

Але відновлення української державності стало можливим завдяки всенародній єдності на грунті ідей соціальної й національної та непримінно пов'язаної з ними культурно-духовної революції, в чому незаперечна заслуга й урядуючої еліти – як Голови, що скеровувала рух Тулуба (мас). Як назначав Карстен Кумке, «Козацькі старшини були передусім виконавцями суспільної волі групи людей. Не від владолюбних старшин ініцію-

валася влада, навпаки, головним авторитетом була козацька спільнота, або, точніше, її воля. Тому-то успіх залежав від здатності керівників інтегруватися в групу, знати її потреби, оскільки лише прийнятні козакам накази могли бути виконані добровільно. Будь-який примус з боку старшин на виконання наказів або послуху з боку козаків був неможливим, оскільки суперечив «козацькій демократії». Більше: українському національному характеру, який проявлявся, нагадаємо, ще у князівську добу (коли Ілля Муромець міг повставати проти волі самого Володимира Великого).

Найкращим наказом у козаків-запорожців був особистий приклад.

Той, до прикладу, «наказ», який виявляв Дмитро Вишневецький (Байда) – князь найширшого міжнародного визнання, який відзначався як особистою хоробрістю, військовим талантом, дипломатичним хистом, так і винятково яскравим патріотизмом. Не випадково в народній творчості він постає насамперед як лицар, котрий ціною зради своїх принципів не згоджується не тільки одружуватися з султанською дочкою, а й викупити життя.

Відомо, що іноземці (а то й короткозорі свої) часом говорили про те, що козаки (українці) не цінують життя. Дійсність засвідчує, що вони не проникали в сутність жертовності: і Святослав йшов на смерть не тому, що не цінував життя, а тому, що в ім'я досягнення мети, свободи, інтересів Батьківщини навіть жертвував собою. Ту філософію сповідує ще автор «Велесової книги», в нових умовах – Байда і тисячі козаків – борців за свободу; переконані, що в разі, коли «общеє добро в упадку – забудь отця, забудь і матку, спіши повинність іспрaвлять» (адже «дух отчизни де героїть, там сила вража не устоїть, там дух сильніший од гармат») герої І. Котляревського; за свободу України свідомо клали голови герої Крут; а сотні тисяч вояків УПА жертвували собою навіть усвідомлюючи, що смерть неминуча, адже перемогти їм армії двох імперій неможливо. Ідея жертовності в ім'я свободи і щастя народу – це очевидна домінанта української національної ідеї та ментальності упродовж тисячоліть.

І щастя також у тому, що вона була притаманною ментальності не лише представників «маси», а й урядуючої еліти, яка, до того ж, в особі найкращих репрезентантів передбачала торжество ідеї не лише в фізичній жертовності. Ідея патріотизму – ідея морально-етична, світоглядна і естетична. І в світлі тієї ідеї жер-

товність мислилась і в сфері надання переваги державним, а не своїм, інтересам; в самообмеженні правами (владою) й власністю, в пріоритеті обов'язків; у реальному людинолюбстві; в прагненні досконалості; в схилянні перед «філософією серця» як філософією єдності почуттів і мудрості, волі і дії; в пануванні совісті й честі; в свідомій національній самоідентифікації.

І не випадково історія піднесла на п'єдестал всенародної любові й інших лідерів української державницької життєдіяльності як виразників національної ідеї: Петра Конашевича-Сагайдачного, Івана Сірка, Михайла Дорошенка, Івана Сулиму, Северина Наливайка, Івана Богуна, Максима Кривоноса, Данила Нечая і Станіслава Морозенка, Івана Виговського і Костя Гордієнка, Павла Полуботка й Івана Мазепу, Пилипа Орлика і Петра Калнишевського… Щоб осягнути міру величі ідеї-жертовності, достатньо нагадати: Іван Мазепа міг при повних особистих привілеях гетьманувати до кінця життя, але в ім'я відновлення суверенітету України пішов на крайній ризик; Павло Побуток знав, чим загрожує йому виклик Петру І, однак ішов на муки й на смерть, бо знав: за ним – доля його народу; міг вимолити полегшення власної долі й Петро Калнишевський, але волів 10-ліття страждати в ямі-темниці, та не капітулювати. Бо то було б зрадою гордого духу нездоланного народу. І не важко побачити, що всіх героїв-жертовників підносила до рівня прометеїзму саме національно-державна ідея: в ім'я тієї ідеї вони горіли в залізних котлах і корчилися на палях, на гаках, кривавили річки і дороги, увінчували хрести і дзвіниці, – але не зрікалися свого жереба, бо знали: за ними – Бог, Україна й свобода. Правда, справедливість і честь, реальна доля свого народу, а тим самим і всієї Європи. Вони могли мати всі блага й житейські втіхи, та в ім'я щонайвищої ідеї Сагайдачний записувався з усім військом у Києво-Могилянський колегіум; Іван Мазепа мурував палаци і храми; Пилип Орлик творив Конституцію та оббивав пороги монархів Європи заради визволення народу від московської кормиги.

Національна ідея визначала критерії життя та наснажувала й еліту церковну: антипатріотичний конфесійний клір легко зрікався навіть своєї віри, ставав прислужником колонізаторів, порушником найсвятіших догматів та принципів совісті, моралі і етики, люто воював з соціальною та національною гідністю, з

народною мовою, культурою, освітою; серед таких історія не зафіксувала героїв; це були маргінали тілом і духом, нерідко – одверті колабаранти, схильні нехтувати навіть таємницями сповіді.

І навпаки: патріотичні митрополити, єпископи, священики з нездоланною гідністю відстоювали свою віру. Бо за нею бачили внутрішній суверенітет народу, свободу волі кожної людини, без якої вона опускалася до тваринного існування й втрачала гуманістичну сутність та перспективу.

І цілком закономірно, що саме патріотичні церковники були опорою борців за особову, соціальну й національну свободу, часом жертовно протистояли польсько-шляхетській, татаро-турецькій і царистсько-московській експансії.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ТА РЕЛІГІЙНІЙ ДУМЦІ*

І надзвичайно важливо та показово, що ідеологія, віра цього типу еліти закоренила націєзахисну та націєтворчу ідеологію як у масовій свідомості, так і в ґрунті національної філософії.

Первинно це, як відомо, було здійснено державцями і церковниками Острозької та Київської (Могилянської) академій: тоді там були центри політичного й культурно-духовного життя, там через призму ідейних перегуків з Європою формувалися нове мислення і нова віра. Тому саме там формувалися кадри найзначніших гетьманів, полковників, митрополитів та єпископів, провідних вчених і педагогів.

Переміщення центру творення Гетьманщини на Чернігово-сіверські землі зумовило переміщення туди й центру філософських та релігійних борінь і шукань, що реально і корелювалося, й відбивалося і на бориннях та шуканнях ідеологічно-політичних.

Для наочності достатньо взяти характер пошуків та утвердження ідейних принципів Кирила Транквіліона-Ставровецького, Лазаря Барановича, Іоаникія Галятовського, Дмитра Туптала, Іоанна Максимовича, Амвросія Дубневича.

---

* Цей розділ написаний у співавторстві з кандидатом філософських наук Т.П. Кононенком.

Студент Замойської академії, учитель мов у Львівському братстві та школи у Вільно, архімандрит Єлецького монастиря (на Чернігівщині), автор книг «Євангеліє учительне», «Зерцало богословія» (створеної в Почаївському монастирі), «Перло многоцінне» К. Транквіліон-Ставровецький всю силу свого багатогранного обдарування присвятив боротьбі за розвиток української церкви та віри. І це було надзвичайно важливою складовою відновлення національної державності навіть з організаційної точки зору. Та особливо вагомо те, що духовним підґрунтям тієї позиції були гуманістичні, богословські й морально-етичні постулати філософа, що становили основу його концепції, одягнутої у релігійну форму, але змістом повністю дотичної до національної ідеї.

Знову може виникнути термінологічний диспут, однак при уважному вдумуванні будь-які сумніви відпадуть.

Найперше тому, що для Транквіліона-Ставровецького є надзвичайно вагомою вітчизняна релігійно-філософська традиція, яка в центр і розуму, й віри ставить проблеми самопізнання та життєвого вибору (кредо).

Нагадаємо: саме в час принципових внутрідержавних змін і автори «Велесової книги» та «Літопису Аскольда», і Володимир Мономах у «Поученні дітям» ставили основоположні питання: 1) чи знають співвітчизники, як створено світ; 2) чи знають вони, що то є – людина; 3) а в цьому зв'язку, як треба жити співвідносно з розумінням життя і смерті, добра і зла, праведної й гріховної життєдіяльності. Пафос роздумів великого князя скеровувався на збереження єдності рідної землі та народу; на утвердження активної добротворчості та людяності (а тому – проти пустельництва й усамітнення (втечі від життєвих бур) та відстороненого споглядання життя реальних людей, бо любити Бога не люблячи ближнього – є лицемірством і боговідступництвом); на необхідність внутрішнього самопізнання як керма у великий світ та домінанти філософії серця як найвірнішої запоруки свободи і благодаті.

Для Транквіліона-Ставровецького осереддям і життя, і філософії також є людина, народ і світ у співвіднесенні із земним (метафізичним) та божественним началами, метою й шляхом до неї, – а фундаментальним принципом вибору шляху до благодаті є категорії **пізнання** та **самопізнання**.

Причина зрозуміла: Україна в процесі пошуку нової дороги розвитку. Як прийти до величі і могутності етнодержавної системи періоду Київської України-Руси?

Знову панують тенденції внутрішнього розладу, зумовлені втратою державності, суверенітету, свободи. Як і завдяки чому, ставить перед собою питання Ставровецький, можна створити світ добра, закону та правди? І переконується: щоб досягти жаданого блага суспільства – останньому необхідно усвідомити реальний стан буття, причини життєвих поразок і бід; для цього – усвідомити свою роль, призначення і можливості, а вже на цій основі визначити свій історичний жереб.

Як наслідок – звернення до національної мови, культурної традиції та релігійно-філософської вітчизняної системи, а паралельно – до роздумів про мету і зміст життя в руслі всеєвропейської гуманістичної традиції.

Чимало хто за звичкою може сказати: на Заході (в Європі) утверджувалися ідеї Реформації і контрреформації, панувала міжконфесійна толерантність, а в Україні? Палали пристрасні бої між православними і католиками та прибічниками однонапрямних конфесій і уніатами, не кажучи вже про адептів інших релігійних систем на «єресей».

Та їм необхідно внести принципову корекцію і щодо міжконфесійних стосунків в Україні та в країнах Європи, і щодо ставлення до інакомислія. А саме: усвідомити, що найтолерантніші стосунки між різними конфесіями ще з часу Київської Русі були саме в Україні. Тут вирували жорстокі контрфронтації лише в процесі заміни язичництва християнством.

Яким був релігійний «мікроклімат» в Європі, яскраво засвідчує не лише трагічна загибель реформаторів церкви Лютера й Гуса, а й багатостраждальна доля славетного вченого Спінози, розгляд справи якого закінчився таким документом: «Господа Маамада доводятъ до вашого свѣдѣнія, что, узнав съ нѣкоторыхъ поръ о дурном образѣ Мыслей и дѣйствій Баруха де Эспинозы, они старались совлечь его съ дурныхъ путей различними средствами и обѣщаніями. Но такъ какъ все это ни къ чему не повело, а напротивъ того съ каждымъ днем получались все новыя и новыя свѣдѣнія объ ужасныхъ поступках, имъ совершаемыхъ, и такъ какъ все это было удостовѣрено показаніями сви-

дѣтелей, которые изложили и потвердили все обвиненіе въ присутствіи означеннаго Эспинозы, достаточно изобличивъ его при этомъ, то по обсужденіи всего сказаннаго въ присутстіи Господъ Хахамовъ рѣшено было, съ согласія послѣднихъ, что означенный Эспиноза долженъ бытъ отлученъ и отдѣленъ отъ народа Израилева – почему на него и налагаетея Херемъ въ нижеслѣдующей формѣ.

По произволенію Ангеловъ и приговору Святых ты отлучаемъ, отдѣляемъ осужденію и предаемъ проклятію Баруха де Эспинозу, съ согласія Синагогального трибунала и всей этой Святой Общины, передъ священними книгами Торы съ шестьюстами тринадцатью предписаніями, въ них написанными – тому приклятію, которымъ Іисусъ Навынъ проклялъ Іерихонъ, которое Элиса изрекъ надъ отроками и всѣмъ тѣмъ проклятіямъ, которыя написаны въ Книгѣ Законовъ. Да будетъ он проклаятъ и днемъ, и ночью; да будетъ проклятъ, когда ложится и когда встаетъ; да будетъ проклятъ и при выходѣ, и при входѣ. Да не проститъ ему Адонай, да разразится Его гнѣвъ и Его мщеніе надъ человѣкомъ симъ, и да тяготять надъ нимъ всѣ Проклятія, напсанныя въ Книгѣ Законовъ. Да сотретъ Адонай имя его подъ небом и да предастъ его злу, отдѣливъ отъ всѣхъ колѣнъ Израилевыхъ со всѣми небесными проклятіями, написанными въ Книгѣ Законовъ. Вы же, твердо держащіеся Адоная, вашого Бога, всѣ вы нынѣ да здравствуете!

Предупреждаемъ васъ, что никто не долженъ говорить съ нимъ ни устно, ни письменно, ни оказывать ему какую-либо услугу, ни проживать съ нимъ подъ одной кровлей, ни стоять отъ него ближе, чѣмъ на четыре локтя, ни читать ничего, имъ составленного или написаннаго».

Як бачимо, XVI-XVII ст. – це час, коли й Європа плавилася в казані національних родів. І це втягувало у вир навіть фанатичних змагань і державно-політичну й наукову еліту. Інша річ, що йшлося про національно-гуманістичні цінності всієї цивілізації й культури. А нині вже цілком очевидно, що борці за нове рядилися часом і в найстаріші, найтрадиційніші шати старої феодальної системи, зокрема – фідеїстичної, – але колесом, що крутило коловорот часу, була національна проблема.

Дитиною, що народилася в Реформаційно-Гуманістичному чистилищі, став феномен нації. Не випадковий, не вигаданий теоретиками, а народжений і скристалізований природою та універсальною практикою поколінь, а тому універсальний і за своєю суттю та в плані органічного зв'язку формацій минулого і сучасного та майбутнього. І особливо важливо, що стуркуруючу роль у цьому процесі відігравала практика самопізнання, вогнем якої була етно-психічна пам'ять віків, зумовлювана голосом Природи, кров'ю Землі, духом Мови й Культури, а в синтезі – етно-національної психіки. А формулюючою енергією того націєтворення була як провіденційна тенденція самореалізації кожної людської популяції, так і науково-філософська аналітика та синтетика.

Тому природно, що зерном теорії й Ставровецького постає людина, котра екстраполює себе і в минуле, і в майбутнє; тому первинно вона постає як ген роду, а вже в плині еволюції виражає енергію самореалізації в племені, етносі та нації.

Людина, зокрема людина серця, – це творець, котрий в процесі діяння створює світ «яко дом» (Л. Баранович). Саме «світ» – від «свій», однак воно є питомою частиною універсуму, який так і диференціюється на «макросвіт» (Природу), мікросвіт (людину) і Слово. В світлі такої теорії і для Транквіліона-Ставровецького самопізнання є необхідністю індивідуального розкриття особистості як запоруки самореалізації в інтересах суспільства.

При цьому самопізнання важливе й з точки зору онтологічної та суспільно-корисної, але не менш важливе і з точки зору етико-моральної, соціально та культурно-естетичної, оскільки «Познай самого себе, як єст так дивное и разумное створіння кшталтом і образом Божим, світлістю розумною и несмертельностю почтенний од Бога», – однак людина від самої природи не одномірна, а бінарна. У неї в єдності тіло й душа, але «тіло – видимое от землі; душа невидимая – от небесі. И прето ест чоловік і світ і тьма, небо і земля, ангел і звір»[38] . Самопізнання веде до усвідомлення як індивідуального покликання на землі, так і до визначення своєї історично-суспільної місії: і як бути людиною-громадянином, істотою моральною й естетичною; і як піднятися до висот патріотичної життєдіяльності. Звідси – потяг до

[38] Транквіліон-Ставровецький К. Зерцало богословя // Пам'ятки… – С. 208.

культурних традицій та до рідної мови як найсильнішого засобу збереження національної самобутності. А також до спроб поєднати віру, філософію (інтелект, досвід) і суспільно-корисну діяльність. Людина за велінням Божим зобов'язана дбати про себе і Батьківщину (своїх ближніх), за честь і свободу. І тут їй на допомогу – в разі активізації її волі – будуть прибувати пам'ять і думка, мрії, хитрість, радість, любов, сумління і честь…

Як показав відомий філософ Володимир Шевченко, великі традиції та волевиявлення Часу сприяли тому, що й інші діячі, зокрема – неформального Чернігівського літературно-філософського і конфесійного кола, очолюваного славнозвісним Лазарем Барановичем, «піднесли філософію Гетьманщини на рівень світоглядно-теоретичного мислення», не тільки гідного свого часу, а й випереджаючого його (С. Мащенко).

Здобувши освіту в колегіумах чи академіях Києва, Вільно і Калуша, осягнувши вершини європейської суспільно-політичної і релігійної думки, архиєпископом і місцеблюститель Митрополичого престолу, керівник Чернігівської кафедри, затверджений Богданом Хмельницьким, Лазар Баранович (1620-1697) з одного боку відбив чи не всі політичні хитання української громадськості, а з другого – підніс національно-державницьку свідомість на гребінь загально-європейських здобутків. Маємо на увазі і те, що Л. Баранович, боячись нової польської експансії і певний час вірячи в рятівну місію московщини, пішов на злуку навіть свого єпископства з московською церквою. Тож і сталося, що «тридцять два роки (1654-1686) боронило (українське) духовенство незалежність своєї церкви – і можна тільки дивуватися, що воно уперто так довго не здавало своєї волі. І не його вина, коли в кінці світські чинники силою віддали-таки нашу церкву Москві» (Іван Огієнко). Але все ж таки віддали!

Та маємо пам'ятати й те, що не випадково ще за життя Л. Барановича – автора надзвичайно авторитетних церковних книг і понад 1500 поетичних творів у 1690 р. були заборонені Російською церквою й спалені на площі в Москві: Л. Баранович виступав за зміцнення державних зв'язків з Московщиною, але рішуче вимагав обмеження втручання Московського патріархату в справи української церкви, оскільки тим самим чинився реальний тиск на всі чинники культурно-духовного життя українства. Вимагав

Л. Баранович й того, щоб в українських містах не було московських воєвод та військових залог. Не міг вітати й украй недружнього акту Польщі, яка 1685 р. (коли продажний митрополит Гедеон присягнув Московському патріарху) за 9-ю статтею т. зв. Вічного миру з Москвою офіційно визнала факт підпорядкування української церкви великоросійській, адже тим самим було «заломлено церковну автономію України… і взято від московську церковну власть, аз нею разом – тодішнє освітнє й культурне життя українське».[39]

У цьому суть: церковне життя ніколи і ніде не розвивалося ізольовано від державно-політичного, соціально-економічного та культурно-освітнього. Розуміння цього й визначило зміст і релігійно-філософських, і естетичних поглядів Л. Барановича: для автора славнозвісних творів «Меч духовний» (1674) та «Лютня Аполлонова» (1671), як і «Труби словес про проповідних» та листів архієписка, найголовнішим було досягнення миру і в душі кожної людини, і в суспільстві, бо без нього немислимим є досягнення суверенітету й свободи, справжньої духовності і кожного індивіда, й суспільства (народу) в цілому.

Не можемо не враховувати: такі настрої володіли як українським революційним суспільством, так і умами світочів європейських національних еліт. А Л. Баранович добре знав обидві реальності: і суспільно-державницькі погляди філософів та політиків від Конфуція до Макіавеллі й від Арістотеля, Цицерона, Марка Аврелія, діалектика Порфирія, а також від Діонісія Аеропагіта, Кирила Александрійського, Кирила Ієрусалимського, Оригена, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, Дамаскіна, Ієроніма, Августина (виписки з творів яких віднаходимо в працях українського мислителя). І помисли митрополита Іларіона та Володимира Мономаха, політичних і церковних діячів України XVI-XVII ст. (зокрема К. Ставровецького, П. Могили, І. Гізеля, Б. Хмельницького, І. Виговського й І. Скоропадського, І. Мазепи), а також – настрої найширших українських верств, їхні помисли, спрямовані на ідеал «Града Божого» – суверенної, розвинутої, сильної, багатої, справедливо-демократичної Козацької християнської республіки.

[39] Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 358.

Основою, символом тієї республіки мав стати Новий Адам, а засобом формування людей-гуманістів – держава.

Дослідники нерідко атестували той ідеал як утопійний. Не зважали тільки при цьому, що й мало не вся Європа жила утопійними доктринами (Мора, Кампанелли), а утопії потрібно сприймати найперше позитивно, бо шлях реалізації пропонованих утопій бував далеким від раціоналістичних конструкцій, зате їхня ідея виражала жагу пошуку нового і прогресивного, соціально-гуманістичного.

Особливістю філософії Л. Барановича було те, що він сподівався утвердження своєї утопії не у вигаданому «горішньому», а в реальному, земному світі. Покладаючись на незвичайні можливості Землі і нації української та (як і Ярослав Мудрий, Володимир Мономах) на освіту. При цьому і роль віри пов'язував головним чином з освітою, оскільки гадав: якщо в Україні держава слабка, то і її роль має взяти на себе церква. І в цьому зв'язку якщо Нового Адама мала виховувати церква, то переформування Старого Адама мало відбуватися як індивідуальний внутрішній процес самопізнання та самотворення людей, в ході яких очищення від «помишлєній сукровищ» мало завершуватися відкриттям і утвердженням в собі «сердечных зенниц». Самопізнання і самотворення – це ланцюги в філософії серця, започаткованої ще авторами «Велесової книги», київських билин і літописів, Ярославом Мудрим, митрополитом Іларіоном, Володимиром Мономахом. При цьому коли серце для Л. Барановича – це й орган ірраціонального пізнання, то й Слово – найуніверсальніша форма пізнання та творення, єдності поколінь і віків, носій і Божої волі, і пам'яті серця та крові землі, могутня енергія єдності людини – природи – роду – етносу – держави і нації.

Меч духовний! – ось що є Слово і Віра, Пам'ять і Воля, помисел і дія, онтологічне пророцтво. Ще до Гегеля Л. Барановичрозвиває концепцію бінарності духу і плоті людини, а тим самим – тотожності буття і мислення.

Мир і моральне самовдосконалення людей в Україні, особливо тих, хто відступив від основоположних засад етики і моралі, бо в тому причина національної трагедії України! – таким є гуманістичне, національно-державницьке кредо Лазара Барановича.

Афіни і Єрусалим, отже – філософія і релігія, громадянське суспільство й держава – такими концентрами думки позначена й філософсько-релігійна творчість й І. Галятовського, Д. Туптала, І. Максимовича, А. Дубневича та інших релігійних мислителів Чернігово-Сіверської Землі часу Гетьманищи.

Подібно К. Транквіліону-Ставровецькому та Л. Барановичу (як і Сагайдачному, Б. Хмельницькому) І. Галятовський, Д. Туптало, І. Максимович, А. Дубневич мали найвищого рівня європейську освіту, а вітчизняні заклади, зокрема Києва і Чернігівщини, стояли на рівні кращих європейських закладів. А головне, що їхні теорії запліднювалися революційною і постреволюційною практикою. Звідси і в їхній творчості наскрізними є паралелі із зарубіжними теоретичними філософсько-релігійними спрямуваннями, але звернутими до вітчизняного буття.

«Месія праведний», «Скарбниця потребная», «Бесід Біло церковна», «Старий костел», «Либідь» «Боги поганські», а поверх усього – «Ключ разуменія» (доопрацьовано у 1665 р. у Львові) та «Небо новое» – праці І. Галятовського (писані українською й польською мовами), у яких він в ім'я української національної долі захищає українське православ'я і люто воює з експансіонізмом католицьким, уніатським, магометанським. Наголосимо: не так проти них як інших релігійних систем, як проти їх експансіонізму в рідному краї. Логічно, що мовознавець П. Житецький переконливо наголошував: як і все письменство XVII ст., І. Галятовський був «живою душею, яка постійно відгукувалась на всі поточні явища життя живим голосом. Це був той самий голос, який чуємо ми в південноруських думах»[40] Мислитель часом впадав у традиційні розумування, та, як підкреслював М. Сумцов «Голятовський у своєму приватному житті, в суспільній і політичній діяльності стояв до рідної землі ближче, ніж у своєї наукових працях».[41]

Близькість до Тривог життя й низначила, що І. Галятовський навіть у схоластичних пасажах поєднує елементи гносеології,

---

[40] Житецкий П. Очерки литературной истории малорусского наречия XVII-XVIII вв. – К., 1889, ч. 1. – С. 162.

[41] Сумцов Н.Ф. Иоаникий Галятовський // Киевская старина. – 1884, т. VIII (II). – С. 199.

онтології та філософської антропології в ім'я торжества віри в чотири елементи: землю, воду, вогонь і повітря – світу та людяності й патріотизму в життєдіяльності, а також за єдність фізичного і духовного (земного й небесного), навіть надприродного (божистого) в людині. І це важливо й тому, що чимало людей в Україні загубили благодать і свободу, національні святині, бо в погоні за «благом» обплутали себе золотими та срібними нитками, замулили совість.

Ніщо не зрівняється з благом, – переконує І. Галятовський, – яким є боротьба за свободу Батьківщини або за визволення невільника. І якщо до падіння Київську Русь призвели князівсько-боярські чвари, – то необхідно, щоб і світська, й церковна еліта відстоювали державно-національну й релігійно-моральну єдність.

Навіть будучи «в почесному засланні» в Ростові і Данило Туптало (Дмитро Ростовський, 1651-1709) найповніше виявляє ментальність та інтереси сього – українського народу. Як писав його біограф І. Шляпкін, провідною рисою Д. Туптала було «почуття любові до рідної церкви», це виявилось і в тому, що коли боротьба досягала граничних меж, український мисленик навіть «с некоторым упрямством отстаивал неприкосновенность киевских школьных навыков и традицій» (Г. Флоровський).[42] Російський богослов гадав, що з причини неосягнення секретів московської церкви, насправді ж тому, що Д. Туптало був активним носієм української і ментальності, і церковної патріотично-демократичної традиції. Козацький син, Туптало жив козацькою ідеологією та наукою Києво-Могилянського колегіуму, заповідями архієпископа Л. Барановича. Особливою його турботою стала патристика – образи людей, гідних наслідування. Це звернуло його погляди і в минуле української церкви, і до досліду європейських біографів-гуманістів. Тож навіть перша книга Туптала «Руно орошенное…» з 1683 по 1702 р. витримало сім видань.

Чи не першим на цьому етапі розпочав житія святих П. Могила. Розвиваючи його задуми та дбаючи про автономію української церкви, Д. Туптало слідом за П. Могилою, І. Гізелем, Л. Барановичем і творить масштабну працю, «своєрідну церковно-агіографічну енциклопедію» (С. Мащенко) «Книга житій святих».

---

[42] Флоровский Г. Пути русского богословия. – Париж, 1983. – С. 55.

А далі були Батурин і Києво-Печерська Лавра, де дозрівав задум його уславленої праці «Четьї мінеї». За підтримки Гетьмана І. Мазепи, Туптало посилено працює в Баратинському та Глухівському монастирях, Новгород-Сіверським архімандритом, бажаючи, як пише Стефану Яворському, «некія полезные нравоучения писати, дабы читателя не токмо історіями звеселяти, но и правоученіям научити». У цьому зв'язку він цікавиться проблемою відносин Бога і світу використовує досвід пантеїстів і деїстів, однак гадає, що Бога необхідно розглядати лише як першопричину, оскільки він є безособовою істотою, «Без образне есть Бог, не величественен, не количественен». Людям же необхідно жити і божественною ідеєю, але обов'язково – реаліями світу, оскільки Бог і в собі, і в людині, а світ поділяється на макрокосм і мікрокосм, як і людина на натуру тілесну й духовну, і, як на тому наполягали ще діячі Київської Русі, вона має активно дбати і про своє, про всенародне благо, бути ланкою в цілісності минулого, сучасного і майбутнього. А це означає, що необхідний діалог між еллінізмом (язичництвом) та християнством, тим більше, що в праці «Розыско раскольнической брынськой вере» Д. Туптало бачить український народ не лише спадкоємцем славетних русичів, а й одним із біблійних народів – рівноправних у Афетові родині. При цьому Д. Туптало не обмежується біблійними версіями. У розділах «О народе Роксоланском и наречи его», «О свободе и вольности словянской» він аналізує реальні процеси й проблеми, наголошуючи: праукраїнці – носії ідеології землеробів, коли мистецтва живлять лише окремих людей, то «землероб живить всіх абсолютно – трудівників і не трудівників»[43]. Однак вони не лише землероби, а й воїни та громадяни, які завжди розуміли: поступ наснажують всі соціальні верстви, а оскільки світ створено не для спокою і святкувань, а для всебічного розквіту, то справа людей – це «боротьба й ратоборство». Всі прагнуть щастя, але за щастя треба боротися!

Печаль Д. Туптала, що серед співвітчизників забагато «людей, котрі задарма хліб їдять», немає правди і в царських та боярських палатах. Пригноблені воля і право, «Багаті убогих на-

[43] Див.: С.-той Дмитрий Ростовский и его избранные творения. – СПб., 1988-1998. – С. 195.

силують безпощадно, грабують.., тягнуть на судилища… не милосердствують». Ось чому – одна програма – творення «Нового Адама» моральним самовдосконаленням («Будемо оновлюватись і ми самі, як храми живого Бога… станемо творити добрі діла»); друга – самопізнання («Да предложи своему уму такие вопросы: Кто ты? Откуда й куда идешь… Куда идешь?» – оскільки «початок і корінь всякого гріха є безумство й безсловесне в собі непізнання»[44]); і третя програма – не миритися з тим, що так багато «беззаконь… образ… утисків волають до неба і збуджують гнів і помсту Божу» (лист до С. Яворського). Отже: законодавець має бути і законовиконавцем, а суспільство носієм волі і дії в ім'я торжества рівності, свободи і справедливості.

Це було вже цілісним вираженням національної ідеї – і як віри (настроїв), і як філософії, закону й моралі, і як життєдіяльності.

Не менш вагомо, що константи тієї ідеї знаходимо практично в усіх мисленників Чернігівського колегіуму, зокрема – А. Дубневича й І. Максимовича, а вони відбивають реальні настрої та погляди суспільства всієї Гетьманщини.

Не випадково в Чернігівському колегіумі філософію бачили в чотирьох підсистемах: логіці, фізиці, метафізиці й практичній філософії. Як твердив А. Дубневич, історичне знання просвітлює реальність, а історичне знання, в свою чергу, одержує глибину від філософської істини. У цьому сенсі розглядалася й концепція «розумної моралі»: вона мала підводити до відповіді, де і як шукати шляхи до щастя, зокрема за умов посилення гніту поляків на Правобережжі і московітів на Лівобережжі України, отже, коли національно-державницька проблема набувала ключової ролі. Це мало і загальнофілософське значення, бо, подібно європейським реформістам та діячам Відродження, українські мислителі доби бароко не уявляли мети без єдності релігійного і наукового досвіду, а водночас – індивіда чи соціальну групу без єдності з суспільством та Батьківщиною. Як не було властиво й ідеології козацтва.

Яскравий доказ тому – і релігійно-філософські погляди Іоанна Максимовича (1651-1715). Один із шести братів, п'ятеро з яких були сподвижниками Гетьмана І. Мазепи (два церковних

[44] Сочинения Дмитрия, митрополита Ростовского. – ч. 1, с. 213.

служителі), Максимович (Васильківський) став автором більше десяти книг, провідним мотивом яких була ідея морально-етичної відповідальності світської і церковної еліти за мир, злагоду, добробут суспільства; ідея підзвітності державних людей перед своїми громадянами. Засланий за підозрою в неблагодійності до Сибіру, Максимович і там підносив античних мислителів Анаксагера й Аристотеля, Борисфеніта і Демокріта, Діогена й Катона, Марка Аврелія, Платона й Тому Аквінського, – а головне – ідеї про світ як систему законів, дарованих Богом, та про пріоритет прав кожної людини і нації на життя, суверенітет і свободу.

Особливий пієтет Максимовича до розуму та раціонального пізнання, адже «Розум людський завжди вільним є й самодостатнім, розпросторюється й широко розливається», чим корисні думки посилає у височінь. Життя – це море (образ-символ і в києво-руських авторів, і в Т. Шевченка: «не спалося, а ніч – як море»; «і неситий не виоре на дні моря поле») і саме розум, як твердили також і мислителі Київської Русі, допомагає у тому житейському морі обирати правильну дорогу. Бо коли Бог наперед визначив все, то звідки ж береться зло?.. Характер життя визначають люди, – тому й потрібна держава з розумними та освіченими правителями.

Україна потребує розумного, справедливого розв'язання всіляких проблем з точки зору не різного роду панства національно-державних інтересів.

Сила мислителів України полягала і в теоретичній новизні, глибині та висоті, ще тоді поширилась по Європі й Московщині.

І все ж цього року найважливішим було те, що вона мала своїм джерелом загальнонаціональну долю і волю.

КОЗАЦТВО ЯК СТАНОВИЙ ХРЕБЕТ НАЦІЇ

Виразником тієї волі та долі стало козацтво; наголосимо: козацтво як нерв і хребет **української** загальнонаціональної системи (спільноти).

З цієї причини наголосимо й на тому, що досі не перевелися охочекомонні «ідеологи» трактувати козацтво як передусім, а то й головним чином елітно-військову верству та лаштувати й

сучасних козаків – і справжніх, і «липових» (схильних хіба що хизуватися мундирами та званнями, як правило, полковницькими і генеральським та гетьманськими, – у більшості випадків бутафорськими) до «єдності» з «козаками» донськими й кубанськими, татарськими й білоруськими та московськими.., як такими, що і в минулому були, мовляв, єдиною соціальною верствою.

Історія підтверджує, що козацтво й справді мало в своєму організмі різноетнічні елементи військового шталту. Більше того, на початковому етапі частина «козаків» займалась добичництвом, а згодом була на службі в урядів різних держав (польської й кримо-татарської, московської у тому числі). Вони й гинули за плату.

Але, по-перше, в дійсності то були не козаки, а так звані «вільні люде», схильні до «легкого» життя; а по-друге, навіть ті ватаги складалися зі знедоленого, а тому протесаного контингенту, який мав і зачатки соціальної ідеології: берегти кордони й визволяти проданих в рабство на велелюдних торжищах. Тих не можемо ні ідеологізувати, ні безоглядно ганити.

Інша справа – елітне козацтво, котре спочатку боролося з турецько-татарськими експансіями, а згодом склало основу соціальних і національних визвольних рухів, а далі й державотворчих та культуротворчих процесів. Отже, стало хребтом Козацької Республіки, принципово змінило політичну, законотворчу, соціально-економічну карту не лише України, а й всієї Європи.

І головним тут виявилось те, що козацтво стало ядром, а далі й структуротворчою енергією, «тілом» нації. Зібране на Запорожжі, воно розлилося по всій Україні, бо з самого формотворчого періоду стікалося з усієї української землі.

На думку І. Каманіна організація козацтва припадає на XV ст. Л. Падалка відносив початок на кінець XVI ст. А М. Грушевський, стоячи на аналогічній позиції, водночас уточнював: «Це не могло статися так відразу, і розвій Січі, супроти сього треба класти на передні десятиліття…»[45]

Великі ріки започатковуються струмками. Так було й із козацькою рікою: оспівана і історичних піснях і народних думах Хортицька Січ виникла (як фортеця) ще в перші десятиліття XVI ст.

---

[45] Див: Україна – Козацька держава. – К., 2004. – С. 2, 9.

1557 р. орда хана Девлет-Гірея упродовж 24 днів штурмувала козацьку твердиню, однак мала відпустити «з великим соромом». Турецька армія з флотом зруйнувала фортецю, але Байда (Вишневецький) відновив її. Чи треба великої проникливості, щоб усвідомити: якщо для подолання козацької твердині потрібна була армія цілої імперії, бо її репрезентантами були не «добичники», а могутні духовно лицарі? Саме – лицарі, свідомі всенародної місії, і цілком природно, що «ідея Вишневецького заложити постійну, сильну укріплену твердиню … у 1550- х рр.. не зосталося без сильного впливу на її еволюцію: вона **викінчила** (! – **П. К.**) процес творення того акрополя Дніпрового Низу, яким стає запорозький кіш Січа» (М. Грушевський).[46]

І все те означає, що **козацтво найперше проявило себе як формація національно-патріотична, оборонно-визвольна**. Та формація відповідала і загально-європейським вимогам та стандартам середини XV- XVIII століть, але з усією очевидністю зароджувалася на ґрунті багатовікової вітчизняної традиції – принаймні від Святослава до Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха. Романа і Данила Галицьких.

Переконливим доказом тому є й історія Томасівської (70-ті роки XV ст. –1593), Базавлуцької (1593-1638), Микитинської (1639-1652), Чортомлицької (1652-1709), Кам'янської (1709-1711, 1730-1734), Олешківської (1711-1728), Підпільненської (Нової) (1734-1775), Задунайської (1775-1828) Січей.

І знову найперше – своєю орієнтацією на відновлення та захист національно-державницьких пріоритетів. Навіть на теренах кубанських (тоді своїх) чи турецьких (як Задунайська Січ) **козацтво боролося за всю Україну,** прагнучи як розбудувати її всередині, так і відстояти суверенітет та престиж за рубежем Батьківщини (як К. Гордієнко, І. Мазепа, П. Орлик).

І особливо важливо, що національна свідомість захисників Батьківщини органічно зливалася з соціально-культурною парадигмою: козацтво своїми революційними діями переплавило населення (суспільство, народ) у НАЦІЮ європейського типу. І спонукали до цього українські верстви як етно-державні традиції (історична, релігійна, культурна, філософська пам'ять), так і но-

[46] Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. – С. 139.

вочасний соціальний, конфесійний, національний гніт (практика жителіського моря).

Ось що засвідчують факти:

За твердженням шляхтича С. Зборовського на 1581 р. на Томасівській Січі перебувало на лише 20 тисяч людей, серед яких 3 тисячі козаків з артилерією. Для всіх були «Ой Січ-мати! Ой Січ-мати! А Великий Луг – батько!»

«Вищим органом влади на Запорозькій Січі була рада, право на участь у якій малі всі козаки!»[47]. За твердженням Д. Яворницького в козаки приймали представників різних етносів і станів, що брали обітницю: самостійно і незалежно ні від кого представляти себе в товаристві; спілкуватися народною (українською) мовою; сповідувати православ'я; і коли потрібно, то за спільну справу віддати й життя, адже мета козацтва – не добичництво і гультяйство, а Батьківщина, Бог, свобода, справедливість, вони – понад усе!

«Проводились також ради старшинські та на представницькій основі депутацій від куренів. Курені були військово-адміністративним одиницями запорозьких козаків, що початково формувалося як своєрідна лицарські земляцькі об'єднання. В козацькій республіці вони репрезентували різні регіони та міста України. Зібрання козаків на вимогу сіроми (черні) звалися чорними або чорницькими радами. До компетенції загальної козацької ради належали найважливіші питання життя Запорозької Січі: встановлення громадського та військового устрою; розподіл серед товариства земель, пасовиськ, рибних і соляних промислів; вирішення питань війни і миру; ведення переговорів з представниками інших країн.

…На часи Токмаківської Січі припадає велике козацьке повстання в Україні 1591-1593 рр. під проводом гетьмана реєстрових козаків Кшиштофа Косинського, який пройшов добрий лицарський вишкіл на Запорожжі.

Потім буде десятки подібних повстань, які зрештою переростуть у загальну революцію.

Ті повстання часом порівнюють з селянськими війнами в Європі. І між ними насправді було чимало подібного. Як і украї-

[47] Україна – Козацька держава. – К., 2004. – С. 47.

нська революція, «жакерія» (від жак – селянин), до прикладу, було могутнім воле виявом мас.

Але була між ними і принципова відмінність: селянські повстання ставили, як правило, лише соціально-економічні вимоги й спрямовувалися проти вітчизняної урядуючої системи.

Українська революція була як соціально, так і національною та культурно-духовною і спрямовувалась як **проти** іноземних поневолювачів (а згодом і своїх можновладців – перевертнів), так і **за** відновлення своєї державності та всенародних вольностей. не випадково ж і при обговоренні статей угоди з московським царем українська сторона на перший план висувала вимогу повної автономії, власної політико-адміністративної та судової системи, власної церкви й демократичної системи управління.

Токмаківська Січ розпочала визвольні походи на турецькі й татарські фортеці в пониззі Дніпра, Дністра та Дону. Тут наприкінці 1647 р. заклав табір Богдан Хмельницький.

Традиції Токмаківської Січі продовжила Січ Базавлуцька, з якої пішли у світ славетні гетьмани Самійло Кішка, Петро Сагайдачний, Михайло Дорошенко, Іван Сулима. а щоб уявити масштаби їхньої діяльності, достатньо нагадати: козаки Базавлуцької Січі 1604 р. робили турецький флот й спалили Варну; 1608 р. розгромили Очаків і Перекоп; 1609 р. здійснили походи на Білгород, Ізмаїл та Кілію і Кафу, де визволили масу невільників; так само вони звільнили бранців, розбивши турецький флот і захопивши Трапезунд. 1624 та 1620 років запорожці ходили на Стамбул… На Базавлуці 1618 р. вирішувалось питання походу П. Сагайдачного на Москву. 1602 р. там же було ухвалено відновити в Україні ієрархію православної церкви та про вступ Війська Запорозького до Київського братства. Оригінальні то були «добичники» й «гультяї»! – чи не правда?

Що керувало тими вчинками? Гетьман Яків Костяниця 1638 року в універсалі до українського народу писав про це так: маємо на меті «Скинути при Божій помочі з вас, народу нашого православного, ярмо, навколо і ляхвське тиранське мучительство, щоб помститися за вчинені образи, розор і катівські ґвалти».[48]

---

[48] Див: Щербак В. Базавлуцька Січ – Козацькі Січі. – К., 1998. – С. 61. Фігурний Ю.С. Історичні витоки українського лицарства. – К.: Стилос, 2004.

А що соціальне ярмо та мучительство й катівські ґвалти іноземців були невимовно тяжкими, свідчать і літописи Самовидця, Величка, Грабянки, і маса фактів тогочасної реальної дійсності.

Хоч як дивно, але про невимовний гніт в Україні знали та писали навіть у державних актах і урядуючі верстви окупантів. Але й не думали про встановлення справедливого порядку, а дбали лише про те, щоб утримати панування. Так, намагаючись перепинити козацький дух і рух, автори Конституції Вольного Сейму 1590 р., узагальнюючи свої інтереси з татарами та турками, наполягали: «Непорядок і свавілля на пограниччі є причиною і поштовхом до всього того, що тепер діється». Тому в ім'я наведення порядку, потрібно рішуче обмежити бунтівників навіть у фізичному пересуванні; начальники, сотники, старшини мають головою відповідати й робити все, щоб «перешкоджати тому, аби з їх міста, містечка, села ніхто не виходив на низ»; «Виконуючи згадану присягу, всі… урядники, бурмістри й отамани мусять з великою ретельністю наглядати за вищезгаданими і не допускати, щоб жоден свавільник мав схованку чи якийсь склад. А хто виявить недбальство і, порушуючи присягу, недостатньо пильно виконуватиме свої обов'язки, таких старости їхні власні пани особисто або через своїх урядників можуть карати смертю. Так само на смерть мають бути покарані і свавільники, схоплені у вказаних володіння»[49].

Хапали й карали. На горло: вішали і стріляли. Нищили господарства й православні громади. З «схизматами» поводилися гірше як із рабами: і тому, що підкорені, і тому, що етнічно чужі. Тоді й ставало реальністю те, про що говорилося в універсалі Сигізмунда III від 16 січня 1592 р.: «Дійшло до нас, що на Україні – у воєводствах Волинському, Київському, Брацлавському, – як у селах, так і в містечках та містах люди свавільні, не зважаючи на зверхність нашу і право посполите, вчинили великі й нечувані шкоди, кривди, грабунки та вбивства. Ті люди вторгаються ще й до сусідніх держав» (турків і татар), і від цього Річ Посполита опиняється в небезпеці.

[49] Крисаченко В. Українознавство: Хрестоматія. Кн. 2. – С. 38-39.

Що Україна в стані руїни – це колонізаторів не те що не печалило, а й не обходило. Її чекали лише усе страшніші кари: «Отже, проголошуємо позбавленнями честі на батьківщині, банітованими з королівства і власних маєтків Кшиштофа Косинського і все його товариство… оголошуємо їх навічно бунтівниками і ворогами батьківщини… ми конфіскуємо на користь держави усі їхні нерухомі маєтки… усьому низовому війську, так і декому з козаків особисто … віднині відміняємо і скасовуємо на вічні часи усі їхні права й привілеї… караємо їх смертю без усякого звертання до нас і без права на апеляцію, як для шляхтичів, так і для осіб простого стану!!!»

І це – в Конституції (1592 р.) І це – щодо шляхти та козаків. А що ж чинилося над мільйонами незахищеного люду?!

Деякі польські «патріоти» досі відповідають: Королівська влада прийшла в Україну з культуртрегерською місією, мала ощасливити українців, – а то останні не зрозуміли тих винятково благородних замірів. Замість того, щоб денаціоналізуватися й примиритися з шляхетським фордизмом, вони **почали усвідомлювати себе як люди і нація** й зрештою вилили свою волю у визвольну революція. Вилили мільйони посполитих та найкраща частина світської, духовної, культуротворчої шляхти.

Прості арифметичні розрахунки показують, що той процес був загальнонародним, усвідомленим, доленосним, а це властиво лише національно-державницьким рухам.

Найперше: козацький (всенародний) рух охоплював усі землі України, а «географія походів козацьких полків, – як показують автори «України Козацької держави» досить широка – від Балтійського моря, Москви аж до Відня, Молдови і Криму». Убирав він у себе й представників інших етносів. «Міг же з Сербії (точніше – Герцеговини, – **П. К.**) переселялися до Речі Посполитої (а згодом до війська Богдана Хмельницького, – **П. К.**) в XV ст. предок Лесі Українки Косач. (А також еллін – предок Михайла Драгоманова. – **П. К.**). Були серед козацтва і представники найродовитіших шарів, у тому числі – князі та бояри, вище духовенство. 1621 р. «київські владики наголошують, що запорозьке військо є спадкоємцем руських воїнів: «Це ж бо Плінія славного народу руського, а з насіння Яфетового, що воювало грецьке цісарство Чорним морем і суходолом. Це з того покоління

військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноксилах по морю і по землі плавало і Константинополь штурмувало. Це ж вони за Володимира, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілрих. Це ж їх предки разом з Володимиром хрестилися… »[50].

Ідею Спадкоємності традицій Київської Русі виразив у «Вірші на жалобній погреб зачного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» (1622) ректора Київської братської школи Касіян Сакович. А 1649 р. Богдан Хмельницький рішучо заявив польським послам, що Українсько-козацька держава збройно захищатиме свої кордони не лише по чернігово-сіверські землі, а й по Володимирі Львові. Ярославль, Перемишль, Галич і Холм.[51]

Цілком природно, що Україну бачили нацією-державою і численні зарубіжні свідки подій.

По-перше, окремі з них і в XVII ст. бачили прямий зв'язок народу козаків з сарматами чи й антами та склавінами. На цій підставі також вони розрізняли українців, поляків і росіян як народи абсолютно різні.

Уже говорилося про розвідку українсько-козацької генези польськими шляхтичами, зокрема П. Пясецьким, С. Твардовським, В. Коховським, що стояли на ґрунті етимологічної школи. Російський історик О. Рігельман виводив, козацтво з хозарських племен. Інші російські історики гадали, що козацтво є спадкоємцем половців і чорних клобуків (М. Карамзін) або ж походять з Кавказу (В. Татіщев). Різниця велика, але головне, що **всі** зарубіжні історіографи розглядали українців-козаків і як народ давній, і як народ абсолютно самодостатній, а тому правомірно претендуючий на особовість.

Щодо українсько-татарських взаємин, то вони розгорталися з XVI ст., коли зіткнулися на просторах Степу дві колонізаційні фаланги – українська й кримсько-татарська. Від татарських кочівників може походити й слово козак («вільна людина», захисник прикордоння), однак лише стосовно окремої воєнізованої верстви, а не всього українства. І стосунки татарсько-українські розгорталися не на державному, а на господарсько-ар-

[50] Див.: Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.– Л., 1913. – С. 263.
[51] Див.: Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.

гесивно-експансивних, з боку українського – оборонно-визвольних. Через що з самого початку у воєнізованих експедиціях брали участь і керівники міст. І загалом, «актові матеріали і наративні джерела переконливо свідчать про вихід козаків з українських міст. Характерний приклад – Черкаси: в 1552 р. там проживало 223 міщан, 9 князів, бояр і панів; 25 слуг, 2 пушкарі, 66 осіб старостиної челяді, 160 рабів і 250 козаків.

Спочатку на чолі козацьких когорт стояли і польські шляхтичі, зокрема – українського походження, – проте в час визвольної боротьби її очолювала власна етнічна еліта. Кореневі зміни відбулися і в світоглядних метаморфозах. Скажімо, 1616 року у Білій Церкві було «послушних міщанських домів» 300, а не бажаних бути послушними – понад 300; у Богуславі відповідно 200 й 400; У Каневі – 160 і 346; у Корсуні – 200 і 1300; у Переяславі – 300 і 700; у Черкасах – 150 і 800; у Чигирині – 50 і 500… І всі ті «непослушні» й вважали себе козаками. А козаки, як зазначили іноземці, були найбільш динамічними виразниками загальнонародних прагнень та ідеалів.

Як писав Гійом Левассер де Боплан, серед козаків були громадяни як «люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах; теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, Швеці, бояри, кравці… Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати м'ясні страви, варити пиво і мед»[52] І звичайно ж, кувати зброю, звитяжно воювати, відстоювати свою свободу і віру. Природно, що козаків прагнули мати в своїй орбіті королі найсильніших у Європі армій – польської і шведської, а в Маніфестів шведського короля Густава Адольфа 1631 р. зазначалося: «Благородні і вільні лицарі, мужі хоробрі – володарі Дніпра і Чорного моря, і щонайважливіше, релігії християнської грецької старинної завзяті оборонні» запрошуються на службу до шведської держави. Аналогічна пропозиція поступила й від римського імператора.

Враження буде неповним, якщо не згадаємо: П. Алепський, мандруючи по Московії й Україні, захоплено писав: коли в Москві я відчувався звіром, на якого щомиті полюють царські опричники, та в Україні я відчув себе людиною, бо народ тут розумний, привітний і відкритий, а йде це як від традиції, так і

[52] Див.: Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8.

тому, що тут є освіченими навіть жінки і діти, а панує культ не лише чистої віри, свободи, освіти, а й мистецтва, жінки честі й краси. Українці є чи не найосвіченішою нацією Європи.

Незаперечним суб'єктом міжнародної цивілізації бачив Україну й автор «Діаріуша» посланець імператора Священної Римської імперії Еріх Лясота. Це народ, писав той, для якого понад усе є свобода, людська, соціальна і національна гідність; народ, котрий сам визнає, що «йде за прикладом своїх предків, які дотримувались лицарських звичаїв».

Були й ті, хто, як П'єр Шевальє, вважали «козаки – це тільки військо, а не народ, як багато хто думав», – однак і він мусив визнавати, що мали рацію ті «багато хто». Через несправедливу політику сусідів «селяни України… неначе раби», але це не повинно заслоняти основного: «мешканці України, які свободні **всі** (! **П. К.**), називаються козаками і які з гордістю носять це ім'я, мають гарну поставу, бадьорі, міцні, спритні до всякої роботи, щедрі і мало дбають про нагромадження майна, дуже волелюбні і нездатні терпіти ярма, невтомні, сміливі й хоробрі», – тож мають усі підстави для шани й доброї долі.

Суголосні думки висловлював і автор «Історичної дисертації про козаків» (1684). Йоган Йоахім Мюллер. «Це наукове дослідження про мужів, котрі подібні до тих козаків, які живуть у пониззі Борисфена… Найтрагічнішу згадку про козаків ми відносимо до 1206 року, коли незліченні маси татар вдерлися на Україну. Саме тоді руси покинули свої поля і обернули вигнуті рала на коси та шаблі і виставили цю зброю проти різних загарбницьких племен… Козацьке військо збільшується так. Із сільських плебеїв, вживаючи тут визначення Катона («Про землеробство», розділ 1), козаки відбирають для себе найхоробріших людей… козаки являють собою дужих, загартованих на сонці людей, що харчуються простими стравами… дуже дисципліновані, а їхня хоробрість не є таємницею для жодного народу (як, нагадаємо, не була таємницею хоробрість Кия, Святослава, Байди, Богуна, –**П. К.**)… Коли вся Русь була охоплена повстанням, попід владою Хмельницького перебувало понад 200 тисяч воїнів… Козаки оберігали свою волю і вимагали її все більше … імператор Рудольф прислав послів, пропонуючи союз проти турків і передав великі дари». Вірні лицарські честі і через присягу Речі Посполитої «ті блискучі дарунки були погордливо відхилені всією старшиною…

Сигізмунд III видав декрет… щоб цей рід було знищено», але він вистояв. Блискучі перемоги козаки здобували не лише над польським військом, а й над татаро-турецьким, і не раз «після блискучої перемоги» так переслідували, що «можна писати нову «Іліаду». Зважаючи на все те, автор дисертації молив Бога, «щоб він сприяв прагненням козаків до перемоги і надихав на нові достославні вчинки».

А славнозвісний Йоган Готфрід Гердер пророкував Україні майбутнє Нової Еллади.

УРОКИ ІСТОРІЇ

Все зазначене дає цілковиті підстави розбити важливі висновки. А саме: гетьманщина закономірно стала новочасною державою європейського типу, бо її фундаментом стала етнонаціональна державницька ідея. У свою чергу ідея стала як ферментом, так і продуктом нації, а розвинулась вона як універсальна система на синтезі багатьох чинників.

Найперше, як ми бачили, на ґрунті еволюції етно-державницької ідеї. Всі верстви населення України жили пам'яттю своїх родів і племен; пам'яттю природи, закодованої в біопсихіці і об'єктивованої в ментальних рисах; пам'яттю Землі («крові землі», «поклику предків»); «тихих вод» і «ясних зір» (свого Неба).

На родових і племенних началах формувались традиції (сімейні, виробничі, соціально-економічні, правові), що відбивали дух Буття, пам'ять серця і виражалися в культурі та мистецтві.

Інтегративною формою вираження буття і свідомості, ідеї суспільного розвитку знову стали народна мова – голос віків і поколінь, голос Людини і Бога.

Після віків переслідування піднеслася в своїй активності й захисній ролі вітчизняна віра та церква.

Пам'ять державно-політичного розвитку в минулому сформувала патріотичну еліту.

Умови життя, відродження ідеалів суверенітету, свободи, демократії активізували бінарний рух: широких мас суспільства – з одного боку, освітньої, наукової, релігійної, політичної, військової, інтелігенції – з другого.

Витіснений на маргінеси цивілізаційного поступу народ виходить на міжнародну арену і об'єднується спільною ідеєю-філософією: повноцінний розвиток неможливий без власної дер-

жави, території, мови, віри й культури та мети і концепції – філософії (ідеології) розвитку. Об'єднаний жагою добра, справедливості, демократії народ іде в боротьбу і творить Республіку європейського типу. Практичний рух до усвідомленої єдності почуттів, мислення, діяння, психіки, вивершується і найвищою формою культури – Конституцією.

На ґрунті етно-національної ідеї – філософії народ постає нацією – на віки неподільною, незнищенною, і онтологічно цілісною системою.

Саме на цих параметрах на повний зріст постають і політичні та церковні діячі, і літописці та виразники загальнонаціонального воління, діяння поступу – Петро Конашевич-Сагайдачний і князь Острозький, Петро Могила, Лазар Баранович і Дмитро Туптало, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Іван Богун, Іван Мазепа і Пилип Орлик, Григорій Сковорода й Іван Котляревський та автор «Історії Русів».

І тільки на грунті їхньої універсальної життєдіяльності появиться пророк грядущого української нації Тарас Шевченко та його сподвижники – Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Микола Гулак.

Ще раз нагадаємо: навіть іноземці постійно відзначали багатовікову тяглість української історії та спадкоємність етно-національної пам'яті – щонайпізніше від Кия, Аскольда, сарматів, антів, склавинів, Святослава і Володимира Великого; а в культурі – від Трипільської доби до Києво-руської і від міфології, фольклору билинного епосу до історичних пісень і народних дум, а також культури і мистецтва, релігії і філософії славетної доби бароко.

Не можемо забувати, що й Гетьманщина дала світові геніїв практично в усіх сферах державно-політичної, релігійно-філософської, культурно-мистецької (музика, архітектура, театр), літературної, правознавчої творчості: державотворчі принципи Володимира Мономаха, Данила Галицького успадкували П. Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Іван Мазепа, Пилип Орлик. Без «Руської правди» та законотворчості державців XV-XVII ст. не могла появитися «Конституція» (1710) П. Орлика, санкціонована як видатний документ епохи шведським королем Карлом XII.

Аналогічно: без релігійно-філософських праць Володимира Мономаха, митрополита Іларіона Кирила Туровського, «Києво-Печерського патерика» не могли появитися філософсько-релігійні трактати мислеників Замойської і Острозької академії, Київського і Чернігівського колегіумів, Львова, Луцька і Переслава, вершиною яких стала творчість народного філософа Григорія Сковороди.

Наголосимо: взятий ізольовано від широкої сфери української «філософії серця», яскраво репрезентованої ще Володимиром Мономахом та Іларіоном, Григорій Сковорода досі постає для частини істориків таким собі пристаркуватим «мандрівним старчиком», котрий не мав ні глибокої національної школи, ні фундаментальної підготовки, а також непричетний до глобальних революційних перемін в політично-державному житті України.

Тепер бачимо, що все те – витівки абсурдної ідеології, а то й наукової неписьменності, бо насправді Григорій Сковорода одержав і фундаментальну загальну освіту, і багатовікову вітчизняну філософську спадщину, що й стало запорукою вивершення його як інтегратора і наукової традиції, і народної національно-державницької ідеології, ядрами якої були теорія самопізнання й концепція свободи. В особі цього мислителя національна ідея визріла й виразилася у викінченій філософській єдності теорії і практики.

Подібне маємо й з феноменами «Історії русів» та творчості Іван Котляревського: обидва корифеї української історичної суспільно-політичної і культурно-естетичної думки з одного боку – завершили багатовіковий процес розвитку історіософії та художньої словесності, а з другого – оформили настрої, роздуми, волевияви й життєдіяльність поколінь в цілісну систему ідеології народу як нації.

І що особливо важливо, так це те, що вагомим став внесок кожної із зазначених підсистем буття та свідомості суспільства, – а все ж найбільш принциповим моментом розвитку народу як цілісної системи став феномен єдності: людини – роду – народу – природи – мови – культури – релігії – освіти – науки – міжнародних відносин – тобто всіх сфер буття і свідомості, якісно нової цивілізаційної структури – НАЦІЇ.

З цього моменту все у житті набуває чітко вираженого національно-критеріального виміру.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ, НАЦІЯ, НАЦІОНАЛІЗМ

Козацьке суспільство впадало у сплін і сплячку, забувало героїзм і рани борців за свободу й державу, ставало глухим до «маршу запорозьких козаків», а тому і короткозорим, зрештою – приреченим на небуття.

Народ без ідеї, що храм без Бога. В почленованій та сторозтерзаній Україні різні імперії вбивали ідею і віру: і прямо, й закамуфльовано – дискредитуючи революцію, гайдамацькі рухи, борців за ідею. Лавиною вулканної магми «на всіх язиках» попливла проповідь «благоденствія» упокореного народу, а в цьому зв'язку – колабораціонізму: яничарства шляхетських верств. Усе поглиблювався процес жахливого поділу – на панівні і рабсько-кріпатцькі верстви. Українська нація, як зауважить М. Грушевський, усе очевидніше стає неповною: народ (маси) без урядуючої верхівки (тулуб без голови). І українська шляхта стає антагоністом стосовно своїх трудящих.

Нависає загроза національно-державницького колапсу, а то й апокаліпсису нації.

Постає як фатум: бути, чи не бути?! Щоб відповісти, потрібно не лише відчути хворобу, а й пізнати її причину, а вже тоді визначати рецепт лікування.

У медицині вирішують консиліуми. В суспільному житті – генії-провидці. Консиліум, як ми бачили, працював століттями.

Саме на цьому етапі й мав появитися провіденційний ґеній України. І він появився в особі Тараса Шевченка: і як еталонний тип Людини, і як феномен в очевидній єдності трансцендентної та буттєвої сутності.

Найпереконливіше засвідчують сказане навіть окремі перлини ранньо-поетичної корони Т. Шевченка – Людини й Поета, Художника і Мислителя, Філософа-аналітика і Пророка, чарівника Слова:

Реве та стогне Дніпр широкий…

Для Шевченка Природа не фон, а камертон музики душі, як і Дніпро – не просто могутня річка, а образ долі народної.

На чужині не ті люде –
Тяжко з ними жити!

Ще в найраніших творах Шевченковим пером дихає дихотомія: свій і чужий світ. І не тільки як світ природи, а і як світ людського роду:

Тяжко-важко в світі жити
Сироті без роду:
…Тяжко-важко умирати
У чужому краю!

Отже – дихотомія думки і серця, буття і смерті.

І так само: «На вічну пам'ять Котляревському» – дихотомія діяльності і пам'яті, усвідомлення спадкоємності великих традицій:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди…
…Прилини до мене, хоч на одно слово,
Та про Україну мені заспівай!

І – перша епічна трагедія – «Катерина»: трагедія неможливості поєднатися з чужим світом – і соціальним, і національним:

Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями…[53]

Трагедія удару щирого серця й холодно-жорстокого егоїзму, відчуття кровного зв'язку та гіркоти розриву з рідною землею (Матір'ю-Землею) і фатальності неприйняття з чужини, відчуження навіть від рідних батьків:

Взяла землі під вишнею,
На хрест почепила;
Промовила: «Не вернуся!
В далекому краю,
В чужу землю, чужі люде
Мене заховають,
А своєї ся крихотка
Надо мною ляже…

Отже – трагедія розплати за гріх перед народною етикою та мораллю, ще одна спроба не зрадити природній наперед визначеності бути носієм родового начала хоча б в акті жертовної смерті, а водночас – неможливості перебороти загальносвітовий фатум:

---

[53] Тут вірнопіддано-лукаві «вчені» робили зноску: «За Шевченка, мовляв, москалями називали всіх, хто служив у царській армії, незалежно (?! – **П. К.**) від чину й національності».

Єсть на світі доля,
А хто її знає?
Єсть на світі воля,
А хто її має?
Єсть люде на світі –
Сріблом-злотом сяють,
Здається, панують,
А долі не знають, –
Ні долі, ні волі!

Як тут не згадати філософську поезію доби бароко з її спробою пізнати природу добра і зла, сутнісне й показне, тимчасове і вічне у визначенні критеріїв прекрасного і потворного, земного і потойбічного, бажаного й реального щастя?

Не однакові на смак пливуть різні ріки,
Як і люди за життя – пани і каліки.
Смак однакий у річках, що впали у море –
Смерть рівняє нас усіх, усім рівня горе.

(Іван Величковський)

…Ні, я бачу, людині свого не творити
По своїй мислі годі у світі цім жити.
…На всій землі такої сили не назвати,
Щоб вічності могла би стало дорівняти…
…Що на землі назвемо: вічне і незгасне –
Коротше від хвилини, бо воно дочасне.
…Із бубнами своїми чи ж пізнаєм вічність?
…Прийде час, світ сховає навіки руїна –
Міста, фортеці, замки й церкви – все загине!..

(Іван Орновський)

І тоді стане добре усвідомленою ціна доброчинного й криводушного та зажерливого поводження, патріотизму і кар'єризму, служіння високій меті і гонитві за багатствами й чинами: смерть рівняє всіх – навіть посполитих і гетьманів. Лишаються лише добрі справи, почуття та вчинки…

1914 року, коли царизм забороняв навіть ім'я Шевченкове, А. Луначарський написав дуже змістовну статтю «Великий народний поет (Тарас Шевченко)» у якій, відстоюючи геній, гідність і гуманізм, національну домінанту життєтворчості великого Кобзаря, мотивував це тим, що він – як ніхто у світі! – є воістину не лише народним, а й національним митцем.

Надзвичайно повчальною була саме диференціація та контамінація народного і національного, оскільки одні з дослідників художнього слова і не ставили питання про відмінності між народним і національним, інші ототожнювали ці феномени, ще інші – зводили народне лише до простонародного, а тому непримиренно ганили категорію національного як цілком антагоністичну народному, безапеляційно тлумачачи націю як продукт лише буржуазної системи та класу буржуазії. Вилущена з еволюційних процесів родів та племен, нація стала бачитися хіба що тимчасовим епізодом («помилкою природи»), який як появився з капіталістичною формацією, так і … зникне з нею. А коли буржуазна система буття не зникне? То тим гірше для неї! В ім'я соціалізму (комунізму) можна знебути як нації, так і науку про них. Більше того, необхідно вести проти них тотальну війну на знищення.

Наслідок відомий: «вічне, бо єдино правильне» вчення архиреволюціонерів виправдовувало гвалтування і зникнення десятків не тільки націй, а й народів та мов і культур. Мав постати світ з єдиною «нацією-народом», а тим самим і мовою та культурою, отже – й цивілізацією імперського типу, керованою єдиним новообраним, тепер уже ідеологічними фанатиками, народом з єдиного центра – з Москви. Що це – варіант зужитого єврейсько-римського месіанізму – не бентежило, як не бентежило й те, що підносився як святиня інтернаціоналізм й упосліджувався націоналізм, хоча ядром категорії інтернаціонального було… національне. Інтер (між, а не над, поза, без) національне було лише формою визначальної сутності, без якої, зрозуміло, не може існувати й форма.

В розлогій, аргументованій статті А. Луначарський талановито доводив, що Т. Шевченко став новим явищем не лише в українській, а й у всій світовій суспільній свідомості та культурі, бо не тільки узагальнив дух багатовікової народної творчості, а й піднісся до категоріального загальнонаціонального мислення, бачення та вираження і свого – українського, й інших народів планети. Тобто, він писав про численні народи світу (від стародавніх – Єгипту, Греції, Риму до новочасних країн Європи), однак головним було те, що він бачив їх з висоти досвіду й долі, сказати б, філософії своєї нації. Цілої нації, а не тільки пригнобленого «плебса» («істинного» народу»). А фундаментом, на якому постав храм творчості українського пророка-апостола, виявилася багатовікова життєдіяльність та творчість свого й інших народів.

І сучасні «інтернаціоналісти» практикують показ Т.Шевченка на фоні (не в процесі, а саме – на фоні), головним чином, зарубіжних реалій. Та не випадково великий Кобзар вдавався до переспівів як «Плачу Ярославни», так і найдавніших вітчизняних шедеврів: він і знав, і чув серцем потрясаючу багатством багатотисячолітню спадщину народу. А пульсували в ній, як ми бачили в творіннях до XIV століття, доля і дух України. В наступні епохи традиція іноді міліла, однак не переривалась, особливо у Слові.

Ось лише окремі фрагменти неперервного потоку української естетично-суспільної свідомості.

Радуйтеся, страстотерпці Христові, заступники
Руської землі, що зцілення подаєте приходящим
до вас із вірою і любов'ю.
…Земля Руськая благословилася вашою кров'ю…

(Хвалебна пісня Борису і Глібу в «Повісті минулих літ»)[54]

…Нині ратаї слова, словесних телят
до духовного ярма приводячи, і хресне
рало в мисленних борознах погружаючи,
і борозну покаяння накреслюючи, сім'я
духовне усипаючи, надіями майбутніх
благ веселяться…

(Кирило Туровський, XII ст.).

«…Почнем же, браття, повість оцю од старого Володимира до нинішнього Ігоря…»

І почнемо, думаючи про Бояна, Велесового внука, про те, як «Русичі великії поля черленими щитами перегородили, шукаючи собі честі, а князю – слави»;

як «були віки Трояна, минули літа Ярослава, були походи Олегові»;

як «воювання князям із поганими пропало, сказав-бо брат брату: «Се моє, і те – моє теж» та як «Ігор і Всеволод уже лжу розбудили»;

як «тут німці і венеційці, тут греки і морава співають славу Святославу», – але запанувала крамола, і як

[54] Тут і далі цитуємо за виданням: Антологія української поезії: В 6-ти томах. – К.: Дніпро, 1984.

«на Немизі снопи стелять головами,
молотять ціпами харалужними,
на току життя кладуть, віють душу од тіла»;
як стогне й страждає від розбрату Батьківщина і як плаче-квилить голосом Ярославни:

…В Путивлі рано на валу:
«Вітрило-вітре мій єдиний!
Легкий, крилатий господине,
Нащо на дужому крилі
На вої любії мої,
На князя, ладо моє миле,
Ти ханові метаєш стріли?
Не мало неба і землі,
І моря синього?..
…Святеє сонечко зійшло
[І ти, господине,]
…Спалив єси луги, степи,
Спалив і князя, і дружину.
Спали мене на самоті!
Або не грій і не світи…
Загинув ладо… Я загину!»

(«Слово про похід Ігорів…» – переспів Т. Шевченка).

Немало печалі на землі руській. Та слово не має множити її, його місія – піднімати дух і мрії. Тож:

Вострубімо, як у злотоковані труби, в розум ума свойого, почнімо бити, як у органи срібні, у знання мудрості своєї… аби сколихнути вас, корисні для душі помисли!
Устань, славо моя, встань у псалтирі і в гуслях.
…Пане мій, не дивись на зовнішність мою,
а дивись, який я зсередини.
Бо я хоч одягом і бідний,
але розумом багатий.
…Як в утлий міх лити, так нерозумного навчати. Псам-бо і свиням не треба золота, а нерозумному мудрих слів.

(Данило Заточник)

А розум і доброчесність людині – як кораблеві вітрило, і особливо – коли йдеться про високу мету життя та Батьківщину, якою неможливо не захоплюватися:

О світло світла
і красно-прекрасна
земле Руська!
Множеством красот дивуєш ти:
озер множеством дивуєш ти,
ріками і колодязями вельми славними,
горами крутими, горбами високими,
садами монастирськими,
дібровами густими, полями розкішними,
звірами різними, птицями незліченними,
городами великими, селами гарними,
храмами церковними і князями грізними,
боярами чесними, вельмож множеством.
Усім єси сповнена, земле Руська,
о правовірна віро християнська!

Велика ця Земля й тим, що звідси пролягають шляхи до Угрів, Ляхів і Чехів, Ятвягів і Литви, Німців і Корелів, Болгар і Черемисів…, а всі визнають, за повелінням Бога, силу Русі – її князів (од Всеволода до Володимира Мономаха, «котрим половці дітей своїх лякали в колисці, а литва із болота на світ не виглядала»).

(Анонім, «Слово про погибель Руської Землі»).

І це говорилося не лише до співвітчизників. Іоанн в листі Посольства до папи римського Сікста IV звідомляв:

Немає бо різниці у Христі грекам і римлянам,
І нам, сущим руським слов'янам,
Всі** єдині бо є, в чому хто званий**.
…А творці закону, що є праведні в Бога,
Єством бо закон той творячи
І маючи закон, прописаний у серцях своїх.
…У єдине тіло ми хрестимся.
І чи то іудеї, чи, може, елліни,
Чи раби, а чи вільні,
А чи ми то – руські сини і** всі **наші
великороднії й** численнії слов'янськії **мови –

Ми всі єдиним пивом духовним наповнюємося.
***Адже** все тіло не є один член, їх багато.*

З цієї причини можуть бути й різні віросповідання та свій шлях до Бога:

Кожен із них у своєму хай стоїть,
І хай своє середостіння огородить,
І хай буде знищена ворожнеча поміж ними.

У XV-XVIII ст. закріплюється ідейно-культурне зближення України з Європою, і не нівеляцією народної особовості, а, навпаки, плеканням її. Бо саме зближення корелювалося роздумами про сутність життя, призначення людини й народу та про шлях до мети.

Тому-то Павло Русин із Кросна (народився 1470 р. на Лемківщині) ставить питання: «Що ж бо є тривке на зрадливім світі?» і кличе до пізнання і самопізнання: «побачиш, вір, те, що було вчора, скрите від тебе», і особливо «в пісні ж, десь на дні, помистецьки скрита, зблискує правда» (1509), зокрема – про рідну землю, яка мила «владиці зористого неба!» і якій необхідно слати найсердечніші вітання:

Здрастуй, о земле, ущерть повна багатства й добра!
…страх ти наводиш на знать гордовиту! Здрастуй, о земле моя, мила для вчених людей… краю, могутній у війнах і миру навчитель! Здрастуй о земле, твої рицарі – слава твоя! В тебе найліпші врожаї, і ти чарівніша за інших, Справді заслужено славишся поміж країн!»

(«До Себастьяна Маді…»)

«Славишся і полями та покладами Землі, і вченими та лицарями, трудівниками й елітою, вірою й розумом, особливою повагою до Аполлона, оскільки саме він – і натхненник правдиво-красивого Слова, і «підпора міцна всіх нездоланних військ Краю, і Батьківщини честь і слава велика він. // Мудрий, світлий він ум, вірний, правдивий друг, // Добрий сторож всіх прав, щедрий і чесний муж…» (Ода).

Чужі краї тотально полонять бездумні й порожні душі. Розумного просвітлюють і зміцнюють у патріотизмі, в самоповазі та гідності. Тому українська молодь, що з XV ст. почала наводнювати Європу, ще гостріше відчула потребу осмислення та розкриття долі й ролі своєї Батьківщини, її минулого, особистого обов'язку у визначенні шляху до щасливого грядущого, в розвитку світової цивілізації і культури, бо справжні люди не тікають від покривдженої

Вітчизни, не соромляться її, а стають на захист якнайдорожчої особистої святині. Тому-то не лише П. Русин виявляє до рідного краю найгарячішу любов, а й Севастіан Кленович закликає:

Музи, співайте про те, які випаси в русів розкішні,
Села багаті які в цій благодатній землі…

Може тому, що не бачить горя, рабства та сліз матерів і дітей? Навпаки! – Тому, що знає: трагедії були і в минулому, та народ, наснажений свободою і гідністю, історичною пам'яттю, багатством душі, лицарською звитяжністю, перемагав все і всіх, ставав володарем власної долі. Тож треба, кажучи словами І. Франка, «не ридать, а здобувать хоч синам, як не собі, кращу долю в боротьбі!», усвідомлюючи: в Україні є все для благодаті. «Й Альпи також тут свої є», і могутні річки та безмежні ліси, а головне – є багатовікова культура та незнищенна гідність людей.

Що є псевдодемократи?! Лиходії і в ділі, і в слові? Та де ж їх нема?! Аби було усвідомлення того, що «Гей, і республіка людна занидіє так од укусів, як у її громадян горла широкії є», – то обставини підкоряться волі. І аналогічно: мети можна досягти, коли душа не потрапить в золоту сітку спокус.

Що помагає, коли закують в золоті тебе пута?
Золото тут аж ніяк рабства не влегшить твого,
Як зашморгнуть кому мають петлю і тоді задушити,
Чи є різниця, яка буде у нього петля?

Головне, щоб люд усвідомлював причину явищ та бід, щоб прагнули єдності трудівники й урядовці, щоб ми пам'ятали: не одним селом живе народ.

Городе чесний, ти здалеку перший пророків
фальшивих, занюхавши, позачиняв брами свої
перед злом.
Не доможуться добра місто й село і тоді, коли
не усвідомлюватимуть:
«Київ на Чорній Русі значить стільки, як давній
Рим для старих християн, значення в нього таке ж.

Маємо пишатися, що «Русь зберігати дідівські закони належно уміє», а тому усвідомлює те, що «Київ древній, колишня княжа велика столиця, приховує численні сліди сивої старовини», а також, що живе великою традицією: «Тож коли зв'яжуться словом два руси взаємно між себе, // Слово і руку подав – вже твоїм

другом стає.. // Дружби при тому зв'язок кріпший за кровний бува… // Рідко розводяться ті, що побратимами є» (Роксоланія).

Прикметно, що С. Кленович зробив такий особливий наголос: «Є ще багато таких, що тут залишків Трої шукають, // Казка однак ця пуста не до вподоби мені». Частина навіть професорів Києво-Мигилянського колегіуму і навіть у час національно-визвольної боротьби мислили категоріями іудейської та греко-римської міфології та історіософії. Тому у їхніх творах не просто траплялися, а домінували образи й архетипи чужоземних подій і героїв.

Народні думи та історичні пісні, а головне – процеси, події, герої реальної дійсності кардинально змінили ситуацію!

Симон Пекалід пише поему «Про острозьку війну під П'яткою» (1600 р.), у якій «славить він зброю й мужів з-за порогів» – учасників битви, поклавши у фундамент ідею: «Перемагати це плем'я уміє, не знає поразок, // Звикли пенати його і до Азії, і до Європи». Тому поет і починає з уславлення не Афін чи Трої, Гектора чи Ахілла, а славетного Острога, генеалогію князів Острозьких, оскільки глава того роду «святе хрещення разом з народом прийняв, о блаженний, // Та із синами своїми, якими ще й зараз гордиться // Дім наш острозький, бо саме таким був підвладний монархам. // О Ярославе! (маються на увазі Ярослав Мудрий – **П. К.**) // Ось Київ чудовий оддав тобі владу, і Володимир, Давидове місто, і замок Острозький!»

Похід Косинського на Переяслав, бій його героїчних патріотів, висока мета боротьби за пріоритети Батьківщини – ось що стає ідейно-моральною енергією поеми.

Бачимо й драматично-печальні наслідки битви: «Гостре залізо серця гордовиті наскрізь пробиває. // З уст запорожців убитих тече кров багряна струмочком, // Стогін і лемент жахливий од болю розходиться всюди». Та переважає поезія оптимізму: звитяга запорожців знаменує початок відродження державницької свідомості народу, готовності йти по шляху самовизначення й доленосного владарювання. Не менш важливо, що й Дем'ян Наливайко, наче підхоплюючи естафету диспуту про своє і чуже, наголошує: щодо Острозьких, то «не з їхніх предків грецькі Ахіллеси… Але й Острозькі добре плац (військові позиції) тримають, їх із царями недарма рівняють». Як наслідок – за нових умов відроджується своя діяльна еліта і своя слава.

Так століття зливали потоки свідомості маси й еліти, а тим самим вели до злиття ідейно-теоретичної і раціонально-практичної (боротьби) діяльності та свідомості, а це ставало горнилом нового типу загальносуспільної єдності – етно-національної. Правда, традиції, мова, культура, законодавство, релігія і військо, міжнародні контракти – все сприяло трансформації і буття, і свідомості українців, і їхньої ментальності, волі і долі, і міжнародного світобачення (себе в потоці історії).

Незаперечним свідченням нової єдності стає й те, що не лише народ славить як Козака-нетягу, так і Байду та Конашевича-Сагайдачного, П. Дорошенка і Б. Хмельницького, І. Богуна й Морозенка, Нечая і Кривоноса, а й писемна (офіціозна) поезія, драматургія, історіософія, церковно-філософська (отже, елітна) творчість підносить як героїв саме реформаторів загальносуспільного буття та свідомості, патріотичних носіїв української етики, моралі, етно-національної біопсихології.

Яскравий приклад – поезія Касіяна Саковича, зокрема присвячена Петру Конашевичу-Сагайдачному:

На безсмертну славу ти заслужив, гетьмане,
Твоя слава на віки в пам'яті постане.
… Бо як Греція вбачала в Несторі героя,
В Ахіллесі, в Аяксі, а в Гекторі Троя,
Афіняни короля славлять Періклеса
І отого славного з ним Темістоклеса,
Рим хороброго свого хвалить Курціуша
І за щастя на війні славить Помпеуша, –
То і Русь тоді Петру нехай чинить славу
І співає похвалу нащадкам по праву…
… В тій могилі він лежить, доки не воскресне,
А нагробок провіща життя його чесне:
«Конашевич тут Петро, запорозький воїн,
Ліг од ран, які дістав у жорстокім бої:
За свободу нашу бився!»
За розквіт освіти і захищав свою віру…

Так бачилася роль не лише славного гетьмана, а й Запорожжя та національно-визвольної війни, і не лише для України, а й для світової цивілізації. А водночас – роль вождів-героїв та **держави:** саме національно-державницька ідея об'єднала волю

всіх верств суспільства і на цьому етапі відіграла вирішальну роль. І не випадково, що практично всі сусіди-колонізатори, раніше воюючи з українською елітою, освітою та церквою, мовою й культурою, після 1654 року головні зусилля спрямували супроти української держави та її серцевини – ідеї національно-державної суверенності та єдності всіх верств суспільства.

Всякий живий організм і зростає, і руйнується, переважно, або внутрішніми, або зовнішніми чинниками. У суспільному організмі надзвичайної ваги набувають інтереси. Київську великосяжну державу підточували більше зовнішні (монголо-татарська та польська, турецька, мадярська експансії), а об'єднали – внутрішні (доценрові етнодержавні) чинники та інтереси. Досвід показує, що тривалішою може бути зовнішня (відцентрова) тенденція, руйнівнішою – внутрішня. Навіть кількасотлітня татаромонгольська кормига не зруйнувала кореневої системи українства, бо її сприймали як силу чужеродну.

Руйнівнішими в структурі суспільної свідомості виявилися литовсько-полтавські та московсько-російські анклави: вони маскувалися під свої – етнічно, релігійно – сусідством і державою, а отже і спільними інтересами. Ці «спільники» часом не зразу й не прямо загрожували самому існуванню українства, бо фізично ті пітони не могли проковтнути значно більшої за них імперії. Та й насправді, між елітою України та її сусідів існували навіть кровні зв'язки, отже й інтереси. Однак, такі зв'язки (і на рівні імператорських та королівських династій) існували із Норвегією, Швецією, Данією, Англією, Францією, Німеччиною, але ті були апріорі «чужі» і тому періодами виступали навіть у ролі протекторів, отже – гарантів українського суверенітету чи й рівноправних союзників (про що вели успішні перетрактації Б. Хмельницький та І. Мазепа).

Польське, а згодом і московське, ярмо було подібне до шовкової чи золотої петлі, бо рядилося в шати однорідності та спільності інтересів і на цій підставі ідентифікувало свою й українську державну та церковну еліту, підміняло своєю українську освіту, мову, культуру, а тим самим, цілком зрозуміло, й свідомість та думку «одноетнічного» народу.

За монголо-татар і турків українське етнічне й державне було усвідомлюваними аналогами. За литовсько-польської та московської систем підтримується все гостріша диференціація

етнічного і соціально-класового, а тим самим – загально-народного, народного і національного, державного і національно-державного, що й призводить до спільності інтересів мас різних етносистем з одного боку, та інтересів панства різних етносів – з другого та гострої конфронтації між масами і «своєю» та «чужою» елітами. Більше того, навіть у середовищі самих еліт. Коли ж враховувати, що Україна була почленована різними сусідами, її державна система руйнувалась як цілісність, то стане зрозумілою страшна сила руйнації молодої національної спільноти.

На гребінь суспільного життя піднімається міжконфесійна запекла боротьба. Народна свідомість все більше фіксує наростання диференціації інтересів між трудівниками (у тому числі й козаками) і дуками-сріблянниками, і не тільки чужої, а й своєї шляхти.

Ось чому місцеблюститель і поет Л. Баранович пише і про незаперечну консолідацію українства, і про те, що «Добро трухліє, викинуть воліють, // Бідаку – брата свого – не жаліють», «За міру міра віддається ваша, // Від вас убогим чи ж дісталась паша?» Очевидно ж, що ні. Боролися за одне, та маєтності й чини розділили співвітчизників. «Брат брату – недруг, син батьку ворожий, // Скрізь недовіра і всі насторожі. // Своєї тіні жахаються люди…» («Світ стрясають грози»). І хіба сліпий не помітить: «Так, як на човен хвилі налітають, на Україну біди нападають. // Ні, іще гірше! Човен воду крає, // А Україна в крові потопає» («Та ознака в Україні, що земля її в руїні»). Причини – і те, що «татарин плюндрує, як в себе, кочує», і те, що на горло і душу українській свободі та гармонії стають польсько-московські колонізатори, і те, що носіїв народно-національної консолідації мордують і «свої», до речі, нерідко вчорашні гноблені і тортуровані, ті, що звалися побратимами. Отож, передовсім, від того – гірка печаль, що, як напише Т. Шевченко, і «свої діти гірше ляха розпинають» Україну, і в рідному краї, – сумує Л. Баранович, – «так ведеться, що лихо сміється». Відомий мислитель звертається до сусіда: «О, коли б ти, ляше, вірші // В руській мові склав не гірші! // Звір це дикий для русина – // Що польщизна, що латина… // Я б радів лиш, ляше-брате, // Коли б руську міг ти знати, // Щоб вернулися часи ті, // Як ходили турка бити, // І святий гнів на турчина // Єднав ляха і русина. // Схаменись, сваритись годі, // Не палімось у незгоді!» – та лишається егоїстич-

но-жорстоким серце і ляха, і московита, і… свого потурнака. Він став антилюдяним, антипатріотом, яничаром, бо зрікся загальнонаціонального інтересу. А розпад цілісного організму неминуче зумовлює гниття і тлін, сморід, брехню і несправедливість. Деградацію душі. Отже, розщеплення нації і смерть України? Це могли спричинити зовнішні сили та внутрішній антагонізм.

Але допоки в попелі жевріє хоч одна іскра із великого вогнища, вона може запалати. Українство відродило державу, а Гетьманщина, стала національно-демократичною республікою. Її прагнули умертвити, але нація – це, як правило, гармонія всенародного почуття й інтересу, державних і демократичних законів, пам'яті й помислів про щасливе грядуще, самоідентифікація особи й суспільства, енергія аналізу й творення гуманістичних інституцій, спільна мета і дія об'єднаних територією (Землею), державою, мовою, культурою, психікою мільйонів людей, що усвідомлюють і відстоюють свою єдність. Як усвідомлюють свою ідентичність, харизму та загальнолюдську місію.

Годі, рицарю славний, марно сумувати…
… Отчу віру підперши, славу України
Піднесеш над Кавказу винеслі вершини! –

пише О.Бучинський-Аскольд, пояснюючи:

Не дивуйтеся, сусіде, що я із народів
Славлю тих, що у рабстві, і тих, що в свободі
(«Скептикові»), –

бо народи, сповнені енергії визволення, повстануть і переможуть, а українці належать саме до таких народів.

Ось на такій національно-державницькій філософії і формуються, як ми бачимо, і Г. Сковорода з його «De Libertate»:

Що є свобода? Добро в ній якеє?
Кажуть, неначе воно золотеє?
Ні ж бо, не злотне: зрівнявши все злото,
Проти свободи воно лиш – болото
Слава навіки буде з тобою,
Вольності отче, Богдане – герою!, –

і лицар народно-національної ідеї І. Котляревський та автор «Історії Русів» – предтечі великого Т. Шевченка.

Не важко побачити й те, що Т. Шевченко став не лише будителем нації, пророком її грядущого, а й витвором загальнонародної та

національної багатовікової традиції, а в його творчості відлунюють усі настрої, почуття, ідеї та мрії, гніздяться архетипи та реальні образи поколінь, ідеали загальнонародного й національного суспільства.

І що дивного? Т. Шевченко належав до когорти найосвіченіших геніїв своєї доби: у його творчості віднаходимо ремінісценції та семантичні тропи щонайменше з 27 мов світу, «Журнал» містить майже 600 імен політиків, філософів, митців, педагогів, царів, полководців планети. Його обдарування було універсальним. А паралельно – він був нащадком козацького роду, що й відобразилося у всій його життєтворчості.

Ще в «Тарасовій ночі» бачимо кобзаря й посполитих, яким він розкриває не лише велику славу минулого, а й сумно-трагічне минуле:

Над річкою, в чистім полі,
Могила чорніє;
Де кров текла козацькая,
Трава зеленіє.
Сидить ворон на могилі
Та з голоду кряче…
Згада козак Гетьманщину,
Згада та й заплаче!

Хоча це – ще тільки квіточки. Прийдуть часи, коли козацькі діти й цікавитися перестануть. Колонізатори і свої кирпогнучкошиєнкови зроблять усе, щоб деформувати й спаплюжити українську історію, тож на питання «Що ж ти такеє?» славних прадідів великих правнуки погані відповідають: «Нехай скаже Німець. Ми не знаєм».

«Все йде, все минає – і краю немає», отже, провістив Т. Шевченко, мине і драма летаргійного сну. Хто його породив? – «цар Микола її (українську свободу, – **П. К.**) приспав». А щоб збудить? – то треба «громадою обух сталить, взять, добре вигострить сокиру», бо бажаного еволюційного шляху недостатньо.

На історичну арену виходять гайдамаки. В суспільному житті їх паплюжать і громлять об'єднані польсько-європейсько-російські конфедерати; в ідеології та мистецтві – імперські посіпаки та «неистовые виссарионы» Бєлінські. Українські повстанці, речники соціальної і національної свободи, бризкають вони жовчю – «разбойники, воры, пятно в нашей истории».

«Брешуть людомори!» – відповідає Т. Шевченко, бо за святую волю і честь «разбойник» воювати не піде, не стане воло-

чить по Сибірах кайдани. Гайдамаками ставали доведені до відчаю лицарі справедливості й честі (як Галайда, Залізняк, Гонта). А тому, коли радять співати не про них, а про Матрьошку та Парашу, то їх відповідь одна: «Спасибі за раду. Палий кожух, тільки шкода – не на мене шитий. А розумне ваше слово Брехнею підбите».

Де ж правда? І де вихід?

Для Т. Шевченка вона в звитязі Підкови, – коли «в Україні ревіли гармати. Було колись – запорожці вміли панувати».

Як і автори «Літопису Аскольда» та інших історіософських творів, Т. Шевченко певен: без пам'яті історії, та ще й правдивої і достойної, ні людини, ні нації не існує і бути не може. Тому, як абсолютний імператив, і ставить завдання пізнати «…Тую славу. Та читайте // Од слова до слова, // Не минайте ані тили, // Ніже тії коми, // Все розберіть… та й спитайте // Тоді себе: що ми?... // Чиї сини? яких батьків? // Ким, за що закуті?» І здійсніть це тим ретельніше, що є немало охочих очорнити історію українства, і особливо – козацької Гетьманщини, а ми, наголошує Т. Шевченко у другому (тоді в нездійсненому виданні «Кобзаря», ще як слід не знаємо ні історії, ні характеру, ні справжніх дум і сподівань народу. Через це й маємо:

Доборолась Україна
До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.

Забуто святині і честь, запановують невігластво і байдужість; туманом покривається майбутнє, зате клятвовідступники й антипатріотичні христопродавці безкінечно вітійствують про братерство й поступ, свою космополітичну всеїдність, за якою – розумовий примітив і духовна розпуста, ницість люмпенів. На такому ґрунті не може вродити щедра нива добра, тож

Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте, –

Як повчав Володимир Мономах,

І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь,
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються…

А коли вдастеся до «навчання так, як треба», то прийде своя мудрість і ви переконаєтеся:

В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.
Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претеся на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі! Волі!
Братерства братнього! –

І ніяк не збагнете: не там шукаєте! Бо загубили своє обличчя, а тому й свою честь та мету, змирилися з тим, що велика нація стає населенням нікчемних рабів, а ви – їх катами…

Потрясаюче! Т. Шевченко пише «Посланіє і мертвим, і живим, і ненародженним землякам», які насправді живуть не лише в зовнішньому світі, а й у ньому самому, до того ж на рівні і минулого, і сучасного, і майбутнього.

Саме контамінація часів і племен, часо-просторова сферичність бачення свого народу в безмежній перспективі вселюдства дозволили Т. Шевченкові побачити людину і світ об'ємно, не однолінійно і не одномірно, а як цілісні системи в тріаді добре відомий український: Макросвіт (Природа), Мікросвіт (Людина), Слово. І аналогічно до цього – побачити своє суспільство і як народ, і як націю.

Пояснімо: на різних етапах історії митці бачили й виражали, як правило, якусь одну домінанту буття та свідомості: родову чи етнічну, державну чи релігійну, соціально-економічну, мовну, культурну, військову, правову чи міжнародну, бо виступали з позицій якоїсь однієї соціальної верстви чи політичної сили.

Тарас Шевченко бачить у єдності всі верстви суспільства, до того ж – у всіх аспектах їхнього буття і розвитку. Тому, як ми бачили і побачимо далі, він виступає від імені українського села і міста, творчої і політичної інтелігенції, у диференціації, але і в синтезі інтересів усіх ланок та клітин суспільства, – а тим самим від усього народу. Тому він і народний саме в цьому розумінні. А до всього – Т. Шевченко є не тільки обсерватором подій і процесів, а й політичним борцем, котрий сугестивно виражає нову якість почуттів та мислення свого народу – національно-держав-

ницьку. Тому він і постає виразником інтересів та ідеалів не якоїсь однієї суспільної верстви, і не тільки народу як сукупності людей та верств, а й народу як духовно-психологічно сформованої історією єдності, отже – всієї нації.

Як ніхто (і не лише в Україні), Т. Шевченко проникається досвідом і виражає історичне буття народу, котрий живе не якоюсь однією гранню філософії розвитку: соціальною чи економічною, державною чи релігійною, мовно-культурною, правовою, а й усім спектром системи інтересів і тим самим універсальної у своїй суті національної ідеї. Та й справді: ще в ранній період, у поезії «Перебендя», Т. Шевченко ставить питання про сутність і покликання мистецтва у зв'язку з філософією творчості, взаємовідносинами митця і маси («юрби»), а в підсумку – про сутність та місію мови (у тому числі й художньої).

Нерідко великого Кобзаря хвалили за показ ролі народного співця в житті простолюду, зокрема, за його демократизм і простоту: Перебендя, старий та химерний, умів розважати молодь, переводити настрій з веселого до сповненого сліз, а всупереч офіційній політиці – ще й навертати до спогадів про славну козаччину. І все те було насправді важливим.

Однак Т. Шевченко підносив проблему не лише взаєморозуміння, а й драми митця і суспільства. Суспільство ж схильне було бачити в мистецтві, переважно, обслуговуючу функцію, а Перебендя – ідейно наснажуючу, творящу громадян – борців за свою долю. Тому молодь тішилася зустріччю з Перебендею, а він потомок Боянів і кобзарів-лицарів – після розважальної акції впадав у печаль та смуток, бо нове покоління не надто переймалося не лише трагічною історією минулого, а й тим, чому «старий заховався // В степу на могилі, щоб ніхто не бачив (його болю й печалі, – **П. К.**), // Щоб вітер по полю слова розмахав, // Щоб люде не чули, бо то Боже слово, // То серце по волі з Богом розмовля», бо коли б почули, як він (подібно Ярославні!) співає на могилі, з сонцем, морем та вітром розмовля, то «на Божеє слово вони б насміялись, дурним би назвали!»

То не були безпідставні підозри й гіперболи. І про свою долю Т. Шевченко писав:

Пройшло либонь десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,

А їм неначе рот зашито:
Ніхто не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене…

Насправді «Кобзар» не лишився непоміченим: його народ сприйняв як Боже одкровення власної історії, долі, грядущого. Але, як писали М. Костомаров, П. Куліш, було радісно ступити в ту огненну ріку правди, і – страшно: Т. Шевченко повертав у вчора, щоб іти в завтра, і йти звитяжно та мужньо, як ходили у вирішальні бої за свободу та щастя мільйони загиблих, однак славетних прадідів.

Ідеал великої України жив у серцях прямих нащадків запорожців, але спав так глибоко, що вони часом навіть боялися його розбудить. Жили чи страхом, чи своїм ментальним: а може все якось поправиться? З огляду на це, українців було знеславлено й упосліджено, як народ недержавної волі та психіки, народ без доброго майбутнього. Але позиція Т. Шевченка зумовлювалася знанням справжнього народу: приспаного і пригнобленого, однак не зламаного. Тому і його інвективи:

Возвеличу рабів отих малих, німих!
Я на сторожі коло них поставлю Слово.
Возвеличу до його справжньої сутності! –

отже, до усвідомлення свого покликання й історичної місії, до розуміння: королі й царі вели тотальний наступ на українську свідомість, втравлювали в душі почуття самозневаги, зневір'я у можливість добра, щоб вона й доконала в летаргійному сні. Тому і захисна дія має бути не лише пасивно-оборонною, а й активно наступальною.

Щоб збудить хиренну волю,
Треба миром, громадою обух сталить,
Взять, добре вигострить сокиру
Та й заходиться вже будить!

Наша свобода, як наголошували Б. Хмельницький, І. Мазепа, – на вістрі шаблі. Після зруйнування Запорозької Січі та ліквідації Гетьманщини «Козацький марш» лунав хіба над могилами полеглих. Попередники Т. Шевченка підвели до потреби відродження героїчної, національно-державницької свідомості. Тарас Шевченко розбудив дрімаючий вулкан – і в особі уярмлених посполитих, і в особі кращої частини інтелігенції.

Політичні керівники націй Мадзіні чи Кошута піднімали народ на боротьбу за допомогою політичних партій і збройних загонів. В Україні вождів типу Мадзіні не було, а партії виникнуть лише з 1847 року і то – під впливом Т. Шевченка. Український поет-мислитель іде шляхом Д. Байрона і Ш. Петефі: його мета не тільки особисто змагатися за права нації, віддати за неї життя, а головне! – просвітлювати націю і піднімати її до відстоювання своїх прав Словом.

Першим громом такого роду на небосхилі уярмленого народу стали «Гайдамаки».

Все йде, все минає – і краю немає,
Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?
…Була колись шляхетчина,
Вельможная пані;
Мірялася з москалями,
З ордою, з султаном,
З німотою…

А потім разом з єврейством ринули на Україну «разом сто конфедерацій», розбрелись по Польщі, Волині, по Литві, по Молдаванах.

І по Україні;
Розбрелися та й забули
Волю рятувати,
Полишалися з жидами
Та й ну руйнувати,
Руйнували, мордували,

(аж до того, що «запродана жидам віра, в церкву не пускають»)

Церквами топили…
А тим часом гайдамаки
Ножі освятили…

Драматична поема не була спогадом-ностальгією за минулим. Твір став проекцією у можливе майбутнє, питанням: якщо за тих умов народ боровся, то чи можна миритися з рабством сьогодні?!

Лірика й епіка, драма й трагедія – все злилося в єдиному потоці, бо таким було життя і таким бачив його Т. Шевченко. Це визначило і всю фактуру твору: події в госпóді крамаря-єврея, пов'язані з Яремою («хамовим сином») і конфедератами, для яких уже й сам баришник стає навіть приниженішим за «хамового сина» («Одчиняй, проклятий жиде! Бо будеш битий… одчиняй!

Ламайте двері, поки вийде старий паскуда!»). Тут уже навіть не комедія, а абсурд історії: в XVII ст. єврейство йшло на Україну з польською армією, фінансувало її і королів і, ніколи не змішуючись з українським населенням, гнобило його не гірше шляхти. Але тепер ситуація дещо змінилася: єврейство втратило привілеї як союзника шляхти і мало виконувати всі забаганки конфедератів. Від того тиск на український люд тільки зростав.

Вихід? Т. Шевченко показує і титаря з дочкою, і козацький (гайдамацький) табір із старшинами та вождями Залізняком і Гонтою. Історія зливається з вимислом, минувшина – з реальністю. Поразка повсталих неминуча: до польських живодерів приєднується армада російської цариці. Євреям би підтримати лицарів свободи, та вони так само не тільки експлуатують, а й зневажають українських «гоїв». Отож гайдамаки начебто одні проти цілого світу. Та тільки начебто: гайдамаки – це тільки авангард великого народу, однодумного з жертвами соціальної тиранії та етно-національного шовінізму. Вони – безсмертні і непереможні, бо усвідомили і єдність з усім українством, і високу мету життя.

Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали.
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн.

А тим самим не пізнали б і України – віками могутньої, суверенної, демократичної держави, а нині – «єгипетської» невільниці, матері, сини якої прозябають у сонних мареннях, а тому драма її не лише в національному егоїзмі росіян, поляків, євреїв, а й у тому, що «не так пани, як підпанки…». Україну терзають, як етно-національні, так і соціальні конфлікти.

Ось чому Ярема мріє про час, коли оживуть традиції великих гетьманів, «прокинеться доля; козак заспіва: «Ні жида, ні ляха», а в степах України забуяють свобода і справедливість. «Зацвітуть степи, озера і не верстовії, // А вольнії, широкії; // Скрізь шляхи святії // Простеляться», а раби позіходяться докупи раді та веселі. // «І пустиню опанують Веселії села» (Ісаія. Глава 35).

То вже говорив і мріяв народ, а він поставав уже на повний зріст не лише в Чигирині чи Лебедині, а по всій землі українській.

Не менш важливо, що Шевченко й народ суголосно говорять і в тих випадках, коли у творах зображується життя далеке від націо-соціальних вітчизняних проблем, а й чужоземне, а також про явища не лише буттєві, а й зі сфери політико-філософських роздумів. Таким духом вселенського почування й мислення сповнений твір, присвячений окремій людині – княжні Варварі Репніній – «Тризна», в якому предметом мрії – молитви – сповіді стає Людина-побратим, борець за ідею, лицар і жертва борні, яка мужньо несе життєвий хрест, бо знає:

… В ком веры нет – недежды нет!
Надежда – Бог, а вера – свет, –

а тому твердо переконана: необхідно

Без малодушной укоризны,
Пройти мытарства трудной жизни…

Немало є тих, що скарби життя шукають лише в могилах великих людей; і не лише москалі, а й ті, з волі яких «підростають перевертні» («Розрита могила»), ставлячи тим гірко-болючі питання:

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що ж скородили списами
Московські ребра?? –

і чому на наших посівах уродила «рута … // Волі нашої отрута» («Чигрине, Чигрине»).

Коли біль пронизував до глибини серця, а «патріоти» нарікали за іронію і сарказм, Т. Шевченко відповідав: «І не кричіть! Я свою п'ю, // А не кров людськую». Горе народне було його особистим горем, – і це було вищою мірою національної солідарності та любові, яка виростала з праглибин народної не лише філософії та психіки, а й етики. Не випадково ж, роздумуючи про печалі сучасного, Т. Шевченко у «Сні» майже цитує В.Мономаха: «Душе моя, чого ти сумуєш? // Душе моя, убогая, чого марне плачеш?» А далі розгортає, як і великий князь, щонайширшу картину сну-агонії російського царату, дорікаючи навіть Всевишньому, бо той чи й «бачить із-за хмари // Наші сльзи, горе? // Може й бачить, та помага, // Як і оті гори // Предковічні, що помиті // Кровію людською!». А головне – за те, що люди, у тому числі й українські люди, або збайдужіли, або стали шкуродера-

ми («Оце моє – і це ось поси моє»), а то й стали зрадниками етнонаціональної честі (мови, культури, державності, навіть імені свого), як ідеал підносять російських імператорів, хоч і знають: «Це той Первий, що розпинав // Нашу Україну, а Вторая доконала // Вдову сиротину. // Кати! Кати! Людоїди!» Однак, для юродових має значення лише їхня кар'єра.

На жаль, ті явища – реальність не тільки українська: коли великого реформатора Гуса привели на спалення, він вжахнувся байдужості та сліпоті тих, за кого ішов на плаху:

І плакав Гус, молитву дія,
І тяжко плакав. Люд мовчав
І дивувався: що він діє,
На кого руку підійма!

З подібної причини була трагічною доля і Прометея (як грецького, так і кавказького) та цілої когорти українських героїв: або забутих, або й підданих (як Мазепу, Петлюру, Бандеру) анафемі, тими, за кого було віддано навіть життя! У будованих ними храмах та на розпуттях велелюдних.

За контроверсійним прийомом Т. Шевченко переводить загальнолюдське питання в українську, а то й в індивідуальну площину: «Нащо нас мати привела? Чи для добра, чи то для зла? // Нащо живем? Чого бажаєм?..»

Тоді бачимо не лише історично-реальну, а й містеріальну парадигми: три пташки виконують волю Бога, заповідану Петрові («Великий льох»): вони мають дивитися, як розкопуватимуть гетьманські святині, бо «Тойді у рай їх повпускаєш, // Як все москаль позабирає, // Як розкопа великий льох». Дивитимуться вони бездіяльно, оскільки «ми тепер душі, а не люди». А не люди, бо вчинили колись аморальні діяння: Пріся перейшла дорогу уповні з водою, коли гетьман їхав на Переяславську раду; інша – «цареві московському коня напоїла» та «всякому служила, годила», третя усміхнулась, побачивши царицю – лютого ворога України, // Голодну вовчицю», – от за те все по волі Божій вони й мають бути нещадно покарані. Свідомо чи ні, але вони вчинили всенародне зло.

Для багатьох несподіваним стало включення в зазначену тріаду гетьмана, котрий їхав у Переяслав. Та й там спрацював народний погляд: високо оцінюючи «отця вольності Богдана», народ, як і митрополит Косов, полковник Богун, цілі козацькі

полки, духовенство, не схвалював угоди з царем і не присягнув йому. Народ вважав Переяслав 1654 р. помилкою Б. Хмельницького. Зате вірив у час, коли

«Встане Україна, // І розвіє тьму неволі, // Світ правди засвітить
І помоляться на волі
Невольничі діти.

Встане Україна, – бо «не вмирає душа наша, не вмирає воля. І неситий не виоре на дні моря поле.

Не скує душі живої
І слова живого.
Не понесе слави Бога…
(«Кавказ»)

В поемі «Кавказ», присвяченій іншому народові, Т. Шевченко сягнув вершин аналізу, сарказму і віри, бо грузини не складали зброї,

А в нас! Нате письменні ми,
Читаєм божії глаголи…
І од глибокої тюрми
Та до високого престола –
Усі ми в золоті і голі.

У нас змирилися з рабством, свої експлуатують своїх, засипали попелом дух прометеїзму, – тож як не спитати:

За кого ж ти розіп'явся,
Христе, сине Божий?

А також: «Чи ще довго на цім світі катам панувати?» Чи прийде благословенний час покути й відродження? І хто стане опорою народу?

От тоді, як відповідь на всі сакраментальні питання, й появиться «дружнєє посланіє» «І мертвим, і живим, і ненародженим». Дружнє посланіє людини, що, мов «окаянна, // І день, і ніч плаче // На розпуттях велелюдних», та «ніхто не бачить, // І не бачить і не знає, // Оглухли, не чують; // Кайданами міняються, // Правдою торгують. // І Господа зневажають, – // Людей запрягають // В тяжкі ярма. // Орють лихо. Лихом засівають».

Куди вже далі? І «що вродить» та чи «схаменуться нелюди, діти юродиві?» А водночас: чи збагнуть колишні лицарі, а теперішні лакеї чужинських влад, що тільки

В своїй хаті своя правда
І сила, і воля.

Посилаються не на час і умови, а на взаємні провини, однак розбрат – отрута поневолювачів. До мети може привести лише гармонія суспільних інтересів, помислів та почуттів, ідейна національна єдність. Лише за її торжества запанують норми і принципи демократичного громадянства,

І світ ясний, невечірній
Тихо засіяє.
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!

Це було написано 1845 року, а в 1846-47 рр. розпочало діяльність Кирило-Мефодіївське товариство – ініціатор ідеї єдності слов'ян, в якій кожен народ буде суверенним, рівним і повноправним. Як бачимо, Шевченкової ідеї.

Дійсність наступних років, жорстокий суд і кровожерне заслання в солдати, примус служити в чужих краях без права писати й малювати ще більше посилили ідеї соціального визволення та національного відродження.

Поет вірив, що гнобителі зазнають справедливої кари, Бог «воздасть їм за діла їх // Кроваві, лукаві. Погубить їх, і їх слава // Стане їм в неславу».

Повчально: український поет-мислитель для більшої переконливості вдається до порівняння української дійсності не лише з важливими подіями вітчизняної історії, а й Вавілона, Греції, Риму, Росії і Польщі, Чехії та Грузії, Киргизії, багатьох країн Європи та США («чи діждемося Вашингтона з святим і праведним законом? А діждемось таки колись!»), християнських й іншоконфесійних церков.

Часом, від споглядання гнітючих контрастів, поетом оволодіває навіть розпач: «Доле, де ти! Доле, де ти? Нема ніякої!». А це – невизначеність долі (отже, життєвої позиції) – є чи не найгіршим. Тому спрацьовує – як протидія – українська ментальність:

Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої! Злої!

Бо ж справжня людина має розуміти:

Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше – спати, спати,
І спати на волі –
І заснути навік-віки,

І сліду не кинуть
Ніякого, однаково,
Чи жив, чи загинув!

І не просто страшно – аморально, злочинно також і народові не кинути ніякого сліду в історії, а паралельно – не кинути й виклику долі. Не кинути одностайно й однодумно, з почуттям цілісності українства у цілому світі, з готовністю сказати словами самого Т. Шевченка:

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні…
….Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять…

Міра справжності, величі, краси життя – це міра любові до Батьківщини; любові не показної, а життєтворчої, патріотичної, воістину людяної, спонукаючої навіть до саможертовного заповіту:

Свою Україну любіть,
Любіть її… Во врем'я люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.
… Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю,

якщо і Бог не стане на захист покривдженої Батьківщини-нації.

Це лякало малодушних фарисеїв занадто сміливим богоборчим пафосом. На цій підставі Т. Шевченкові припасовували атеїзм чи й безбожництво. Та все те було від лукавого: Бог великому Кобзареві лишався останньою надією. Коли доля усміхнеться Україні, писав він, я «оживу … // Надію в серці привітаю.. // І Бога Богом назову».

Але – не абстрактну надію, а ту що допомагає спраглим свободи та готовим до боротьби за мету, мудрим, щоб розуміти: «Не так тії вороги, Як добрії люди» можуть зрадити і найсвященніші ідеали; – громадянам, спроможним і перед самопожертвою сказати: – «Караюсь, мучуся, але не каюсь!...»

Доля та слава люблять звитяжних і мудрих, вічно готових до подвигу в ім'я «сім'ї вольної нової», демократії і свободи,

Бо де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи.

Досі, з болем зазначав Т. Шевченко, де панують неволя і розбрат, «дрібніють люди на землі, // Ростуть і висяться царі». Зате в країні, в якій запанують любов і всенародна єдність, –

Буде бите
Царями сіяне жито!
А люде виростуть. Умруть
Ще не зачатії царята…
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі.

З усього не важко побачити цілісну філософську концепцію Тараса Шевченка: **ідеалом** всенародного життя і поступу народу **є** (має бути) **нація**. А фундаментом та ферментом нації, з огляду на її універсальну сутність, є **універсальна сутність національної ідеї**. Та сутність формується еволюційно, в усіх параметрах безмежного часопростору і, з огляду на еволюційність загальнонародної сутності, у взаємодії усіх своїх компонентів та з домінуванням окремих із них у різні періоди соціального, державного, етнонаціонального розвитку: на первісному етапі – як особливої ролі території і природи в житті людини й етносу; на подальшому – як ролі роду і етносу в свідомості суспільства; а в наступні формації – як домінанти ідеї власної держави, мови, освіти, релігії, культури, науки, права і війська, соціально-економічного фактора, міжнародних відносин і прерогатив; зрештою – етно-державницької психології та ментальності, філософії (етики, естетики, моралі) життя, історичної місії нації.

І на всіх етапах – ролі самопізнання, самоідентифікації та самореалізації, відповіді на питання: бути чи не бути?! Яким шляхом – еволюції чи революції – можна прийти до мети?

Не важко помітити, що для Т. Шевченка ніщо не існує одиничо і автономно, навпаки – все є мікрочастинками єдиного макросвіту, оскільки все є підсистемами єдиної світобудови (системи), як і нація є цілісним організмом, але в системі вселюдства (цивілізації та культури), а окремі чинники національної ідеї є її підсистемами.

І аналогічно: мають і свою самодостатність, і взаємозалежність еволюція й революція. Ідеал – еволюційна гармонія. Однак на певних поворотах загальноцивілізаційних магістралей неминуче кристалізується критична маса протиріч – і вибухає накопичена енергія якісних перемін: родової формації в племінну; рабовласницької в феодальну; феодальної в буржуазну. І, відповідно до внутрішніх перемін, етнічна формація кристалізується в національну.

Як завжди, фундаментом існування є соціально-економічні умови. Енергетикою трансформації в нову якість – свідомість (культура).

Ось чому для Тараса Шевченка у внутрішньому поступі вирішальною є еволюція; в царинах міжнаціональних відносин, певного типу системи держави, права, суспільної організації – революція.

… Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте…–

Така квінтесенція почуттів, помислів, ідеалів та філософії буття і поступу великого українця.

І ця концепція нації та національної ідеї закономірно стала як підсумком та вершиною соціально-політичної думки, етики, естетики, філософії попередніх епох, так і початком нового етапу життєтворчості народу.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ: ВІД ЧЕРНІГІВЩИНИ ДО СЛОБОЖАНЩИНИ, ГАЛИЧИНИ, БУКОВИНИ, ЗАКАРПАТТЯ

Т. Шевченко розбудив від «спання на волі» козацький народ в особі не лише трудових верств, а й інтелігенції – освітньо-наукової, творчої, соціально-політичної. І важливо, що в оборону нації стають не лише окремі звитяжці (як Г. Сковорода, І. Котляревський, В. Капніст, автор «Історії Русів», Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка), а й організовані групи, а з 1847 року – і українські партії.

І цього разу для більшості з них українська ідея та нація спочатку постають переважно якоюсь однією гранню: проблемою чи то мови, чи культурної автономії, чи етнічної самоідентифікації. Та не випадково могутня когорта будителів, очолюваних Маркіяном Шашкевичем, знана як «Руська трійця» і альманахом «Русалка Дністрова», і науково-педагогічною діяльністю (І. Вагилевича, О. Духновича) спричинила історично вагомий злам у свідомості галичан, буковинців та інших етнічно-українських груп: для вогнища потрібною була іскра. І тією іскрою стала етнонаціональна ідея – як ідея самодостатності, свободи, права нарівні з іншими етносами Австро-Угорщини, Польщі, Румунії щодо можливості розвитку. На жаль, І. Вагилевич, О. Духнович та інші лідери національного відродження часом не витримують тиску обставин і сходять з обраних патріотичних позицій, – та «стомлюється» й криця. Їхній подвиг будить народ, і на арену вирішальних змагань виходить «буковинський соловій» Осип-Юрій Федькович – аристократ етикою і духом – та його послідовники.

І знову особливу роль відіграють народні традиції, історична пам'ять, мова, фольклор, чуття єдності народу всієї української землі. Звідси й переспіви давніх творінь (як «Слова о полку Ігоревім»), і культ рідної мови як безсмертної душі народу, і гімни рідній Землі як Матері всіх «русинів», а також переклади з європейських авторів – виразників волелюбних ідеалів інших народів.

Певний час «русини-українці» пов'язують надії на досягнення мети з визвольною місією то угорців, то москвофілів. Та скоро ілюзії розвіялися: після переможної революції 1847 р. угорці проголосили винятково шовіністичний, асиміляторський щодо українства курс;[55] а москвофіли, використовуючи вигідну для Росії кон'юнктуру (глибокі розчарування українських сил у справі боротьби за національне визволення спільно з іншими, раніше пригнобленими народами), розгортають шалену енергію по розколу українців на подніпрянців і подністерців, підсовують фальшиву ідейку історичної єдності «русинів» (як і гуцулів, лемків та бойків) не з українцями, а з «руськими»-московитами, а головне – «єдності всіх слов'ян» та визволення їх з неволі силами російського царизму. Декого російський месіянізм присипляє, і моск-

[55] Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Феномен української мови. – К., 2000.

вофільство стає впливовою силою життя інтелігенції: людям хочеться вірити в добрі обіцянки...

Та чад не вічний, він або вбиває, або вивітрюється. Скоро прибічники москвофільського месіанізму переконуються: робиться спроба одне ярмо замінити іншим. Як зазначить Я. Гавлічек-Боровський, до Москви він їхав слов'янофілом, а повернувся чехом, бо переконався: «у Москві дбають не про нашу свободу, а про те, щоб югославські виноградники, чеські промисли, українські землі стали російськими…»

Про свою свободу та щастя має дбати кожен народ сам! Хтось інший за чужі інтереси собою жертвувати не буде. Отже, як вважали Б. Хмельницький, І. Богун, І. Мазепа, щастя й свобода кожного – на вістрі його меча.

Тож закономірно, що й на царини Галичини, Буковини, Закарпаття, до всіх етнічних пагонів української нації, як Божий глас, прийшло Шевченкове Слово у єдності обох його складників:

…Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!
…Вставайте, кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте!

Природно, що воно, те віще Слово, реалізувалося в різноманітних формах.

У Наддніпрянській Україні воно прокотилося як небесне пророцтво та благословення, а то й непримінний наказ самої Долі для всіх верств нації. «Кобзар» стає на рівні з Біблією священною книгою кожної родини, а життя й образ Батька Тараса – прикладом для наслідування.

За життя мало хто діставав всенародне визнання. Т. Шевченкові було сподіватися на те майже неможливо: він був кріпаком, арештантом, солдатом, пасинком для своєї землі. Та сталося рідкісне – Україна визнала його як свого вождя і пророка, а разом з тим мовби й сама дістала священні національно-державницькі клейноди, бо душа її спалахнула прометеївським вогнем, розправила тіло, піднесла горде чоло й знову взяла до рук козацьку зброю.

Знову Кармалюки й Довбуші повели уярмлених на своїх і чужих гнобителів. При тому й тепер не як добичники і розбійники, а як неогайдамаки – свідомі своєї доброчинності сини народу:

якщо романтичний лицар Іван Гонта «різав усе, що паном звалось, без милосердія», в ім'я високої ідеї міг позбавити життя навіть синів-католиків (відомо, що те було лише як художній образ, символ відданості клятві побратимам), то нові народні месники діють в дусі народної гуманістичної моралі, ідеї правди, рівності, справедливості («Я їх не вбиваю, – каже Кармалюк, – а всі (експропрійовані – **П. К.**) гроші розділивши, я гріха не маю»).

Злитий воєдино пафос Шевченкової та народної волі невідворотно мав дати нові імпульси й ідейним шуканням новочасної еліти. На історичну арену виходять Харківський, Львівський, Київський університети та київське Кирило-Мефодіївське товариство (братство).

Не доводиться дивуватися львів'янам: їх підштовхували до змагань за національні пріоритети навіть всеєвропейські процеси; немислимо, щоб Київ не породив кирило-мефодійвців: їх покликав до життя дух і геній сущого там Т. Шевченка. Не доводиться дивуватися і харків'янам, навпаки: є підстави захоплюватися ідеологами національно-культурного відродження Слобожанщини, бо й там запанував у розумах дух волелюбного козацтва. Було б гріхом не відзначити тут роль людини багатогранних обдарувань та інтересів Василя Каразіна – фундатора Харківського університету. Це він усвідомив необхідність освіти й науки для свого краю, до того ж – освіти, науки, культури, інтелігенції, споріднених з історією і перспективами Слобожанщини як органічної частини України. Гідними засновника виявилися й викладачі – вітчизняні і зарубіжні – університету: в основу підготовки кадрів вони поклали **виховний** процес: готувати не просто фахівців, а патріотів свого народу, свого краю, відданих ідеалам демократії, народолюбства, свободи.

За умов антиукраїнської політики царизму то було не легкою справою. Однак, не випадково доходило до скандалів: коли імператор, прибувши на святкування, оголошував університетові… догану за підготовку інтелігенції, яка, за його твердженням, неадекватно ставилася до визначених їй русифікаторсько-колонізаторських завдань. Імператор тут же полишив зал, а викладачі залишилися. Залишилися і їхні орієнтації та принципи: піднімати рідний народ до висот європейської цивілізації та культури і, до того ж шляхом не заміни (витіснення) вітчизняного

закордонним, а навпаки – шляхом органічної контамінації свого з «чужим», збагачення рідного спорідненим закордонним.

Закономірно, що саме на Слобожанщині запановує романтична теорія і практика в літературі, культурі, мистецтві, серцевиною якої була національна орієнтація: на прадавню історію і фольклор, на ідеали боротьби за суверенну особистість, кожну соціальну верству та націю. На свободу й народоправство; за національну мову й ментальність – глибоко національну психіку.

Цілком зрозуміло, що реальним ідеалом романтиків стала доба Козаччини та її образне вираження – борець за свободу.

«Втратив я старе, та зате знайшов нове. Прощай, моя тінь! Здрастуй омріювана **істина**! Ти будь мені землею обітованою» (Г. Сковорода) – такою була перша концепційна засада харківських освітян і вчених. Друга чи не найповніше була виражена видатним мовознавцем Олександром Потебнею: про вартість індивідуального чи колективного життя можна говорити лише тоді і в тій мірі, коли те життєдіяння (а відтак виховання, освіта, наука, мистецтво) буде закорінене в глибини народу й служитиме повному розквіту та самовираженню національної душі.

Універсальною формою втілення народної душі є мова, – тому утвердження народно-національного буття та свідомості найперше необхідно починати з мови. Причина, гадав О. Потебня, зрозуміла: «Слово *народ*, – писав він у статті «Про націоналізм» (1865), – перейшло від абстрактного значення *народження*»; та головне, що *народ* «у найширшому значенні» це – мова. а «Народність є те, чим один народ відрізняється від іншого»[56] . Де нема особовості – там немає цивілізації і культури; і, аналогічно: де немає мови, там нема особовості. І це ніяк не протистоїть ідеї єдності вселюдства; навпаки: сутність світу – у цілісності всіх його частин (отже, людей і народів), а ті – в цілісності неповторних одиничностей.

Українці – частина вселюдства, отже і вони, і вселюдство зацікавлені в розвитку органічної (від природи) кожному з них індивідуальності. Бо знищення одного спричинить загибель іншого. І тому, «коли мова школи відмінна від мови сім'ї, то слід чекати, що школа й домашнє життя не будуть в гармонії», а боро-

[56] Потебня А. Мысль и язык. – Х., 1913. – С. 221.

тимуться одне з одним. І аналогічно: до внутрішньої всеохоплюючої дисгармонії веде й асиміляція чи злиття народів, оскільки, як зазначав один з учителів О.Потебні знаменитий Гумбольдт, – «народність, яка поглинається іншою, вносить у цю останню начала розпаду». З цієї ж причини денаціоналізація стає ферментом деморалізації, а проблема мови є однією з найважливіших – пов'язаних з іншими – проблем.

Так національна ідея, виплекана Т. Шевченком, охопила весь український (від Чернігівщини, Слобожанщини до Галичини і Закарпаття) Терен. І цілком логічно, що як об'єднала сили патріотичні (живі), так і оголила справжні інтереси та заміри україножобські («мертві»), про що прекрасно сказав П. Куліш у статті «Чого стоїть Шевченко як поет народний»: наш Кобзар – не лише митець, а й перший наш справжній історик та мислитель, «найвища корогва нації, після підняття якої всі в нас поділилися на живих і на мертвих та й довго ще ділитимуться»[57]. Поділилися вони й у Львові та Чернівцях, де люто змагалися народовці з москвофілами; поділилися і в Києві, де проімперським прихвостням протистали кирило-мефодіївські братчики, а далі й могутні об'єднані патріотичні сили.

«Книги буття українського народу» – так озаглавив маніфест натхненний Т. Шевченком М. Костомаров. Важливо, що стилем цей документ кирило-мефодіївців нагадував історико-етнологічні міфи, а пафосом був споріднений з ідеологічними маніфестами інших збурених національно-визвольними рухами європейських народів (зокрема польського, італійського, угорського, болгарського). Не менш важливо і те, що «Книги буття» поєднували як історію та сучасність (кореспондуючись з найдавнішою літописною традицією), так і соціальну та етно-національну, філософську і релігійну парадигми.

«Племено слов'янське, – наголошував М. Костомаров, – ще до принятія віри не ймило ані парей, ані панів і всі були рівні…»

Познайомившись з християнством, слов'яни, за допомогою Кирила і Мефодія, почали перекладати святе письмо «тією ж мовою, якою всі говорили посполу», отже, не так, як романці чи німці, котрі послуговувалися латиною, – а **по-своєму**.

---

[57] Куліш П. Твори. – Т. 2. – С. 260.

На жаль, було два лиха у слов'ян: «незгода між собою» та те, що «менші брати» некритично все переймали од старших, хоча «у їх своє було лучче, ніж братівське». Бог обдарував слов'ян краще, ніж інших, та вони вдалися до зневажання свого й запозичення чужого – і Бог покарав їх.

Українці потрапили в багатоступеневу залежність. Спочатку «Україна з Польщею поєднались як сестра з сестрою». Однак Польща почала нав'язувати багатоступеневу експлуатацію. Почалися роздори. Цим прагнули скористатися і Литва з татарами та Московщиною, і інші сусіди. Та «не любила Україна ні царя, ні пана, а **скомпонувала собі козацтво**, єсть то істеє братство… І постановило козацтво віру святую обороняти і визволяти ближніх своїх з неволі… і день одо дня росло, умножалось козацтво, і незабаром були б на Вкраїні усі козаки, усі вільні і рівні і вже не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного, і дивлячись на Україну так би зробилось і в Польщі, а там і в других слов'янських краях» («Книги буття українського народу», § 76).

За це твердження великі «інтернаціоналісти» звинувачували М. Костомарова та кирило-мефодіївців у месіанізмі. Однак, нічого того не було. Як завжди, україножоби «не помічали» різниці між ідеологією месіанізму та сутністю месійності. Месіанізм вивищував один народ (мову, культуру, право) над іншими і виправдував будь-які заходи задля панування над іншими (роль єврейства, Римської імперії, Москви як «третього й останнього Риму»).

Місійність походить від семантики поняття «виконувати місію». Як дипломати, представники урядів і держав, освітяни, вчені, місію виконували Кирило і Мефодій. Кирило-мефодіївці, суголосно з Т. Шевченком, відстоювали ідею рівності та братерства народів, а тому й розуміли місію України (а якусь роль має виконувати згідно із законами природи кожна людина, нація, мова, культура) у створенні прецеденту справедливого вирішення проблеми, у тому, щоб Україна стала **прикладом**, згідно якому, «так би зробилось і в Польщі, в інших слов'ян» – самими поляками та іншими слов'янами.

Натужно вправлялися фарисеї і в спробах довести, що «український месіанізм» зрідні польському. Та й то було виплодом хворобливого клерикалізму, бо шляхетська Польща дійсно проповідувала ідею месійності, у тому числі й щодо колонізованої

нею України. Україна ж жодним документом не засвідчила ідеології панування над іншими, тим більше – силового.

«Книги буття…» засвідчує протилежне: походження не від чужих взірців, а від тисячолітніх традицій, яскраво виявлених у «Велесовій книзі» і «Літописі Аскольда», в билинах великокняжої доби і «Повісті минулих літ», у Галицько-Волинському й козацьких літописах, в історичних піснях, народних думах та «Історії русів», у творчості корифеїв бароко, Г. Сковороди, Л. Барановича й П. Могили, І. Котляревського й, нарешті, – Тараса Шевченка.

Пригадаймо «Велесову книгу»: «се рабів відпустимо й скажемо, як вирішили, так і зробили».

У «Книгах буття…»: «І хотіли вони зробить із народа дерево, або камінь, і стали їх не пускать навіть в церков… І козацтво стали мучить і нівечить»; нищили право українське пани – ляхи й царсько-московські месійники.

Однак «голос України не затих. І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни («Буде бито царями сіяне жито!» – Т. Шевченко), ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні кріпака, ні хлопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар («А буде син, і буде мати, і будуть люде на землі» – Т. Шевченко).

І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою у союзі Слов'янському» (§ 104).

Саме таким є шлях до мети та української місії – комплексного розв'язання проблем соціального, національного, культурно-гуманістичного змісту. А саме: шлях і еволюції (відродження та розвиток традицій), і революції (завоювання незалежності і свободи). А засобом досягнення мети – утвердження своєї держави та здобуття рівноправного становища з іншими народами.

Досягнути ідеалу непросто, для цього необхідно мати ідею й еліту, а головне – готувати покоління борців. Готувати і в практиці життя, і шляхом розвитку національно-державної самосвідомості.

Так викристалізовується програма народних шкіл та широко розгалуженого товариства «Просвіта»: для перших сам Т. Шевченко пише «Букваря», а в осередки «Просвіти» іде найавторитетніша фаланга інтелігенції (як Б. Грінченко, Л. Глібов і М. Ко-

цюбинський в Чернігові, Леся Українка, М. Старицький, М. Лисенко в Києві, І. Франко, М. Грушевський, М. Гнатюк у Львові), набирає щонайширшого розповсюдження народництво як ідеологія.

Абсурдно, але усе те піддають нищівній критиці, чи й гротесковому осміянню не лише імпер-більшовицької орієнтації ортодокси Москви, а й доморощені представники «робітничого класу», мотивуючи антинародне ренегатство тим, що «робітники не мають Вітчизни» (К. Маркс), тож не лише націоналізм, а й патріотизм є, мовляв, рудиментом у новочасній суспільній думці. На цій основі створюються компартія України та організації її сателітів, наповнювані та очолювані, як правило, великоросами і євреями. Що при цьому не заважає їм виступати від імені… всього українського народу.

Розчленовані й розшматовані урядами різних імперій, українці заганяються в кут найгострішої ідеологічної кризи – не лише культурно-мистецького, а й політичного та психічного декадансу. Неогегемонізм конфліктуючих імперій невідворотно веде до світової війни. Праця О. Шпенглера «Присмерк (або – конання, – **П. К.**) Європи» виявляє найвпливовіші переконання: XX століття несе загибель не лише націям, а й всій світовій цивілізації та культурі. І в першу чергу, виходило, мають остаточно загинути такі бездержавні нації, як Україна, оскільки немовбито, не витримали вимог (іспиту) часу як національні спільноти, так і концепції націй та націоналізму.

Але в першу чергу Україна довела тоді: по-перше, що «Ще не вмерла Україна!» «І не вмерла, і не вмре!» (П. Чубинський, І. Франко); а по-друге, що коли імперіалізм та «інтернаціоналізм» вели вселюдство до руїнних процесів, то оптимістичну надію на щасливе грядуще символізував націоналізм. Руйнівному началу в історії протистояло конструктивне.

Нагадаємо, проблему мови О. Потебня розглядав у контексті всеєвропейських дискусій про націоналізм. В руслі європейського трактування розглядалася й концепція романтизму як всеохоплюючого духу націй ідеологами Харківщини та Галичини.

Як універсальну масштабами й категоріями часу і простору розглядають національну ідею-проблему й лідери київського суспільного руху – від кирило-мефодіївців до старої й нової громад та політичних партій.

Безумовно, що особлива роль у цьому процесі належить Київському університетові та Михайлові Максимовичу і П. Кулішу, Б. Грінченку, І. Нечую-Левицькому та М. Драгоманову, а згодом І. Франку та М. Грушевському, П. Грабовському і Лесі Українці, Х. Вовку, В. Хвойці та Д. Яворницькому, лідерам різних українських політичних партій.

Коротко нагадаємо: Михайло Максимович був натурфілософом-природничником за фахом; за його підручниками з біології навчалися в Польщі, Німеччині, Франції, Росії. Але він був і духовним спадкоємцем чернігівської, київської і черкаської Гетьманщини, однодумцем новочасних вітчизняних і європейських мислителів, соратником Т. Шевченка. Як і М. Остроградський, Симиренки, І. Пулюй, він міг зійти на Олімп могутніх корифеїв світової природничої науки. Але, як для декого, несподівано звернувся до фольклору (а це була святая святих як Т. Шевченка, так і найзначніших письменників Європи: Д. Байрона, В. Гюго, М. Лермонтова, А. Міцкевича, Ф. Шіллера, Ш. Петефі, І. Чавчавадзе та А. Церетелі), найдавніших анналів української історії, держави, мови, культури, еліти, і, як ми вже бачили, створив цілісну щонайменше як півтора тисячолітню картину розвитку українства. Це й дало йому змогу не тільки розвінчати царистсько-україножерні версії М. Погодіна та інших москвофілів, а й вибудувати парадигму еволюційного розвитку українства як самодостатнього суб'єкта історії, окремого народу зі своєю державою, політичною елітою, мовою, культурою, освітою, наукою, міжнародною практикою. То була цілісна методологія та на її основі – концепція **українознавства** (звичайно, якою вона могла тоді бути з огляду на реальний стан науки і політичної ситуації та цензури). І цілком справедливо М. Грушевський заявляв, що концепцію народно-державної української еволюції він взяв саме у М. Максимовича[58].

Подібним шляхом ідуть: П. Куліш (який заявляв, що роками невтомно шукає реальних фактів розвитку українського етносу та, з огляду на виклики часу, засновує й видає в Петербурзі винятково важливий журнал «Основа»), І. Нечуй-Левицький, М. Драгоманов, П. Юркевич, П. Житецький, Д. Яворницький,

[58] Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти томах. – Т.1; передмова Кононенка П.П. – К., 1993.

В. Хвойка, Х. Вовк: і їх активізує жага правди та наукової істини, а як фінал – відродження українства як етно-нації і держави.

І це було вкрай актуально.

Як показує в праці «В пазурах у двоглавого» (К., 2004) Іван Ільєнко, друга половина XIX ст. була для України насиченою вкрай важкими випробуваннями: по-перше, одна її частина ниділа в лещатах етно-соціального тиску мадяр і румунів, австрійців і поляків, євреїв і німців; а друга – палахкотіла все агресивнішою антиукраїнською політикою московського царизму. На доказ – тільки окремі факти:

1764 року Петербург змусив К. Розумовського зректися гетьманської булави, а «задля добра українського народу» (як і в майбутньому, московці подаватимуть свою фарисейську політику як безсумнівне благодійництво) було створено «малоросійську Колегію», у зв'язку з чим «кінчається, хоч і гірке, та все ж схоже на самостійне життя України» (М. Аркас). Мета Петербурга чітко формулювалася царицею: «викоренити серед українців погляд на себе, як на народ цілком відмінний від росіян».

Шляхом до мети було обрано ліквідацію Запорозької Січі, для чого придворному історику Г. Міллеру було доручено довести, «що Січ взагалі не має прав навіть на досі свої землі».

Повчально: ще 1752 р. Катерина II заборонила обирати кошовим Петра Калнишевського; коли ж Калнишевський, всупереч повелінню цариці, і вдруге був обраний (1765) отаманом, воля запорожців була скасована, а пізніше П. Калнишевського було відправлено на довічне заслання в соловецьку яму-темницю.

1775 р., коли українська депутація прибула до Петербурга відстоювати свої вольності, Г. Потьомкін запропонував злодійський контрплан і Сенат прийняв указ про знищення Січі. У маніфесті імператриці це мотивувалося тим, що існування козацької твердині є «не меньше как оскорблением «нашего императорского величества через поступки и дерзновения, оказанные от сих козаков в неповиновение высочайшим повелениям».

1783 р. було скасовано козацький устрій України (10 козацьких полків було перетворено на карабінерів), а 1785 р., коли українських селян було фактично закріпачено, «Жалуваною грамотою дворянству» українську еліту царизм відірвав від народу, посіяв глибокі соціальні конфлікти.

Слідом за знищенням державності розгорнулося руйнування української нації зсередини, вона стає, за виразом М. Грушевського, **неповною**, внутрішньо дисгармонійною і конфліктною. А тим самим – дуже зручною для фальшивих інтернаціоналістів з комуністичною фразеологією, бо психічно націленою на постійне самопоборювання. Зате набуває тотальної інтервенції політика функціонування **єдиної** держави, мови, релігії (церкви), культури. Свого часу цар Олексій Романов зажадав від козаків постригти «хохли, що на головах». Внаслідок цинічного переслідування та витруєння всього українського, за влучним висловом митрополита Іларіона (І. Огієнка), «почалася русифікація з отих хохлів, скінчилась душею». Дивно й дико, але авангардом у тому етноцидному поході виявилася й частина російської інтелігенції: спочатку Пестель пропонував розв'язати проблему інородців (неросійських етносів) шляхом розпорошення їх по безмежних просторах імперії (щоб вони припинили існування як окремі народи), а згодом В. Бєлінський, грубо шельмуючи в «Отечественных записках» альманах «Ластівка» (як і «Гайдамаки» Т. Шевченка, твори П. Куліша), бундючно заявляв: «Теперь уже нет малороссийского языка, есть областное малороссийское наречие, как есть белорусское, сибирское и другие подобные наречия», як існує «одно и то же для всех сословий – крестьянское». Гідна поваги, глаголив «революціонер-демократ», лише російська мова (як і все російське загалом).

Це було продовженням давно спланованої політики. Адже іще 1675 р. з Москви надійшов наказ Л. Барановичу в Чернігів, щоб «преосвященный архиепископ книг никаких в царственный град Москву» не присилав, бо вони позначені українським уставом і духом. А коли книги з України все-таки в Москву потрапляли, то їх, як твори Л. Барановича, І. Галятовського, П. Могили, С. Полоцького, А. Радивиловського, К. Ставровецького, там палили на вогнищах. Була заведена найжорстокіша цензура. Більше того, за указом Петра І 1720 р., українські книги було заборонено друкувати загалом; а щоб справу полегшити – їх було заборонено видавати в Україні. Коли ж Чернігівська та Київська друкарні цього указу повністю не дотримувались, їх брали штурмом і руйнували солдати. Могли виходити лише книги, видані у Москві. Не дозволяли видавати навіть «Букваря». За виявлення українсь-

кої специфіки піддавались гонінням навіть такі авторитети, як Стефан Яворський – потужний вільнодумний філософ.

На початку XIX ст. було заборонено друкувати твори Г. Сковороди (зокрема «Діалог, або разглагол про стародавній світ»), а в 30-х роках – підготовлені для народного читання Г. Квіткою-Основ'яненком нариси зі священної історії та історії України; 1839 р. заборонено статтю М. Максимовича «Сказание о Колиивщине», оскільки згадану й аналогічні події «желательно более изглаживать из памяти народа, нежели возобновлять в ней».

Припиняється видання харківського «Українського журналу», не дозволяється М. Максимовичу видання місячника «Киевский собеседник», а П. Кулішу 1858 р. – журналу «Хата». Закривається «Черниговский листок». Не дозволяється видання газет «Голос» (Київ), «Десна» (Чернігів), «Нива» (Полтава). Абсурдно, але, як писав М. Костомаров, «Самые названия Украйна, Малороссия, Гетьманщина считались предосудительными». 1857 р. було конфісковано навіть «Граматику» П. Куліша та його ж видання «Сільської бібліотеки», а в 1862 р. – припинено видання журналу «Основа».

1863 р. вийшов указ П. Валуєва про заборону випуску творів «на малороссийском языке», оскільки все, наполягав міністр, «обучение во всех без изъятия училищах производится на общерусском языке», а «никакого малороссийского языка не было, нет и не может бать и что наречие их, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный…». А 1876 р. вийшов Емський указ, підписаний імператором, який ставив поза законом не лише українську мову, а й культуру та націю.

Причина заборон була не лінгвістична, а політична: як писав київський генерал-губернатор Антоненков, вживання української мови «не может быть оправдано ни свойствами языка, ни потребностью народа и имеет характер исключительно **политический**. Сторонники малороссийской истории, достигнув знания самостоятельности малороссийского языка, конечно, на этом не остановятся; опираясь на отдельности языка, станут притязать на автономность Малороссии». Відомо ж, наголошував мракобіс, що «из праха Шевченка выродилась целая шайка самих рьяных сепаратистов… »[59].

[59] Ільєнко І. В пазурах у двоглавого. – с. 78.

Не в приклад деяким сучасникам радетелям за пріоритет російської й фактичне дезавуалювання державності української мови, визначене Конституцією, російський держиморда (щоправда, з породи малоросійських кирпогнучкошиєнкових) добре зазначив: проблема мови не ізольована й не суто лінгвістична, а «исключительно политическая».

Політика – вже навіть там, де є двоє з особистими інтересами. Росія й Україна, народ і імперська влада мали діаметрально протилежні і, наголосимо, широкомасштабні та широкогалузеві інтереси.

Все почалося з 1654 р. у Переяславі, коли московці відмовилися присягнути від імені царя: тим вони засвідчили встановлення ієрархічного бар'єра між Московією і Україною. Не випадково вимагалося змінити навіть зовнішній вигляд: одяг, «хохли», манери поведінки, – бо то атрибути вираження внутрішнього життя та ставлення до власних традицій, отже – і світогляду, й етики та естетики, гідності й самосвідомості, честі.

Імперський яничар засвідчив розуміння: мова – це не просто слова і звуки, особливості стилю, а – пам'ять буттєвої і свідомої історії народу, і тим самим – ґарант його майбутнього. Та пам'ять закладається ще з генами батьків, забруньковує в колисці з молоком матері і розцвітає в сім'ї (як нескінченно глибока пам'ять Роду), закорінюючись у психіку.

Тож не випадково Петро І змусив гетьмана І. Мазепу видати вердикт про необхідність одружень української еліти тільки з російською знаттю: цим руйнувалися духовно-психічні гени української та закріплювалась домінанта російської психіки. Деформувалася душа народу. І це була сфера великої політики! Разом із сім'єю (Родом) руйнувалася нація: її державно-політична, соціально-економічна, культурно-мистецька, освітньо-наукова, міжнародна орієнтація. Шаленіла енергія відчуження людської душі від рідної колиски. Від матері і батька, від природи й культури, від ідеалів та мрій, емоцій та багатовікового досвіду, зрештою – від вибору власного життєвого шляху, отже – від власної родової і трансцендентної сутності.

І не випадково, що саме в цей час набуває всеімперського розголосу філософська творчість Памфіла Юркевича з його науковим обґрунтуванням концепції української «філософії серця»

та Костянтина Ушинського з його працею «Рідна мова» (1875), у якій робилося незаперечне інтегральне узагальнення: «Як довго живе народна мова в устах народу, так довго живе і народ». Мовою П. Юркевича це б звучало: людина (нація) – це її внутрішній світ і характер; домінантою українця є його «філософія серця» як філософія етно-національного **психа**, що поєднує емоції і інтелект (ще з княжої доби: розум має бути добрим, а серце – розумним); об'єктивне і суб'єктивне, ідеал і волю, наміри і дію, релігійне й етичне, а в підсумку – буттєве і свідоме[60].

П. Юркевич з охотою цитував Ісуса Христа: «Де двоє або троє зберуться в ім'я Моє, там і Я поміж них». У сфері українського політичного життя це викликало аналогію: де збереться хоч кілька українців – там буде поміж них і національна ідея (Нація).

Саме з такою наставленістю писали порівняльні характеристики росіян і українців І. Нечуй-Левицький і М. Костомаров, а М. Драгоманов досліджував «комплекс Едіпа» співвідносно до народної творчості (психології і самосвідомості); писав не лише наукові, а й художні твори П. Куліш.

Досі ця частина спадщини славетного українця досліджувалася, на жаль, недостатньо. Нині крига скресла: появилася праця С. Ковпік «Духовність драматургії Пантелеймона Куліша» (К., 2004). І варто ознайомитися тільки з цією частиною спадщини П. Куліша, щоб переконатися: він був і соратником, і невсипущим продовжувачем національної думи і дії Т. Шевченка, даючи національній ідеї трактування, адекватне досвіду і тенденціям кінця XIX ст.

Прикметно, ніби слідуючи кредо Ф. Шіллера та Р. Роллана, згідно з яким справді народний театр може стати творцем із населення народу, – і українські драматурги практично ставлять саме таку мету. Діалогізована драматична поема Є. Гребінки «Богдан», трагедія П. Гулака-Артемовського «Атрей і Фієст», драми М. Костомарова «Сава Чалий» і «Переяславська ніч»; «Павло Полуботок» О. Барвінського «Петро Конашевич-Сагайдачний» та «Кочубей і Мазепа» С. Воробкевича, «Козак Байда» О. Цися – усе це немовби кроки однієї дороги від драматургії XVII-XVIII ст. до творчості І. Франка, Панаса Мирного, І. Не-

[60] Юркевич П. З рукописної спадщини. – К., 1999; Сніжко В. Ідеологія Терену. – К., 2004.

чуя-Левицького та славнозвісного «театру корифеїв» – І. Карпенка-Карого, М. Старицького, М. Кропивницького, М. Заньковецької, П. Саксаганського, які свідомо й натхненно подібно до І. Котляревського та Т.Шевченка («Назар Стодоля»), виводячи на кін всі верстви населення, творили із обернутих на рабів людей – народ. Народ з власною історією, долею, ментальністю, мрією, життєвою практикою, міжнародною місією. Із «хохлів» та «малоросів» – українців!

Важливо, що знову драматурги й актори бачать і міжнародний контекст, й історичну парадигму життя та перспективу своєї нації, відчувають перед нею величезний обов'язок, тому навіть імператорові та його почту відмовляють у переході до їхнього театру на роль примадон, як те зробила М. Заньковецька, з гідністю мотивуючи: допоки мій народ в неволі й недолі, – митці мають бути з ним.

Свого часу Г. Кониський назвав свою драму «Воскресіння мертвих». Воскресінням новочасних «мертвих» прагне вивершитися й П. Куліш. Не випадково, що й проблема нації для нього має не тільки конкретно-історичний, соціально-економічний, етико-естетичний, індивідуально-побутовий, а й, сказати б, вселюдський виміри: і як трансцендентна проблема життя та смерті метафізичної природи й «вселенської душі» в якості критерію і сутності, й вартості життя та людини, людської спільноти. Тим більше, що, як пише П. Куліш П. Плетньову, вони є нерозділними: «все, що є в людині доброго, непримінно знайде собі законну оцінку в інших, тобто ототожниться з гармонією добра і краси, яка царює в роді людському»[61].

З огляду на це П.Куліш перебуває в неослабній напрузі власного самовиховання: інакше людина не має права оцінювати інших; те самовиховання передбачає фундаментом самопізнання та готовність навіть жертвувати собою заради інших, мучитися проблемами інших, гартувати серце, адже «я уявляю, якою я був би нікчемою, коли б моє серце не жило спрагою добра». В статті «Виховання і наука» П.Куліш категорично наполягає: «Все залежить від виховання нашої душі». Душу ж потрібно виховувати не лише добром, а й стражданнями («зі страждань народ-

[61] Куліш П. Щоденник 1845-47 рр. – К., 1993. – С. 88.

жується все щастя, або, краще, опора щастя»), – а розпочинається й найуспішніше здійснюється виховання, переконаний, як і Т. Шевченко, П. Куліш, у **родинному колі**. А особливу роль у тому має відігравати Слово: «Яке б то добро можна було зробити людям рідним словом на Вкраїні. Що то за дух праведний зріс би в тому народові доброму. Була б ся земля тверджею руського духу і честю слов'янському та й усьому мирові». Слово, до речі, як наукове, так і художнє, емоційне й інтелектуальне, фольклорно-міфологічне й раціонально-досвідне, опредмечене і абстрактно-багатозначне. Слово-деміург.

У передмові до поеми Т. Шевченка «Наймичка» П. Куліш наголошував: «Національна поезія, піднімаючи в молодій душі майбутньої матері все чисто людське…, готує в ній **апостола доброчинності** не на одно, а на кілька грядущих поколінь». Завданням готувати покоління до апостольської діяльності зумовлена й проблематика драматургічних та інших творів П. Куліша, вищою формою духовності та культури для якого є добродійне, чесне, моральне, навіть жертовне життя в ім'я щастя усього народу. А це означає і те, що служіння народові має передувати його пізнання та самопізнання.

Важливо: і на початку XXI ст. чимало «мислителів» бачать і трактують національну ідею (а відтак і націю та націоналізм) лише (чи переважно) на рівні лозунгів, ідеологем метафізичного наповнення.

Для П. Куліша національна ідея зароджується найперше на рівні почуттів: на початку як усвідомлення себе дитиною матері й батька, а потім – як органічної частки рідної природи, феномена виховання в системі роду-племені, витвору і творця мови, традицій, культури, комплексу всього огрому життя – земного й космічного, вітчизняного і міжнародного, метафізичного і трансцендентного.

Ще в першому драматичному творі П. Куліша «Колії», а далі й у вертепному сюжеті «Іродова морока» головною проблемою для письменника постає боротьба добра і зла, Правди і Кривди (як те було характерним і для народних вистав), а біблійна канва щільно зливається з реально-життєвою.

Принципово важливим стало звернення в прозово-драматичному творі «Мальована Гайдамаччина» до проблеми збройної боротьби за свободу і право: до кінця життя П. Куліш буде

шукати правду про історичну роль народного повстанського руху. І не дивно, адже й на початку ІІІ тисячоліття точаться гострі дискусії не лише про гайдамаччину, а, як показують Ю. Фігурний («Історичні витоки українського лицарства») та В. Щербак («Українське козацтво: формування соціального стану», К., 2000), і про оповите славою козацтво. Єдино правильна позиція, вважав П. Куліш, це – шукання правди, залучення здобутків науки, а також – сприйняття усього того на рівні серця.

З відзначених позицій він і пише гостро проблемні не лише етно-соціальною, а й ідейно-психологічною проблематикою твори-розвідки «Байда, князь Вишневецький», «Петро Сагайдачний», «Хміль Хмельницький (староруська історична драма)», поему «Нагай», «Підспівок під Вольфганга Гете», в яких постають як маси людей, так і значні козаки та історичні герої, сцени як земного, так і «потойбічного» життя («Козацька і панська розмова на тому світі»).

Звернення до життя як «мас», так і «еліти» в другій половині ХІХ ст. було знаковим: як і М. Костомаров[62], мало не всі дослідники та митці пробували прочитати історію через життєпис видатних особистостей, тих, хто вершив долю мас. Це було важливо ще й тому, що саме цього типу персонажі (герої) давали змогу виявити злами і думання, й психіки, а тим самим глибше проникнути у внутрішні сутності речей і процесів, причин та наслідків почуттів, задумів, діяльності.

Як і в «життєписі царів» Плутарха чи національних міфах типу «Махабхарати» і «Рамаяни», «Авести» і «Шах-Наме», в таких творах органічно співіснували реальність і вигадка, правдоподібне і фантастичне, бо головним вважався підсумок: формування певних «істин» та переконань, етно-соціальних ідеалів, а головне – характерів. Для цього й потрібні були як образи реальних історичних осіб, так і реанімованих архетипів, спроможних, як Запорожець, протистояти навіть Кривді, Іродові, Смерті («Я з вас, клятих людоморів, видавлю олію»). Бо ж козаки – природні характерники.

Не просто, але саме завдяки фольклорно-міфічній умовності вдається контамінувати свідомість і дію етно-героїв усіх суспільних прошарків та сил, виявити сутність як соціальних суперечнос-

[62] Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М.: ЭКСМО, 2004.

тей, так і національної єдності (особливо яскравим прикладом чого постає і роман «Чорна рада»), виразником якої постає у П. Куліша «Хор» (аналогічний за роллю до хорів у античних драмах).

Щоб просвітлити сучасне минулим в ім'я майбутнього і «подав письменній громаді П. Куліш» свою «Гайдамаччину» (Коліївщину), оповіді про те, як Б. Хмельницький з Нагаєм, Палієм та Дорошенком «викоренили» з батьківщини «ляхів, панів польських і чужоземних лихварів та «орендарів»; як «всім миром» була захищена православна віра, а Україна стала єдиною та суверенною, як і Гетьманщина, дала народові «золоті права».

Цього разу не маємо потреби аналізувати внутрішні протиріччя поглядів П. Куліша на окремих етапах його життя: це – тема окремої розмови. Нині головне – показ того, як українська інтелігенція в особі видатного дослідника й митця і сама осягала сутність та роль національної ідеї й спільноти, і розкривала їх мільйонам людей. Тих людей, яких П. Куліш ненавидів за те, що вони часом «спали на волі», а тому були «народом без пуття, без честі, без поваги» до себе, – але яких любив («Нема може і на світі красчого народу, як наш український») і в яких вірив як в історичну силу, спроможну знову прокинутися й усвідомити свою роль та виконати свою історичну місію. Як усвідомити й те, що Україна стала кладовищем трупів героїв та надій, бо на час зрадила свою ментальність й замість активної боротьби за свободу та щастя вдалася до пасивного самозахисту («Примітивний наш люд український і досі… Бо вся історія України була історією оборони»[63]).

Отож: «Поховайте та вставайте! Кайдани порвіте», – а П. Куліш сам став типом героїчної особистості, піднесеної як взірець українця на гребінь національної боротьби не лише в XIX, а ще більше – на початку XX століття.

Природно, що в процесі осмислення та втілення у життя національної ідеї приклад саможертовної життєдіяльності Тараса Шевченка спричинив те, що на історичну арену вийшли лицарі-борці – як Іван Франко, Леся Українка, Павло Грабовський і Михайло Коцюбинський, – а на етапі відродження України як держави її вождями стали мислителі і поети, гуманісти й істинні революціонери – як Михайло Грушевський і Володимир Винни-

[63] Куліш П. Твори: В 6-ти томах. – Львів: Просвіта, 1910. – Т.6. – С. 335.

ченко, Симон Петлюра і Володимир Вернадський, Іван Огієнко і В'ячеслав Липинський, Дмитро Донцов та багато інших.

А головне, що відбувається синхронний рух і взаємовплив суспільної дії свідомості й мистецтва та науки, а остання в якості українознавства та україно-творення стає все більше комплексною і системною. Корчована й паплюжена століттями українська еліта дає молоде пагіння, й нація знову набирає належної **повноти**.

Історично справедливо відзначити особливу роль художньої словесності: як і сотні років тому, вона синтезує суспільну, релігійну, філософську, художню, політичну свідомість найрізноманітніших часток народу й все успішніше цементує їх в цілісну спільноту – націю. У цій ролі виступають І. Нечуй-Левицький і Панас Мирний, П. Грабовський і М. Коцюбинський, Леся Українка і Ольга Кобилянська, В. Стефаник, С. Васильченко, корифеї театру й соло та хорового співу (С. Крушельницька, М. Мишуга).

І цілком закономірно, що всі ознаки національного видужання та пробудження переживає наука, в якій ініціюючу роль відіграє педагогіка, а всі галузі науки виявляють чітко виражену центробіжну тенденцію – до правди про походження української етно-нації, важливіші етапи та особливості розвитку, перспективи й головні чинники її поступу, самопізнання й самотворення. При цьому надзвичайно корисною виявляється діяльність організацій Просвіти та земств. Саме земства організовували і виробничо-економічну кооперацію села (а воно кількісно переважало в суспільстві[64]), що означає – і загальносуспільну консолідацію виробників, і вагому освітню та культурну діяльність. Зокрема, історично впливову роль відіграли земські училища та школи: там молодь (а з нею й батьки) проходила і політичний гарт (ілюстрацією чого є «Мужицька арифметика» С. Васильченка), а водночас піднімалася до усвідомлення й реальних чинників впливу на життя народу. Найпереконливіший приклад – і стаття К. Ушинського «Рідна школа», написана внаслідок глибокого вивчення шкільної справи в Чернігівській і Полтавській губерніях земськими комісіями.

Революціонізуючий вплив на умонастрої українства справила загрозливо масова **еміграція** на північно-східні землі ро-

[64] Кононенко П.П. Село в українській літературі. – К.: Р.П., 1984.

сійської імперії та до Бразилії, Канади, США: вона виявила і соціальну кризу в розвитку різних частин народу, і етно-національну: українці їхали в усі кінці планети не як національно визначені й державно захищені суб'єкти, а як малороси і малополяки, маломадяри й малоавстрійці, а тому й в інших соціально-економічних анклавах експлуатувалися нічим не кращими за них як люди без роду і Батьківщини (що з надзвичайною виразністю показано в статтях про еміграційний фольклор І. Франка). Виявилася найпотворніша гримаса історії: спочатку мусили рятуватися на турецьких володіннях від московської орди захисники суверенітету й свободи України – лицарі гетьмана І. Мазепи; а тепер тікали від голоду й безземелля з України ті, що своєю працею… годували не тільки Росію, а й країни Європи… Там вони гинули сотнями тисяч! – але з часом гротескова наруга постала іншою реальністю: упосліджувані українці виявилися щонайвищого рівня майстрами-чарівниками і аграрної, і промислової культури. Саме вони перетворювали навіть чужу природу за образом власної душі; зводили тисячі шкіл, бібліотек, храмів, кооперативів. І невдовзі виявилося, що ці високогуманні, роботящі, скромні, талановиті люди є жертвами загально цивілізаційних процесів, але від природи – є носіями творчого начала, у тому числі й тому, що звалися «людьми без батьківщини», однак насправді були істинними патріотами своєї землі, мови, віри, культури, отже, свідомими (як називали англійців, німців, іспанців, французів, поляків…) націоналістами. І українськими, і загалом націоналістами.

На межі XIX-XX століть Світ поставив українство перед іспитом надзвичайної складності, – але українці успішно склали його! Бо вони вміли вчитися, але й мали чим збагатити Світ.

І можна зрозуміти, чому 1914 р. російський царизм заборонив святкування Т. Шевченка: тим самим він забороняв українську цивілізаційну домінанту; так само цілком логічно, що 1964 р., відкриваючи у Вашингтоні пам'ятник Т. Шевченку, Президент США Д. Айзенгавр наголошував на особливо великій ролі нашого Кобзаря в розвиткові і національної культури, і загальнолюдської цивілізації. Аналогічно тому Президент США Буш у зв'язку з 40-річчям відкриття пам'ятника наголошував на тому, що і народ Америки виявив Т. Шевченкові велику честь, але головним є те, от все людство віддає шану синові України, бо він

збагатив планету ідеалами людяності, гуманістично-демократичного націоналізму, свободи й братерства[65].

Важко зрозуміти лише тих депутатів Верховної Ради України, які відхилили проект ухвали про вшанування роковин могутнього пророка в загальнодержавному масштабі: кому вони служать і якому Богові моляться? Задля чого живуть? – а точніше: вони ще живі, чи ходячі метрві?..

З XVIII ст. (еміграція І. Мазепи і П. Орлика) українцям стало звичним дивитися: зі своєї Землі – на Світ, а з чужої – на свою Батьківщину. Простір і Час набули категоріальної сутності: і як міра світогляду та ідеалів, і як критерії оцінок людей та явищ.

З цього часу починається процес комбінованого самопізнання та національної самоідентифікації і діаспорних елітних груп та центрів, і – материково українських.

Появляються науково-дослідні центри у Чехії і Німеччині, Великій Британії, Бельгії та Іспанії, в Австралії, Аргентині, Канаді, США, в Японії і Китаї та в Далеко-Східних регіонах Росії. В країнах Європи, Америки, Азії розвивається українська освіта. Культура, видавнича справа, осередки НАН, освітян, «плужна», греко-католицької і православної конфесій. Створюються філії Наукового Товариства ім.Т. Шевченка та УВАН.

І знову головними джерелами збереження та піднесення ідеалів етно-національної самоідентифікації українців – як із східних, так і західних областей (мазепинців і петлюрівців, прихильників ЦР, директорії чи гетьманату, УНР чи ЗУНР, Прикарпатської Русі) постають мова й фольклор, традиції й родинне виховання, освіта і церква. У почуттях і мисленні панують архетипи Київської та Галицько-Волинської держав і гетьманщини, священні символи Києва, Дніпра, Дунаю, Дністра, Сяну, Матері-Землі, Київської Лаври й Софії та Почаївської Лаври, Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Романа і Данила Галицьких, Сагайдачного, Дорошенка й Мазепи, Берестечка й Прута, козацтва і січових стрільців.

Закономірно, що вже у світовій парадигмі постає питання: хто ми? чиї, яких батьків діти? Чому маємо таку долю? Чи

---

[65] Кононенко П., Кононенко Т. Тарас Шевченко із минулого в майбутнє; Франчуженко-Вірний М. Відзначення сорокової річниці побудови і відкриття пам'ятника Т. Шевченкові в столиці США Вашингтоні // Українознавство. – 2004. – №1-2.

здійсниться пророцтво Шевченкове про «сім'ю велику, вольну, нову» всіх українців? І, зрештою, у цьому багатонаціональному просторі «Нащо нас мати привела?..»

Для відповіді на ті інтегральні питання етно-державних вимірів було недостатньо. Етнос диференціювався, часом асимілювався, держава то поставала, то падала.

Але українство все більше **консолідувалося**! Стало очевидним, що відповідною консолідуючою енергією та силою володіла лише національна ідея та її незнищенний плід – нація.

Закономірно, що національна ідея та нація стають домінантами не лише історичної життєдіяльності народу, вершиною якої стає відродження національної держави – УНР, а й наукової теорії націоналізму.

Глибоко символічно, що, як і в давноминулі віки, знову об'єктом досліджень стає генезис етносу і держави.

Одним із перших, хто, як ми вже бачили, взявся за цю справу, був Вікентій Хвойка, який дослідив і відкрив праглибини цивілізаційного праукраїнства – Трипільську культуру, тілопальні готські погребища черняхівсько-зарубинецького типу та городища часів Володимира Великого.

Вершинними здобутками позначилась подвижницька праця Хведора Вовка (на жаль, брутально знищеного 1918 року). Студент Новоросійського і київського університетів, котрий студіював антропологію й етнологію в Парижі, Петербурзі, Відні, Х.Вовк здійснив експедиційні дослідження практично по всій Україні, наслідком чого стали його численні праці. І, наголосимо, не тільки спеціально антрополого-етнологічні, як його знаменита стаття «Антропологічні особливості українського народу», уміщена в не менш знаменитому виданні «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (СПБ, 1916), та дослідження «Етнографічні особливості українського народу», «Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини, Угорщини», – а й такого спрямування, як «Т.Г. Шевченко і його думки про громадське життя».

За більшовизму усунуті з чільних позицій антропологія і етнологія на рубежі XIX-XX ст. відзначалися не лише комплексністю та системністю, а й органічною включеністю в широкий спектр суспільно-політичного життя та мислення. Це дозволяло

формувати чи шліфувати не лише науково-природничий, а й історико-філософський та політичний світогляд. Зокрема, дослідження В. Хвойки та Х. Вовка з незаперечною достовірністю переконували: «українці є своєрідно, осібною, компактною, антропологічно цілком виразною спільнотою, котра ближча за своїми рисами до балто-альпійських, ніж до кавказьких чи фіно-угорських народів» (В. Крисаченко)[66]. А це в час наростання нової хвилі національно-визвольної боротьби було дуже важливою відповіддю тим, хто в ім'я імперських амбіцій і далі народжував фальшиву версію про «єдиний східно-слов'янський народ», а тим самим і про вигаданість української нації, мови, держави, культури (як те безсоромно-цинічно твердив і нині прокламований російський філософ Г. Федотов на початку, а О. Солженіцин в кінці XX ст.[67]).

Цілком природно, що науково обґрунтована етно-національна ідея стала фундаментом і в теорії та практиці політичних партій і рухів, їхніх лідерів та ідеологів.

Відома роль М. Драгоманова та Б. Грінченка в пробудженні суспільної загалом, національної свідомості зокрема. Навіть взаємозаперечуючи думки один одного, вони підводили до єдиного: український народ абсолютно самодостатній і єдиний на всіх просторах колись українсько-руських земель. Так, у «Передньому слові» до «Громади» (1878 р.) М. Драгоманов аргументовано заявляв: на теренах Росії і Цісарщини (Австро-Угорщини) «живуть люди, що звуть себе українцями, русинами, руснаками, а іноді просто людьми, а од книжників зовуться малорусами, малоросіянами, рутенами і т.і. Люди по цих громадах, хоч і розкидані по великій країні, а все-таки стільки подібні одні до одних мовою й звичаями, як це рідко де спіткаєш по таких великих країнах на світі.

Не раз за сотні років з того часу, як про наших людей говорить писана історія, громади тієї нашої України показували, що й на найдальших кінцях її люди пам'ятали добре про других земляків своїх»[68]. А це, крім усього іншого, означає те, що цей народ – одного кореня, споріднений історією, мовою, куль-

---

[66] Крисаченко В. Українознавство: Хрестоматія. – Кн. 2.

[67] Кононенко П.П. Українська література. Проблеми розвитку. – К., 1994 (розділ «Народ і слово»).

[68] Драгоманов М. Вибране. – К., 1991. – С. 276.

турою і не тільки колись був, а й тепер має право бути єдиним «у своїй хаті», в якій «своя правда, і сила, і воля».

Історія виправдовувала народну волю до єдності і суверенітету на своїй («не своїй») землі. За надання незалежності говорили і перспективи: всього землі українські охоплюють 13500 миль. «А наших людей в ній налічують в Росії 14239129 та в Австрії – 3032000 (в Галичині – 2312000, в Буковині – 200000, в Угорщині – 520000), всього більше 17 000000.

По цих межах наші мужики мають сусід мужиків од Білостока до Бескидів – ляхів, або поляків, за Бескидами до Ужгорода – словаків, од Ужгорода до Хуста – угрів, од уста аж до гирла Дунайського – молдован (волохів, румунів) і коло гирла – болгарів, тих, що в болгарських виселках живуть; по морю Чорному проти наших мужиків сидять татари, (в Добруджі) болгари, турки, греки, грузини, абхазці і т.ін.; далі по сухій межі коло наших мужиків сидять сусіди-мужики: татари (в Криму), черкеси (за Кубанню), а од Кубанського коліна по межі східній і північній аж під Новгород-Сіверський – москвини (москалі, руські, великоруси), а далі білоруси (невірно – литвини, литьвяки).

Ніхто не може перечити, що така сила народу, **коли б була на своїй волі й спілці, то здоліла б що-небудь зробити доброго для себе** й стати в **пригоді для сусід**».

Здоліли б українці і стали б в пригоді задля добра й сусідам, – але для цього необхідно принципово змінити їхній спосіб життя! Раби, «населення» не творять…

Часом Драгоманов, як і Костомаров, схилявся до надання українцям лише етно-культурної автономії; навіть мові відводив роль лише родинної попелюшки («для хатнього вжитку»), – та кипіла національними рухами Європа, на порозі нової революції стояла й Україна.

Своя земля, держава, вся історична спадщина, мова, культура, соціально-економічна повновладність, всенародна єдність і політична свобода – ось зміст вимог, що в кінці XIX ст. наповнювали поняття національної ідеї та нації.

Закономірно, що по всій Україні, навіть у Москві й Петербурзі, в австро-угорських кресах виникають не лише археологічні, етнологічні, історико-антропологічні комісії та товариства (в чому особлива заслуга В. Антоновича, М. Максимовича, П. Ку-

ліша, М. Грушевського, В. Гнатюка, О. Конисського), а й політичні партії, для яких найвищою метою стає Україна як суверенна нація-держава, а деміургічною силою – національна ідея.

Науковою основою нового національно-державного відродження українства стає **українознавство**.

Українознавство органічно випливає з тисячолітніх традицій народознавства, генетично з ним пов'язане. Однак ще 1895 р. в статті «Найновіші напрямки в народознавстві» Іван Франко провів поміж ними і чітку розмежувальну лінію.

Народознавство – це чи не найдавніша наука і надзвичайно важлива, «Бо ж пізнати народ – то значить пізнати людей, що мешкають на певній території, а також пізнати їхнє нинішнє і минуле становище, їхні фізичні і розумові здібності, їхні інститути й економічне становище, їхні торговельні відносини й інтелектуальні зв'язки з іншими народами. Таким чином, до сфери народознавства входили б такі науки, як історія політична й історія розвитку державних інститутів, історія наук і історія промислу – все, звичайно, в сфері щонайобмеженішій, наскільки це стосується певного конкретного народу»[69]. Саме з цієї причини досі народознавство покладалося на дві дослідні школи – міграційно-історичну й антропологічну. Їхні висновки стали фундаментом пізнання багатьох народів. Особливо первинних цивілізаційних формацій (матріархату, патріархату).

Але світ незмірно змінився, ускладнився й ущільнився: світові комунікації та науково-технічні революції все настійливіше змінюють не тільки зовнішнє (міжнародні зв'язки), а й внутрішнє буття народів. Тому інструментарій старих методів стає недостатнім. І коли народознавство спиралося на етнологію й досліджувало головним чином ті верстви, «які найменше зазнали цивілізаційних змін, найбільше зберегли слідів давніших епох розвитку», – то нова наука в центр уваги ставить сучасного типу народні популяції – нації, отже, стає націєзнавством. Стосовно Англії – це англієзнавство, стосовно Росії – росієзнавство (а це – не один етнос, а їх конгломерат), стосовно України – українознавство – наука про українство як феномен і автономний, і загальнопланетарний.

---

[69] Франко І. Зібр. тв.: У 50-ти томах – Т. 45. – К., 1986.

І народознавство не було вузько окресленою сферою. Ще розгалуженішим і цілісно-системнішим водночас є народо-націєзнавство. Цілком логічно, що новими методами передбачалися не «випадкові записи мандрівників (котрі досліджували племена ірокезів, індіанців, азійців, африканських резерваций – **П. К.**), які нотували те, що випадково їм траплялося; то ***були дослідження, ведені з державною метою***, а тому з цілим державним апаратом». Як, нагадаємо, «Українознавство» Сергія Єфремова, випущене 1920 року.

Як українське народознавство і зливалося й диференціювалося з українознавством – наукою про Україну та світове українство, аргументовано показав ще в 1940 р. Дмитро Дорошенко – потомок славетних гетьманів, вчений, що синтезував історичний досвід і Новгород-Сіверська, і Віленської гімназії та Варшавського, Петербургського, Львівського університетів, Карлового університету в Празі, як президент Української Вільної Академії Наук, і як активний політичний діяч – борець за суверенну державність України.

«Початки наукового дослідження української історії, етнографії, мови, письменства, – зазначає Д. Дорошенко в статті «Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення», те, що ми звемо українознавством, припадають на самий кінець XVIII століття. Ці ***початки тісно зв'язані з українським національним відродженням***. Саме тоді, коли рука російського уряду доруйнувала останки української державності на Лівобережній, козацькій Україні: на Слобожанщині, Запорожжі й на Гетьманщині; саме тоді, коли завмирало українське культурне життя в старих своїх формах і, здавалось, цим разом уже назавжди, якраз тоді серед освічених представників українського громадянства, як антитеза до упадку старого життя, зароджувався новий духовний процес: пробудження інтересу до свого власного минулого, змагання зберегти національно-історичну традицію вкупі зі впливом нових ідей, що приходили до нас із Заходу, ідей народності й демократизму, – все це утворює умовний рух, який має в історії назву українського національного відродження»[70].

Сутності завжди передує (як храмові проект архітектора) ідея. І до національного відродження і до націєтворчого українознавства пролягла довга, але урожайна нива-дорога.

[70] Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства… // Українська культура. – К., 1993.

Як вважає Д. Дорошенко, віхами тієї дороги були: народна творчість, літописи, діяльність творчої інтелігенції; вихід у 1777 році праці Василя Рубана «Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год», що стала нічим іншим, «як коротким курсом української історії, зложеним невідомим автором ще в 1770-х роках з виразною метою зв'язати старий князівський період української історії з козацьким і доповненим відомим Олександром Безбородьком (пізнішим канцлером російської імперії). Одночасно видає він і «Землеописаніє Малыя России» – коротку географію Гетьманської України».

Пізніше Ф. Туманський публікує маніфести Б. Хмельницького і літопис Грабянки, а ціла група людей збирає універсали, дипломатичне листування, записки, все, що мало відсвіжати й історію, і патріотизм українців.

Яків Маркович налагоджується скласти цілу **енциклопедію** українознавства (видає перший том – «Записки о Малороссии» у 1798 році, коли виходить і «Енеїда» І. Котляревського). Паралельно з ним досліджують історію України брати Полетики, Василь Ломиківський, Михайло Марків, Максим Берлінський. А 1816 року у Харкові починає виходити «Украинский Вестник». Не менш знаменно, що в цей час побіля Харківського університету купчаться П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка-Основ'яненко, А. Метлинський, І. Срезневський, М. Костомаров – могутня когорта будителів Слобожанщини, а тим самим і всієї України.

1822 р. за ініціативою князя М. Рєпніна виходить п'ятитомова «История Малой России» Дмитра Бантиш-Каменського.

1846 р. видана п'ятитомова «История Малороссии» Миколи Маркевича.

Кінець XVIII – початок XIX ст.. позначені активізацією етнографічних видань (А. Чарноцького, О. Павловського, П. Лукашевича, О. Бодянського, М. Максимовича, М. Цертелєва, Я. Головацького).

Етапним стає 1843 рік: саме тоді засновано в Києві Археографічну комісію, з 1860-х років секретарем якої стає славнозвісний історик Володимир Антонович і яка видає надзвичайно вагомі праці – 4 томи «Пам'ятників», «Архив Юго-Западной России», численні надзвичайної ваги документи з історії України.

1856-57 рр. П. Куліш видає етно-історичні «Записки о Южной Руси».

Пам'ять історії неминуче активізує дослідженняі й доленосних державно-правових документів та актів стану соціально-

економічного розвитку та становлення громадянського суспільства: 1882 р. в Києві починає виходити «Кієвская Старина», в якій особливу увагу приділяється дослідженням політичної, соціальної та культурної історії козацької України; розгортають діяльність архівні комісії в Чернігові, Полтаві й Катеринославі, товариство дослідників Волині в Житомирі, Церковно-Археологічне товариство в Кам'янці-Подільському, Товариство дослідників Кубані в Катеринодарі. «Протягом 80-х, 90-х і початку 1900-х років українськими вченими була виконана величезна праця, яка обіймала досліди над усіма сторонами життя українського народу в його минулому і сучасному. Можна сказати, що історична самобутність і своєрідність українського культурно-національного типу знайшла певне наукове обґрунтування»» (Д. Дорошенко).

Зрозуміло, що особлива заслуга у всьому тому належала українському науковому флагману – Науковому Товариству імені Т. Шевченка та його керманичам М. Грушевському та І. Франкові.

Закономірно, що наукові здобутки ставали надбанням і широкої громадськості, а особливо – політичних організацій: висновки науки просякали зміст найпринциповіших ухвал та програм.

«В справах політичних хочемо, – говорилося в Програмі Русько-української радикальної партії, одним із засновників якої був й І. Франко, – повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечення кожній одиниці, без різниці статі, якнайповнішого впливу на рішення всіх питань політичного життя і автономії громад, повітів, країв, у справах, котрі тільки їх дотикають: **уділення кожному народові можності якнайповнішого розвитку**[71], задля чого необхідно вирішити й найголовніші проблеми соціальні, економічні, культурні, мовні, освітні (жовтень 1890). Без цього національна проблема розв'язана не буде.

«В досить високій степені одноцільна та централістична організація держави австрійської, – наголошували «Молодші» радикали, – складаючись з кількох націй не відповідає потребам свого населення. Ті потреби вимагають, щоби **кожна народність**, під загрозою загибелі, **була зорганізована в самостійний політичний організм**: новожитну централістичну державу».

---

[71] Див. тут і далі: Українська суспільно-політична думка в XX столітті: У 3-х томах / Упор. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Сучасність, 1983. – Т. 1.

Наскільки проблема української нації в структурах австрійської та російської імперій була гостро актуальною, переконливо показував у статті «Українці» (1910) Михайло Грушевський: на межі XIX-XX ст., – писав він, – всі розуміли, що українська проблема стає загальноєвропейською. І тому, що Україна масою свого населення входить у дві імперії; і тому, що вона виходить на кін історії зі своєю програмою розвитку.

Перше концепційне положення тієї програми – надання українцям етно-державної суверенності. Зрозуміло, що для імперій-колонізаторів це – «руйнівна, анархістична стихія, ворожа суспільному ладу і державному порядку», як їх уявляють державигнобителі. Лякає їх і те, що «в програмі українства **соціально-економічна сторона тісно і нерозривно пов'язана з політичною і національною**»[72], як і з проблемами державності, історичних традицій, своєї мови, освіти, культури, громадського самоуправління. Були спроби деяких національних політиків зазначені вимоги продати за «сочевичну юшку національних поступок», однак суспільство Галичини відкинуло те капітулянтство.

Тож і розгорілося принципове протистояння українських інтересів із шляхетсько-польськими та українських із московськими, що задля досягнення мети йшли і на політичний тиск, шантаж та дискредитацію українства, на хитро підступні обіцянки «опікунства» над українством, які, як відомо, ніколи не виконувалися. Зате було інше: коли польсько-московські політики, воюючи між собою за українські багатства, в кризові моменти… об'єднувались проти українців!

Особливо неприглядно вели себе різномасні соціал-демократичні польські й російські організації, які свої шовіністичні та імперсько-гегемоністичні амбіції безсоромно маскували «інтернаціоналістським» лозунгами про об'єднання сил трудящих усіх країн проти буржуазії, а також, підносячи свої інтереси, зневажливо «жартували над «гадяцьким» (або «мазепинським») сепаратизмом». І хоч як прикро, але «Російська соціал-демократія, взагалі недоброзичливо настроєна до національних питань», нерідко домагалась того, що «купки українських фантазерів» клювали на отруєні гачки російських імперських мисливців. Саме з їхньої вини «захист національних нужд українських мас» почав «старанно дискредитуватися кличкою «націоналізм» (М. Гру-

[72] Грушевський М. Українці // Наука і культура України. – К., 1991. – Вип. 24.

шевський). Було поставлено імперськими ідеологами під сумнів та дискредитацію «такий же загальний характер по суті, але високо поцінований з точки зору інтересів української народності – її успішного і нічим не обмежуваного розвитку, – являє собою **постулат якомога ширшої участі народу в управлінні і контролі, запровадженні виборного принципу в організації управління від низів до верхів державного ладу, широкої децентралізації, усунення будь-якого штучного нівелювання чи регламентації культурного, суспільного і національного життя і створення сприятливих умов для суспільної самодіяльності й ініціативи, для успішного розвитку областей і народностей, що входять до складу держави»** («Українці»), – тобто всього того, що століттями формувало й наповнювало зміст української національної ідеї на фундаменті чого виявляла свою і державницьку волю українська нація.

Та нація, що на межі XIX-XX ст. виявляла волю не лише якихось частин, а всього народу: «Ми, русини галицькі, **часть народу руcько-українського**, вище 20-мільйонного, – підтверджували це представники «Програми Народної Ради», – маючи за собою тисячолітню минувшість історичну, – народу, що, утративши самодільність державну, боровся віками за свої права державно-політичні, а ніколи не зрікся і не зрікається прав самостійного народу… постановляєм:

Хочемо всестороннього і свобідного розвою нашої руської народності, яко **самостійної** народності слов'янської, а **свідомі своєї індивідуальності національної** і культурної, бажаємо дальшого розвою руської суспільності в напрямах: просвітнім, економічнім, культурнім і політичнім», і все те маємо вибороти, «уважаючи народ підставою нашої сили»[73].

Величезний вплив на розвиток суспільної думки та дії справили «Програмові засади Братства Тарасівців», у яких наголошувалось: «Кожна освічена людина з науки і власного досвіду знає, що людськість уся поділяється на раси, народності, нації і т.ін. Знає і тямить, що через те тільки й існують сі колективні одиниці й носять таку назву, що вони мають щось своє власне, що відрізняє одну таку одиницю од другої. Так кожна нація має свою мову, звичаї, історію, культуру і взагалі світогляд, одне слово, власне психічне Я». (Правда; том XVII, випуск L, 1893).

[73] Українська суспільно-політична думка в XX столітті. – Том 1. – С.17.

Ось чому розвій і кожного народу, і всього людства не в нищенні, а в вільному розвиткові та збагаченні «психічного я» національностей, «Бо коли нарід розвивається вільно на національному своєму ґрунті, то тим самим він додає до загальнолюдського поступу і свого духового й розумового скарбу». Отож уміймо плекати свою самобутність як скарб загальнолюдський та ревно дослухаймося до «слів безсмертного Тараса: борітеся, поборете, Вам Бог помагає!» Борітеся не як терористи, а як ідейні революціонери-гуманісти, бо саме вони вирішують питання й програми загального поступу, а «не револьверники і бомбісти» (І. Франко).

«Наука й життя Всеукраїнського народу доводить нам, – наполягали тарасівці, – що Україна була, єсть і буде завсіди окремою нацією і як кожна нація, так і вона потребує національної волі для своєї праці й поступу», неволя ж – навпаки, що доводить і гніт польсько-мадярсько-австрійсько-румунський, й історична правда: «Богдан прилучив до Московщини український нарід» як вільний до вільного, як рівний до рівного», – однак його добру волю було зраджено. І нарід, і сам Богдан зараз не зрозуміли, що се була помилка, бо ж «Москва не свій брат»: вона перетворила розквітлу державу на Руїну. Ось чому Україна має стати державою з домінантою своєї нації, культури, економіки, суспільного ладу, політичної еліти; з пануванням своєї мови скрізь – «в родині, в усяких справах, як приватних, так і загальносуспільних, у громаді, у літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть на Україні…» А для цього маємо подбати «про те, щоб **піднести й розворушити на Вкраїні національного духа, відживити і виробити серед інтелігенції й народу національні почування українські**…»

Все зазначене виражало не мрії, марення, ілюзії одинаків-романтиків, а волю й свідомість народу. Цілком природно, що «маса» висунула енергійних, мислячих лідерів суспільного руху.

Ще 1895 р. член групи «молодших» радикалів Юліян Бачинський видає у Львові свою працю «Україна irredenta», лейтмотивом якої стає: «Політична самостійність України – то conditio sine kua non її економічного і культурного розвитку, умова взагалі можливості її існування». Ґрунт розквіту – народ як нація, що довели: і еміґрація, яка «стрясла собою всю галицьку суспільність, очистила і освіжила її душу, сонну атмосферу», примусила всіх приглянутися до болючих ран народного буття; і «Руський» мужик – сеж прецінь

ґрунт», з якого виросли всі інтеліґентні «руські» кляси, тому маємо думати, що буде без нього? Як маємо думати та ставити «на порядок денний справу **будучності** української нації – взагалі: не лише виключно в Австрії, але і в Росії». Розмов про це маємо багато, однак «ми маємо дуже багато патріотів, а от ділателів – мало» (І. Франко).

Се означає, що маємо добре визначити «**мету** (ціль) **нашим загальним прямованням і відповідаючу їй програму найближчої практичної роботи**» Маємо перебороти незнання чи нерозуміння законів розвитку людини, нації, цивілізації, щоб не запанував політичний «хаос». Щоб ми не зациклились на «мужикові», а бачили все суспільство у його внутрішній ґенезі і у міжнародних зв'язках, а інтелігенція щоб не обмежилася роллю спостерігача, а стала мотором і мозком руху, витворила закони, зведені в Конституцію. Трансформатором ідей і руху не стануть ні москальофіли, ні народовці, потрібна політична партія сучасного типу, яка з усією гостротою і науковою обґрунтованістю поставить перед українством і національне питання (опубліковано в Берліні, 1924).

Розумного голосу молоді було недостатньо, щоб переконати консерваторів, скептиків і рутинерів.

Природно, що на дискусійну арену виходять І. Франко і Леся Українка, М. Грушевський і М. Міхновський, лідери журналу «Українська хата», В. Липинський та Д. Донцов, В. Винниченко й С. Петрюра, І. Огієнко, А. Волошин, А. Шептицький. Кожен із них – висока віха в ідейно-політичному житті нації, генератор знань, ідей та проектів «національного храму». Дати повну картину їхніх програмових засад у праці такого типу неможливо, тому зазначимо їхні лише найпринциповіші постулати.

Для І. Франка національна ідея – це філософія буття, свідомості та планів на майбутнє українства. З цієї причини великий Каменяр все своє свідоме життя досліджує ґенезу феномена українства й відображує наслідки і в історико-теоретичних, і в художніх творах (тому й постає парадигма того руху в картинах та образах принаймні з 1-го тисячоліття нашої ери (фольклорно-міфологічна поезія, роман «Захар Беркут») до віку XX, а виражається як в аналітично системних матеріалах, так і в пророчих («Мойсей»). Автор чи не найзначнішої політологічної праці XX ст. «Що таке поступ», І. Франко, дає глибоко переконливий аналіз усіх фаз розвитку цивілізації аж до комуністичної й соціалістичної, а тому найпереконли-

віше характеризує й епоху націй: вона для нього – органічний щабель вселюдської еволюції, до того ж – органічно пов'язаний з реально-життєвою та трансцендентною природою геокосмічного руху і поступу, а тому найбільш відповідний (як форма) змісту саморозгортання безмежного й багатоманітного світу. Новоявлені теоретики, як до гільйотини, фанатично прив'язали себе до комуністичної й соціалістичної доктрин, але то – безтілесні химери, оскільки адепти комунізму-соціалізму не хочуть бачити: хто відкидає національну домінанту, той руйнує і прокламованого ідола «інтернаціоналізації», оскільки саме справжній **інтернаціоналізм** найповніше виражає роль націй: вони – ядро й деміург **міжнародних** (національних) взаємозв'язків та прямувань, ґарант збереження й розвитку народів, отже – незнищенності й окремих людських спільнот, і, завдяки цьому, – вічності вселюдства.

Цілком закономірно й логічно, що в час піднесення нової хвилі національно-визвольного руху в Україні Іван Франко не тільки бере найактивнішу участь в теоретико-ідеологічній боротьбі, а й (хай через фізичний стан і суто символічно!) записується з сином Петром до організації Січових стрільців (на підставі чого примітивні українофоби і його зараховували до призвідців …1-ї світової війни).

Внутрішній рух до національної ідеї, нації, націоналізму як наукової концепції розвитку віри і церкви – складової розвитку суспільства – послідовно та фундаментально виявляють й відомі церковні діячі Іван Огієнко та Андрій Шептицький. Усе, зауважимо, закономірно: лідерами української церкви були люди найширших обдарувань, інтересів та діянь. Достатньо нагадати, що Іван Огієнко (митрополит Іларіон), подібно до Іларіона часу княжої доби та Петра Могили, пройшов майже всі щаблі опанування освітньо-наукового та громадсько-політичного досвіду: вчився у Київській військово-фельдшерській школі, на медичному факультеті університету св. Володимира, потім вчителює та закінчує Вищі педагогічні курси. З 1915 р. І. Огієнко – приват-доцент Київського університету, професор кафедри української мови і літератури, член Ради Міністерства освіти. Згодом І. Огієнко – міністр освіти, міністр ісповідань в уряді Директорії, ректор Кам'янець-Подільського університету; живе у Львові та працює у Варшавському університеті. 1928 р. стає одним з ініціа-

торів Всеукраїнського Церковного Собору, на якому було інституйовано УАПЦ. З 1940 р. – чернець і архієпископ Холмський та Підляський, а з 1943 р. – митрополит УАПЦ. З Європи переїжджає до Вінніпега, де в 1951 р. його обирають першоієреєм Української Православної Церкви в Канаді. Уже це – трудівничий подвиг, – та є ще цифри і факти: І. Огієнком написано понад 1000 творів (900 опубліковано), серед яких «Вчімося рідної мови», «Рідне писання», «Українська культура», «Українська граматика», «Руські переклади в Херсонесі в 860 році», український правопис, затверджений ВАН як нормативний (очолював комісію), «Кирило і Мефодій», «Постання азбуки й літературної мови в слов'ян»; планував 30-томову «Бібліотеку українознавства»...

Не можна не захоплюватися широтою обріїв життєдіяльності Огієнка-Іларіона, а разом з тим і крицевою одноцільністю його світогляду та творів, філософською основою яких завжди була національно-державницька ідея.

«Кожен народ має свою Церкву, маємо її й ми, як український народ, як українська нація.

Наша Церква – Православна, яка на наших землях існує ще від найдавніших часів. Церква наша зробила для свого українського народу незмірно багато, тому ми й любимо свою Українську Православну Церкву **як свою душу, як своє серце**!»

Її благословлять ще Андрій Первозванний (а це – І ст. н.е.), як і Київ – місто знаково-сакральне, як Єрусалим чи Сіон. Наша Апостольська церква – «Це наша невмируща Слава!». Як і кожна Апостольська, українська церква «має право бути Патріархією», а тим часом вона «стоїть ніби понижена», чому?! «Кожна Апостольська Церква є Церква неодмінно **автокефальна**, цебто незалежна від інших Церков. А Українська Церква і тут переслідувана й понижена.

Року 1621, за славного Митрополита Київського Іова Борецького, відбувся в Києві Всеукраїнський Церковний Собор, і цей Собор одноголосно прийняв таку історичну постанову: – «Святий Апостол Андрій – це перший Архієпископ Костянтинопольський, Патріарх Вселенський і Апостол Український.

На Київських Горах стояли ноги його, й очі його Україну бачили, а уста благословляли. І насіння Віри Христової він у нас посіяв.

[Про це в «Марії на Голгофі» і писалися мною такі рядки:

– Ти чуєш, Боже? Первозванний я,
Андрій. Стою, як ти й звелів, на горах.
Ліси буяють, як зелене море.
Течуть поля у вічності простори.
Купаються в Дніпрі небесні зорі.
Лиш тут не бачу крові, сліз і горя.
Це – дивний край. Тут – Бог лиш судія.
– А люди – хто?! – спитав незримий голос.
– Антеї, Боже! Горді, як титани.
Ставні. Красиві, їх зовуть поляни.
Геркали – в праці. В битвах – капітани.
Безмежно щирі. В глибині це Дана.
Як божий спів, їх солов'їний голос…
– Що кажеш ти? – спитали віще Небо.
– Хай буде тут Початок і Кінець.
Тут сходяться віки. Тут всіх шляхів вінець:
З Варяг у Греки, з Індії в Європу.
Лиш тут Едем і Дух твоїх пророків.
Хай Божий край постане тут від Тебе.
У яснім небі засвітився Знак:
Квітучий Сад і в ньому люд вродливий.
На землю впала тепла злива.
Пророк Господь: – Велю: хай буде так!
Хай в тім краю зросте Любов-держава,
Хай Дух Полян звеличить люду славу.
Хай там ніколи не панує тать.
Хай будуть Мир, Свобода й Благодать!
Хай буде Мати – мудра й величава! – **П. К**.]

Воістину Україна нічим не менша від інших східних народів, бо і в ній проповідував Апостол!»[74].

Інша справа – що католицький світ руками Польщі й московський царизм та більшовизм силою змінили статус Української Церкви та упослідили волю мільйонів.

А цим підтвердилося: Тіло Христове – Але Церква не може бути залежною від будь-кого, у всьому світі вона захищає і про-

[74] Опубліковано в «Памятниках Временной Комиссии». – К., 1846. – Т. 1. – С. 264-265.

свіщає народ, а держава має захищати як народ, так і свою церкву. Так і постають у комплексі людина – віра – церква; Природа і Бог; святість віри і пастирів Церкви; історична пам'ять і національні традиції; держава і Церква; Церква і Мова.

Тож маємо пам'ятати: «задовго до Великого Князя Володимира в Україні було багато православних християн, особливо серед вищих клас, серед князів, бояр, дипломатів, військових, купців і т.ін.».

Були славнозвісні церковні святині (Києво-Печерський монастир, Київська і Чернігівська Софії, храми у Львові, Луцьку та ін. містах), були свої святі і герої-мученики, яких шанував увесь світ; були церковники, котрі фундували й розвивали освіту, науку, культуру – і всі особливу увагу приділяли державі і мові як генераторам єдності суспільства).

Причини зрозумілі: «Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості» («Українська культура», XLIX). Ще Ісус Христос наголосив на праві, навіть обов'язкові кожного народу мати свою мову, бо ж, як поучав апостол Павло, «хто балакає незнайомою мовою, той навчає тільки себе. Коли я почну балакати вам чужою мовою, то яка буде з того користь, бо ж ви не зрозумієте мене… Коли я не розумію значення слів, то я буду чужинцем тому, хто говорить, і він мені стане теж чужинцем… І коли я молюся чужою мені мовою, то хоч дух мій і молиться, проте ж розум мій залишається без плода… В церкві краще сказати п'ять слів розумних, корисних й для інших, аніж силу слів чужою мовою» (Перше послання до Коринфян).

Через «чужі слова» розвалилася Вавілонська вежа. За допомогою чужих мов колонізатори України віддаляли не тільки церкву від суспільства, а й еліту від трудящих, село від міста, освіту й культуру від автохтонів, а державу від народу.

Віки пішли на боротьбу за народну мову, бо то була боротьба й за національну віру та церкву, і ось тепер – у час піднесення всенародного визвольного руху – ми чіткіше усвідомлюємо: проблема мови – серцевина національної ідеї та нації, бо «Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб… Зви-

чайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. У мові – наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання» («Українська культура», XLIX), нашої самоідентифікації, державницького і психологічного Я.

Мова – найпотужніший обсерватор і виразник часо-просторового мислення кожного індивіда, міра широти й глибини його, – за проникливим судженням географа-академіка, всесвітньо відомого вченого Степана Рудницького, – міра геополітичного й геостратегічного мислення народу, його еліти.

Національна ідея визначає і позиції Андрія Шептицького – визначного і церковного, і політичного діяча України, митрополита, що ревно відстоював пріоритети національної церкви і 1941 р. рішуче підтримав ухвалу Національних Зборів у Львові про відновлення української державності.

Як і для І. Огієнка, для представника українського католицтва XX ст. А. Шептицького проблема церкви ототожнювалась із проблемою національно-державної, культурної, духовної свободи народу, його історичного права на власний життєвий вибір, а національна ідея спонукала до активного захисту історичного вибору українців, до його молитви: «Всемогучий Боже… Ти любиш весь людський рід і Твоїм Божим Провидінням опікуєшся кожним народом зосібна! Поглянь милосердно й на наш український нарід… Ми, діти українського народу…, любимо всі народи…, а передусім любимо щирою християнською любов'ю наш український народ», – тому Тебе, Боже, благаємо простити цьому народові усі гріхи його, а ми будемо плекати й славити героїв, котрі борються за народне щастя. У цьому процесі важитимуть віра й молитви, та заради досягнення всеосяжної мети ми будемо також підтримувати акції по військовій організації, спроможній захистити повсталий народ, по організації правової системи, спроможної ефективно служити демократії і народоправству; по здійсненню церковної реорганізації, спрямованої на забезпечення автокефалії українській церкві. І, звичайно ж, по організації державного будівництва нації, для чого необхідно вирішити питання національних кадрів української церкви – освічених, чесних і патріотичних («Розбудова України»).

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ – НАЦІЯ – НАЦІОНАЛІЗМ У ПРОЦЕСІ РОЗБУДОВИ СУВЕРЕННОЇ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ПЕРІОДУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (ПЕРША ЧВЕРТЬ XX СТОЛІТТЯ)

Аналіз матеріалів розвитку всіх сфер буття і свідомості народу та світового українства на початок XX ст. з достатньою аргументованістю переконує: національна ідея – нація – націоналізм стали визначальними феноменами загальнолюдської еволюції.

Стосовно України – то їхнє коріння в минулих віках, вони є синтезом найрізнорідніших якостей і тенденцій державно-політичного, суспільно-економічного, мовно-культурного, церковно-релігійного, правового, оборонно-військового та міжнародного прямування українців як питомої спільноти в системі міжнаціональних зв'язків та взаємозалежності.

Цілком природно, що й виявлялися та осмислювалися національна ідея – нація – націоналізм в категоріях як практики, так й історії та теорії. А в цьому процесі поєдналися всі форми як еволюційно-революційної діяльності провідних сил суспільства, так і досвідно-інтелектуального осмислення та прогнозування характеру й наслідків дії певних життєтворчих чинників: сім'ї, роду, виробників матеріальних благ і еліти, держави і церкви, політичних освітньо-наукових та культурологічних центрів, міжнародних контактів на рівні і реальної практики, й пам'яті історії, Простору й Часу як категорій якісних модифікацій, змін та структуротворчих суспільно-політичних процесів.

Закономірно, що на історичну арену вийшли головні сили всіх верств суспільства і всіх українських Земель – від Чернігівщини до Київщини, Слобожанщини, Полтавщини, Черкащини, Поділля, Волині, Галичини, Буковини, Закарпаття, Одещини, Причорномор'я: і тих українців, що лишалися в складі материзни, і тих, що ниділи в рамках російської, австро-угорської імперій чи інших держав.

Як і в XVII ст., Україна стала на порозі нової епохи – націєдержавотворчої.

Можливі заперечення: Україна, мовляв, і не втримала державності на початку XX ст., і не завершила формування націєтворчої теорії та практики; дискусії (достатньо загадати В. Липинського, Д. Донцова, В. Винниченка, С. Петлюру та ін.) щодо шляху розвитку та рушійних сил продовжувалися …

Та відповідь інакомислячим очевидна: 1) ніщо й ніколи в світі не досягає завершеної форми; і цивілізаційно-культурні структури постійно зазнають змістовних модифікацій, бо світ безмежний і розвивається під дією різних своїх частин, а тому фрагментарно, за законами саморозвитку й саморегулювання; 2) природа тим і мудріша за окрему людину, що одразу не відкриває їй всіх своїх секретів і таємниць; нові грані буття з невідворотністю відкривають і нові грані інтелектуального пізнання. І так – довічно.

Інакше людина (і людство), відкривши абсолюти, вичерпали б свою місію (отже, й доцільність свого існування). Мали б прийти інші форми світовираження, що виявиться ефективнішим для розбудови суверенної України – нація чи держава, а відтак і національні чи державницькі ідеї, структури, пріоритети.

Пригадаймо, ще 1918 р. Іван Огієнко наголошував: любімо нашу українську церкву, бо й «вона перетворила нас у свідому українську націю» («Українська культура», р. VII).

А Ольгерд Бочковський у «Вступі до націології» показав етапи того перетворення. Автор праць «Поневолені народи царської імперії, їх національне відродження та автономне прямування» (1916), «Націологія і націографія» (1927), «Боротьба народів за національне визволення » (1932), О. Бочковський сповідував наукові постулати: 1) Націологія є наукою про націю (ї); 2) «дослідчим об'єктом націології є **модерна нація в** процесі її утворювання в новітній добі»; 3) слід чітко **розрізняти «націю» і нарід»,** який є об'єктом етнології та етнографії. «Нарід – це етногенний розчин; нація – це викристалізований суспільний агрегат»; 4) націологія є явищем світової суспільної думки.

Стосовно України, то О. Бочковський звертав увагу на такі реалії: націологія закономірно розпочиналася з вивчення й показу еволюції та ролі української людини, роду, племені, природи, мови, культури, держави, міжнародних відносин, правової і військової культури.

У цьому зв'язку цілком слушно висвітлювались проблеми «взаємин між територією та нацією, отже, й передовсім – геопо-

літичне значення території, яке іноді міняється в процесі історії. З цього боку географічне положення України відіграло дуже велику роль та мало безсумнівний вплив на історію українського народу. Україна була тією межовою країною інтерконтинентального типу, образно кажучи, вона була запіллям Європи на порозі Азії. Це мало і має для неї першорядне історичне значення. З цим бо є зв'язана її культурна дилема: Схід чи Захід? Євразія чи Європа?» А також, як наголошує і сучасний дослідник В. Сніжко: Орієнт чи Окцидент? І – Україна – межова країна, чи країна без меж? – отже, країна особливої долі та ролі, що зумовлюється і її географією та природою.

Це осмислювалося та практично розв'язувалося Києм і києвичами та Аскольдом і Святославом; потім великими князями та королями Володимиром Великим, Ярославом Мудрим, Володимиром Мономахом та Романом і Данилом Галицькими.

Якісно новою граню стала епоха Козаччини та Гетьманщини. Тоді важило те, що Україна географічно з усіх боків була відкритою. «А оскільки сусідами її на Сході були азійські кочовики, то, зрозуміло, що природно-географічно беззахисна саме з цього боку Україна стала улюбленим майданом для їх безнастанних наїздів, які впродовж майже тисячі років раз по раз заливали її монголо-тюркською стихією, гальмуючи нормальний перебіг української етногенези та руйнуючи спроби українсько-державного будівництва. В зв'язку з цим стоїть **міграція** як характерне явище української історії, виснажуючи її від XI до XVIII ст. та спричиняючи в ній перевагу динаміки над статикою, що, у свою чергу, дуже несприятливо відбилось на процесі кристалізації українського народу, затримавши… українську націогенезу» («Вступ до націології»)[75]. Визначальними чинниками української долі й стали Степ, Чорнозем та Козацтво. А разом з проблемою «географії» проблеми об'єднуючої народ ідеології та своєї держави, пізнання й самопізнання. Останнє особливо важливо ще й тому, що природа і територія «сприяли витворенню кращих об'єктивних, ніж суб'єктивних передумов для українського самостійництва – Україна має всі природні та господарські дані для свого великодержавного розвитку».

[75] Бочковський О.І. Вступ до націології. – Мюнхен, 1991-1992.

І оскільки в «кожному національно- політичному питанні головною дієвою особою має бути нація – особливої ваги набуває проблема її самосвідомості, а це на гребінь суспільного самопізнання виносить також проблеми «нація й мова» (рідна й чужа мова), нація і культура, нація і держава, – кладучи в основу постулати: «мова – це весь нарід», «кожна чужа мова – це начебто вбрання, до якого людина не звикла», і цілком слушно Міжнародний конгрес у Люксембурзі (1928) «рішуче відкинув двомовність, висловившись за рідну мову навчання в школах».

Відомо, що мистецький шедевр може бути створений лише рідною (народною) мовою, а «поети є великими будівничими нації» – і все ж ґарантом реалізації нацією своїх можливостей, прав та обов'язків є держава.

Тож цілком логічно на початку XX століття в Україні і набула проблема нації та держави як глобально-синтезуюча проблема.

Різні інтереси – різні ідеології та плани розв'язання проблеми.

Як зазначав у полеміці з Лесею Українкою І. Франко, ще в другій половині XIX ст. окреслилася одна з ліній суспільного думання – комуно-соціалістична. Її представниками були і українці, котрі, як радикали, «признавали себе в першій лінії соціалістами, а тільки в другій українцями»[76].

Відповідно до цього вони служили: одні – Австро-угорській, інші – російській імперіям, і сумління їх не мучило від того, що вони опікуються інтересами не всього народу (нації), а лише однією (часом зовсім мізерною) часточкою. «Кожна доба перехідова… Бували часи мертвіші й глухіші, та нинішній час тим власне сумний і скандальний, що в ньому переважну рухову силу виявляє стекле назадництво, погорда до власного народу і його думок та ідеалів, льокайське прислужництво, що без сорома пишається в масці політичного bon sens-a, політичної практичності, або бліда безхарактерність, що мов соняшник до сонця тягнеться до посад і авансів. Само собою все те було би не таке страшне, якби з усіх боків не роблено рівночасних заходів, щоб у народі здушити решту почуття морального, затруїти сумління підрос-

[76] Див.: Українська суспільно-політична думка в XX столітті. – Т. 1. – Сучасність, 1983.

таючих поколінь, зломати все, що могло б бути на перешкоді темним силам, уґрунтувати – бачиться на віки вічні – панування облуди і кривди людської».

Досі подібне чинили лише зовнішні сили. Тепер радикалістська реакція охопила і маси українства. Комуно-соціалістична пошесть сіє «зневір'я у власні сили і в силу рідного народу», що «захитало найкращі характери породило фантастичні бажання – дійти до чогось при помочі власне тих, котрих витичена і не раз із цинізмом висказувана мета, щоб ми не дійшли ні до чого путнього і були й надалі тим гноєм, на котрім міг би виростати й пишатися перед світом їх пишноцвіт. А з другого боку життя народне дійшло до того ступеня, де вже не вистарчають ані красномовні проповіді, ані голословне береження народних святощів, ані платонічна любов, – а треба важкої конкретної праці на різних полях, починаючи від економічної самопомочі і правової оборони, а кінчаючи найвищими вимогами наукової й літературної праці» (І. Франко).

Великий мислитель і поет, І. Франко в епохальній праці «Що таке поступ» (2003) показав і те, що необхідно з мас зробити політичну силу (бо темні малі не прийдуть до мети: сліпі; «ані політична наука не оживить народа, ані безнаукова революція не підніме його); і те, що пропонований безрідними радикал-соціалістами безнаціональний лад призведе лише до ще більшого насильства, терору й свавілля (як те й сталося в імперському СРСР), бо будуть втрачені важелі як соціально-економічного, так і морального, ідейно-патріотичного ставлення до життя. Отож необхідні просвіта і праця, титанічна праця політичної еліти, бо «всяке вагання, всяке опізнення української інтелігенції в такому зближенню (з народом, – **П. К.**) – велика небезпека для національного розвою, для всеї будущини України».

Враховуючи конкурентну боротьбу з дійсно народними партіями та вдаючись до тактики лавірування, частина соціал-демократії вдається до заграваання з національними силами; в свої програми включає вимоги забезпечення прав націй та етноменшин. В. Ульянов-Ленін навіть критикує російських держиморд за національний нігілізм і занадто запопадливих націоналів, котрі бували іще брутальнішими денаціоналізаторами. Більше того, зазначає, що в соціалістичному суспільстві нації матимуть усі

права аж до права на відокремлення (повний суверенітет). Однак усе те виявилось лукавою облудою. Коли комісії України, Росії, Білорусі, вивчаючи питання кордонів, прийшли до висновку, що в основу розмежування має лягти **етнічний** принцип (і тоді до України повернуться землі від Холмщини до Берестейщини, багатьох районів Курщини і Вороніжчини, Кубані, – де українське населення становило 84 – 95%), – Політбюро РКП (б) відкинуло той міжнародний принцип і провело маскарад створення СРСР – країни, у якій «всі рівні» і «все наше». Після того в Конституції УРСР не було зазначено навіть положення про те, що українські землі є власністю українського народу! Дивуватися не доводиться: керівною силою в УРСР була не КП (б) У, а Компартія Росії, бо за статутом ленінської партії компартія України прирівнювалася до обласної організації РКП (б). Та й самою назвою Комуністична партія України засвідчувала, що, на відміну від РКП (б), – **російської** компартії – вона є мовби наднаціональною. Вражав і кількісний склад: в ЦК КП (б) У до середини 20-х років українців було в межах… 3%.

Відоміша й благородніша частина націонал-комуністів (як М. Скрипник, В. Шумський, М. Хвильовий, М. Куліш) пробувала якщо не змінити кардинально, то хоча б покращити ситуацію, – однак усе закінчилося їхнім поганьбленням та, як і сотень тисяч інших патріотів, фізичним знищенням (у тому числі й довірливих членів КПЗУ).

Фінал відомий: в період розвитку «зрілого соціалізму» на рівні офіційної доктрини (закону) була впроваджена ідеологема: в СРСР сформувалася нова історична спільність людей – радянський народ. Лицедії зважили за можливе навіть не маскуватися. Нації, а з ними й держави, мови, культури, були оголошені анахронізмами, а тому самоз'їденими … в ім'я світового прогресу.

Продажна преса, наука, освіта, ідеологія вірнопіддано проголосила: так сталося, бо ні націй, ні національного питання не існує (й не існувало), бо воно… успішно вирішене КПРС. Як наука для всього людства. Та наука, що устами М. Хрущова на сходах Білоруського університету проголосила: замість білоруської мови має бути російська, бо «чим більше російської мови, тим більше соціалізму». Певне, і Лукашенкові навіть тепер більше імпонує російська мова та держава (як аналог соціалізму), ніж Білорусь і її нація, мова, культура.

Здавалося, апокаліпсису не уникнути. Та все те було фальсифікацією.

Маркс, Енгельс, Ленін, а потім і більшовицька партія відстоювали ідеали або космополітичні, або легко замасковані імперські. А це не сприймали навіть інші компартії, бо комуністи Китаю, Франції, Італії, Польщі, Угорщини, Чехії, Японії ніколи не зрікалися своєї національності, а відтак і своїх обов'язків щодо рідного народу. Не зрікалися і російські, вони тільки ототожнювали російське із загальнолюдським, керуючись ще царистськими правилами: «Росія – третій і останній Рим»; «де я, там і Росія»…

Українські горе-комуністи і на своїй землі почувалися чужими опричниками, прикажчиками чужих панів (щось на зразок монголо-татарських ординців або турецьких яничар). Тож не дивно, що саме вони були в надрах українського народу найбільш руйнівною силою, носіями отруйного національно-державного, а від того й гуманістичного, патріотичного, мовного, культурного, морально-етичного нігілізму.

То були шершні, що їли поїдом медоносних бджіл. То були антитіла з породи антиприроди, – тому саме з ними точилася найнепримиренніша боротьба і в теорії, і в практиці історичного поступу.

Національно-державницькі нігілісти більше руйнували, аніж творили, бо йшли не від життя, а від умоглядних догматів, згідно з якими й **конструювали** свій ілюзорний, безплотний світ. Закономірно, що ще в трагедії-феєрії «Прометей» (1917-23) П. Тичини на питання, чи щасливі люди в тому бездуховно сконструйованому «місті сонця», будівник тієї химери Прометеєві, якого відкидали як ворога, відповідав:

…щасливі ми,
це так, але те щастя в нас казенне,
і мова рабства. Скільки, скільки мук.
Коли б ти знав! В нас мерзость і покора,
Панує сила в нас і деспотизм, –
бо практично ми вже й не люди, лиш числа![77]

І це було помічено, нагадаємо, у творі 1917-23 років, абсолютно у відповідності з прогнозом І. Франка.

[77] Тичина П. Зібр. тв.: У 12 томах. –Т. 1.– К., 1983. – С. 478.

П. Тичина, ціле його покоління були готові до національно-патріотичного й гуманістичного типу мислення, бо пошук істини не переривався.

Однією з тих істин і стало усвідомлення схоластичної порожнечі теорій національних нігілістів. Не лише в Росії, а й у Галичині, писав І. Франко Лесі Українці, «бачимо поперед усього розвій думок у теоретичнім, абстрактнім напрямі. Інтереси до абстрактних питань переважають над інтересами до конкретних справ. Чи то питання загальнолюдські, чи спеціально-українські підкопуються поперед усього з абстрактно-теоретичного боку: соціалізм з боку матеріалістичного світогляду, зовсім ненерозривно з ним зв'язаного; політична реформа з боку федералізму, що в усякім разі може бути тільки дахом великого будинка, в котрому основою є особиста воля і громадська самоуправа; питаннє української національності з боку висшості українського типу над московським або з боку спеціальної інтервенції, що всякому народові надає окремий характер, та тільки на лихо поки що лишається в сфері гіпотез. Правда, в сій сфері легко й свобідно буяти, там безпечно, і аргументація pro і contra ні до чого практичного не зобов'язує. Та тільки ж до дійсного життя ті гіпотези й теорії нічим не доторкаються, з насущними його потребами не зв'язані, бо ані теоретичним федералізмом ніхто ситий не буде, ані теоретично аргументоване українство нікого до себе не потягне і нікого не загріє». Це – глибока криза розриву інтелігенції з народом, теорії і практики, еволюційної і революційної дії, а на порі – «прикладання поступових думок до роботи серед народа як організування того народа до боротьби за політичні ідеали свободи й справедливості».

Проблема національна – проблема єдності теорії й практики, реальної боротьби за ідеали; проблема не лише України, а й усієї Європи!

І щастя що в революції 1905-1907 років українці йшли не тільки з ілюзорним теоретизуванням, а й з фундаментальними набутками і в теорії, і в практиці, бо розуміли: «Одно з найповажніших питань – як зробити Україну вже тепер політичною силою» (Леся Українка).

Отже: і **що** потрібно робити, і – **як**?!

Символічно, що якраз на рубежі XIX і XX століть – 1900 року Микола Міхновський відповів: – «Самостійна Україна»! Як? –

Шляхом справедливого розв'язання національного питання! Від просвітницького народництва до політичної боротьби».

Надзвичайно важливо і те, що праця «Самостійна Україна» стала політичним credo Революційної Української Партії, оформленої в Харкові «Радою чотирьох» – Д. Антоновича, Камінського, Левка Мацієвича, Михайла Русова. І те, що РУП розпочала діяльність саме в Харкові, продовживши традиції слобожанської інтелігенції, – у тому Харкові, який пізніше буде використаний вождями «пролетаріату» якраз проти української самостійності.

Але то – потім. Тепер же вогненно горіли рядки: стає «очевидним, що всесвітнє національне питання вже зовсім достигло, хоч і далеко стоїть від необхідного, дійсного та справедливого розв'язання».

Справедливо – це як?

«Ми визнаємо, що наш нарід теж перебуває у становищі зарабованої нації.

Отже, коли справедливо, що кожна **нація** з огляду на межинародні відносини хоче вилитись у форму **незалежної, самостійної держави**; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежену змогу всестороннього розвитку духового і осягнення найліпшого гаразду; коли справедливо, що пишний розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плеканнє індивідуальності є метою і тоді стане зовсім зрозумілим, що **державна самостійність є головною умовою існування нації,** а державна незалежність її національним ідеалом у сфері межинаціональних відносин» (Львів, 1900).

Маємо визнати, заявляв автор, що ми перебуваємо в становищі нації поневоленої, бо: коли патріотів оголошують зрадниками (як героїв 1709 року), а в школах «наших дітей готують заклятими ворогами і ненависниками нашого народу», «навіть у церкві панує мова наших гнобителів; коли українські гроші використовуються головним чином на користь російської нації (підтримуючи не нашу, а їхню культуру, мистецтво, промисловість); і коли закони для нас видає уряд іншої нації, – то ми є не народом, а рабами.

Це почалося ще 1654 року, коли московський уряд грубо порушив як двосторонні домовленості, так і принципи міжна-

родного права: тоді вільний народ було обдурено й поневолено головним чином позбавленням державності.

Ганебно, що український народ уярмлено та ще й на його глум пропагується, мовби він сам того хотів. Але ми тоді прагнули державності і свободи і тепер маємо «обов'язок розбити пута рабства, щоб – спадкоємці Богдана Хмельницького – ми по праву могли користуватися нашою спадщиною».

Постає ще одна непростима кривда. «Наші суперечники кажуть, що логіка подій, напрям і течія життя з непереможною силою пруть до повного вимирання, до повного винародовлення нашої нації.

Над нами висить чорний стовп, а на ньому написано: «Смерть політична, смерть національна, смерть культурна для української нації».

Та подібне уже було! А головне, що смерть української нації означала б, що мають умерти і всі «поодинокі члени колишньої республіки», як і всі соціальні верстви, еліта України, бо позбудуться усіх елементарних політичних прав людини». Але це був би смертельний удар, удар і по всій загальнолюдській цивілізації!

Цього допустити не можемо, тому й висуваємо план-принцип: «**Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі**».

Ми недостатньо культурні? Так мусимо виправити цю несправедливість щодо мас, а «Сю останню задачу мусить узяти на себе національна інтелігенція. Се її право і її обов'язок».

Наша інтелігенція грала й ганебну роль. Та годі посипати голову попелом! Пора діяти! І Т. Шевченка розуміло не все покоління, та прокинулося ж з летаргійного сну. «Третя Українська інтелігенція (від Полтави, Берестечка й Шевченка) стає до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної», виходимо на історину арену, і або поборемо, або вмремо…»

Це було виразом і вершиною прогресивної не лише всенародно-української, а й всеєвропейської суспільної думки. І народ піднявся та пішов у революцію 1905 року.

Кривава розправа над повсталими не оначала краху. В Україні – лише передишку. Настав час доучуватись і переучуватись, у тому числі й у власному всенародному організмі, бо він був і складним, і диференційованим інтересами.

Отож, – лукаво гримасничають і деякі сучасні ідеологи. – Виходить, народ не був політичною нацією, та й в революцію 1905 р. йшов не з національними, а соціально-економічними гаслами.

Та й це вже було. Засліпленим ідеологією лише якоїсь партії чи групи важко побачити весь народ та пригадати досвід історії: і національно-визвольна українська революція XVII ст. та Гайдамаччина, і французька демократична революція та Жакерія, та й у більшості випадків світові революції проходили під релігійно-економічними гаслами, бо вони дохідливіші масам, – а проникливіші дослідники завжди вміли розрізняти привід та причину і в Європі, і в Азії та Америці, до того ж коли йшлося як про визвольну боротьбу у США, так і про І світову війну. Французька революція починалася з повстання… жінок, які змусили чоловіків піти на штурм Бастилії… Соціальною революцією починався новий Китай.

Не тільки громадівці, тарасівці (Лесі Українки й І. Стешенка), народники, революціонери Слобожанщини, а й Молода Україна у «Відкритому листі…» до Міністра внутрішніх справ Сіп'ягіна рішуче заявляла: «Українська нація мусить скинути панування чужинців, бо вони огиджують саму душу нації», – але визволення національне та політичне вони не мислять поза визволенням соціальним. То – двоєдиний процес.

На певному етапі все сильніше натискають на свідомість народу ті, що проголошують національну проблему неактуальною й замінюють її ідеєю «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Мотив – «економія сил» в ім'я немовбито всезагального блага. Переважно соціальну програму відстоюють есери як партія селян. Не лише монархісти, а й кадети рішуче засуджують революцію 1905 р. загалом. Розповзається інфекція ренегатства, потрясаюче викрита В. Винниченком в романі «Записки кирпатого Мефістофеля» та в оповіданнях М. Коцюбинського.

Хід історії нікому не вдавалося зупинити. Та історія, наголошує І. Франко в «Одвертому листі до галицької української молодіжі», «захоплює нас самих, ставить нашу націю майже в центрі подій». Чи ми добре осмислили той рух? Те, що «всесвітня історія – не історія героїв, а історія масових рухів і перемін», а ми ж є органічною частиною народних мас, а ті події мають значення для долі кожного з нас.

Ми не завжди адекватно реаґуємо на події, бо в Росії панує теоретичне доктринерство великоімперського ґатунку, фундаменталізм месійного типу, одначе «найменше опору знаходив собі автократичний доктринеризм на Україні, бо й ми виховувалися в тому російському дусі, забуваючи про своє найдієвіше завдання – «витворити з величезної етнічної маси українського народу – українську націю, суцільний культурний організм», спроможний до відпорності й засвоєння загально-людських культурних здобутків[78].

На жаль, ту відпорність довелося виявляти в поборюванні не лише старих, а й новоімперських сил в особі ленінського лицемірного більшовизму. І не всі були до цього готовили та спроможними.

«…Ми не признаємо ні можливим, ні бажаним, – говорилося в Програмі Української трудової громади в другій Державній Думі, – порушення цілості і єдності Російської держави, а навпаки бачимо в тій цілості і єдності конечну умову сили для збагачення будучини всіх народів Росії». Інша справа – певні економічні поступки робітництву та певна лібералізація парламентського життя.

Опортунізм виявляв себе у всі віки. Одначе українство не сповідувало опортунізму також віками.

Рішучий протест 1907 р. заявляють українські (галицько-буковинські) посли у Віденському парламенті: знову бачимо, говорять вони про шахраювання українськими інтересами. «Отсі події наказують нам, заступникам галицьких і буковинських русинів, як частини руської нації, що ніколи не зрікалася своєї самостійності, – прилюдно заявити, що ми, змагаючи до національно-територіальної автономії в австрійській державі, застерігаємося проти неприродного, на ніяких історичних правах неосновуючого ся лучення, зглядно розпучування нашого народа дорогою кураєвої автономії, та протестуємо проти виїмкових законів для Галичини», – автономія має бути національно-територіальною (К. Левицький, Петрушевич та ін.).

Не менш напруженою виявилася реакція Лева Юркевича на взаємовідносини української соціал-демократії з російською.

---

[78] Див.: Літературно-науковий вісник, рік VIII, т.XXX, кн. IC, 1905.

«До нас, українських марксистів, – пише Л. Юркевич, – російські товариші ставилися з презирством, а то і з ворожістю вже через одне те, що ми надавали великого значення національному питанню і провадили нашу діяльність в національних формах»[79]. Останніми часами мало що змінилося, хоча більшовики й меншовики мають деякі розходження і між собою.

«Ми твердо стоїмо на тім, що безперечно: право України на (самостійну) державу». Але держава не є фетишем без нації та без розуміння: «самостійницькі завдання можуть конкретно постати перед певною нацією лише тоді, як вона означилася культурно і політично».

Українці визначилися. Однак знову потрапляють в шулерську гру: коли раніше їх самочинно зараховували в «єдину східно-слов'янську народність», то нині по-єзуїтському занурюють в каламутну парадигму: право на самостійність аж до відокремлення ви, мовляв, маєте. Але це шкодить загальнопролетарським інтересам… Виходить, що той же Ільїн (Ульянов), проголошуючи ідею самостійництва, ніби дає дуже широкий вихід змаганням поневолених націй до волі», однак печально те, «що вихід сей є чистісінькою ілюзією, а ще сумніше, що сам Ільїн, ми переконані, се дуже добре розуміє».

Насправді розумів. Тому лідер більшовиків і обрушився на Л. Юркевича з брутальною критикою. І можна було б на це не зважати чи «подивитися як на забавку легковажних людей, коли б справа не ускладнювалася тим, що Ільїн і його товариші з-під самостійницького прапора з «глибоким обуренням» показують нагая автономічним робітничим рухом поневолених націй. Бо нагай той свідчить, що самостійницький прапор вони піднесли тільки для того, щоб ілюзорним кличем відвернути робітництво поневолених націй від боротьби за ті національні права, які давно здобули собі західноєвропейські народи». Їхній словесний інтернаціоналізм є лише тактикою в інтересах фракційно-шовіністичних.

Хід подій 1917-1920 рр. повністю підтвердив ці висновки. Зі згоди чи й за ініціативою Ільїна-Леніна Україну почали членувати територіально (роблячи особливий наголос на відокремлення Донецько-Криворізької «республіки» та інших східних і

[79] Юркевич Л. Про національну політику більшовиків // Дзвін. – 1914. – Ч.5.

південних областей України), насичувати УНР «пролетарськими» елементами, а далі й організовувати військові походи.

Великою драмою з часу І-ї світової війни стало «роздертя нашого національного організму між Росією та Австро-Угорщиною» (С. Петлюра). За цих умов українці тим більше повинні проявити єдність та усвідомлювати: серед багатьох інших, «національна проблема, зокрема українська, вимагає свого невідкладного розв'язання» (1914 р.).

І знову різнорідні концепції розв'язання проблеми. Одна із них пропонувалася «Маніфестом Головної Української Ради» (у Львові):

«Надходить важка історична хвиля, важить ся доля держав і народів. Нічого не вдіяли всі зусилля дипломатії, щоб удержати в Європі мир…»

Не вдіяли й різного роду інтернаціонали: вони хай і з лукавими обмовками, однак однозначно підтримали патріотично-шовіністичний чад і розійшлися по позиціях своїх держав. Було обдурено і робітництво: мільйони клали голови за світове панування… своєї буржуазії та аристократії. Поганьблення націй обернулося втратою морально-етичних та гуманістичних принципів. Однак у трагедії світу почали звинувачувати природу людини – «порочну за своєю сутністю», не що інше. як «хижу тварюку» (Гайдеггер).

Націоналізм ставив на одну площину права і обов'язки, відповідальність націй; інтернаціоналісти ігнорували категорії совісті, честі, культури й все підпорядковували одному, – завоюванню влади. Будь-якою ціною!

«Буря війни суне на Європу і ніщо її не спинить. Суне отся буря передовсім на держави, в склад яких входить український нарід. Український нарід належить до тих народів, на які війна і її наслідки належать найбільше.

В таку хвилю нарід, що хоче жити, мусить мати одну думку і одну волю і ту свою волю перемінити в діло, яке заважило би історії держав і народів», – наголошувалося в «Політичних засадах Головної Української Ради»[80].

---

[80] Вісник Союза визволення України. – 1914. – №1. – Ч.2.

Мати одну думку і волю та здатність втілити їх в діло могла тільки нація. А серед заходів (діла) передбачалося і розгортання діяльності Союзу Визволення України й участь в оборонній роботі Українських Січових Стрільців: у день нашого воскресіння український народ «кличе синів своїх до бою за волю України», і немає жертви, яка була б за здійснення мети завеликою. «Об'єктивна історична конечність вимагає, аби між західною Європою і Московщиною, – доповнювалося в заяві СВУ, – постала самостійна українська держава. Потрібне се для осягнення утривалення європейської рівноваги…, а для українського народу було б се здійснення вікових його мрій і зусиль».

Так проблема української нації постала як проблема і внутрінародна, і загальноєвропейська; та як проблема і високої теорії, і загальнонаціональної практики.

Природно, що й позиція підавстрійських земель України суттєво вплинула на загальноукраїнський державотворчий процес: на історичну арену виходить УНР з її лідерами – Михайлом Грушевським, Володимиром Винниченком, Симоном Петлюрою та ін.

У науковій літературі наближено до істинного висвітлено становище й основні напрямки діяльності УНР[81]. Тому зазначимо лише найголовніші контури історичного процесу.

Найперше і найголовніше: найвищою метою роздумів та організаційно-політичних діянь для УНР було двоєдине завдання: в ім'я народу (нації) – створення української держави; а в ім'я держави – **відродження, консолідація й одержавлення української нації.**

Особливу роль у цьому відіграло те, що керманичами УНР стали люди, для яких досі головною справою життя була політична й суспільно-економічна історія та перспектива народу, його мова й культура, освіта, наука, міжнаціональні відносини, мистецтво (особливо література), – в загальному – «українознавства». І ще в XIX ст.. Михайло Грушевський – Голова УНР та перший Президент України, автор 10-ти томної «Історії України-Руси» – став загальновизнаним інтегратором не лише української, а й, за визнанням вчених Амстердама і Бєлграда, Парижа

[81] Див.: праці М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, С. Єфремова, П. Скоропадського, а також монографію В. Солдатенка, «Володимир Винниченко» (К., 2005).

і Лондона, Кембриджа і Оксфорда, Нью-Йорка й Пекіна, Берліна й Торонто, Москви і Рима[82], – світової історичної думки. А його концепція української історії базувалася на ідеї визначальної ролі **народів** (націй), оскільки держави могли підноситися й занепадати та гинути, а народи (як рушії історії) залишалися завжди.

Саме М. Грушевський прослідкував багатотисячну ґенезу людини й народу на теренах української землі, до рівня наукової теорії розвинув гіпотезу М. Максимовича про період княжої Київської Русі як період української історії та ввів у науковий обіг поняття «неповної» нації і необхідності відродження держави.

Досі М. Грушевському закидають помилковість ідей автономного та федеративного статусу України. І такі поняття він уводив у політичні документи, вони фігурували і в реаліях взаємовідносин з Росією (Тимчасовим урядом, Державною Думою, урядом більшовиків).

Однак зразу ж нагадаємо: як і в усіх видатних політиків (Б. Хмельницького, І. Мазепи), у М. Грушевського обов'язково мали спрацьовувати конгредієнти як стратегії, так і тактики (бо, як говорив М. Горький, «кто всегда ясен – тот просто глуп». Особливо у сфері політики, свідчення тому – ситуація: коли Наполеона запитали, як писати закон, він відповів: «якомога більше і неясно»).

Намагаючись максимально використати всеросійську і міжнародну кон'юктуру, лідер України змушений був присипляти аґресію сусідів, а тому наголошувати на вигідних і Росії автономістських або федеративних намірах своєї держави.

І – потрясаючий дипломатичний підсумок: «І тепер, народе Український, нас **приневолено, щоб ми самі творили нашу долю».** Шлях? Як говорилося в заяві Генерального Секретаріату, – це націоналізація, українізація освіти і війська, всіх форм народного життя. А головне – здійснення волі народної революції.

Наляканий переможним ходом всенаціональної української революції, Тимчасовий Уряд Росії вдається до тактичних маскувальних заходів: обіцяє позитивно поставитися до українських вимог на Учредительном Собрании. Довірливі з безвиході українські державці і закликають «громадян землі української» до розробки й виконання «законів про автономний устрій України».

[82] Див.: Ювілейний збірник на пошану М.С. Грушевського. – К., 1928.

При цьому привертає увагу розв'язання проблеми «нація і нац(етно)меншини»: до Центральної Ради пропонується добрати «на справедливих основах представників інших народів», що має сприяти забезпеченню прав кожної людини (квітень, 1917). А також наголос Генерального Секретаріату ЦР на тому, що в плані політичних реформ має стати «зміцнення нового ***республіканського*** ладу в Україні». Старому режиму «має настати кінець». Сотні літ «народ український поневірявся у національному безправстві, в утисках, в знущаннях. Тепер, ***відроджений, оновлений***, хазяїном ввіходить він у рідний край до вільного життя». Увіходить, як наголошує В. Винниченко, **з сердечною ніжністю** до своєї революції (вересень 1917). І саме тому – з рішучим наміром покінчити з національним гнітом, з анархією, із зовнішньою загрозою, вирішуючи питання Установчих зборів, селянського пролетаріату, земельного питання, економічної стабілізації, фінансів, робітничої політики, народної освіти, адміністративного апарату, судової системи, військових справ, демократії і національного питання. Уряд, наголошувалося Генеральним Секретаріатом ЦР, – «оборонятиме, забезпечуватиме нац. меншини від юридичних і фактичних обмежень в громадських і політичних відносинах, сприятиме задоволенню потреб їх національного життя» (12.X.1917).

Це була абсолютно нова концепція національно-державного розвитку в усьому Європейському світі і, зрозуміло, неприйнятним викликом для автократичної російської імперії. На грань непримиренного двобою стали два світи – як дві цивілізації і культури.

Як засвідчує «Промова Михайла Грушевського на з'їзді народів у Києві» (8-14 вересня 1917), той двобій визначався характером ставлення до мети, ідеалів, перспектив соціальної й національної революції народів. Характерним був наголос М. Грушевського: «Я промовляю від української демократії, але поняття української демократії і українського народу є тотожні. Тотожні, бо до соціально-національної української революції панівні верстви поставились, м'яко кажучи, «стримано». З огляду на історичні обставини, (які) вам відомі, структура національного життя українського народу склалася так, що хоча на українській землі розвинулась велика землевласність і різні форми капіталістичних підприємств, вони все одно є чужі українському народові – вони не зв'язані з ним». Вони орієнтуються на інші держави.

Зате до Києва потекли каламутні хвилі російських монархічних сил: тут вони відновили проповідь етно-національної та державної єдності з українцями в минулому, особливої місії слов'янства (ототожнюваного з Росією) в історії; навіть – священної місії Києва у відродженні «общерусской» культури, мови, військової могутності, неперехідної ролі «воссоединения» в Переяславі 1654 року.

А найперше денікінці чи лідери різних фракцій «Союза русского народа», як зазначав навіть А. Денікін, зосередили увагу на вже відомій цинічній агітації: щастя України можливе тільки в абсолютній єдності з Росією (а шлях до того, за твердженням Г. Федотова, – це вміщення тіла України в тіло Росії, як і української культури в культуру російську); ніякої української нації не існує, є лише общерусский народ; не існує й української мови (культури), то – вигадка поляків та австрійців; існує лише «самозванна» (нелегітимна) партія та Центральна Рада, що становить купку інтелігентів-змовників проти Російської імперії.

Монархісти вели шалену пропаганду за протиставлення інтересів української нації та етно (національних) меншин. І, хоч як те здавалося дивним для довірливих, знайшли чи не повну взаємопідтримку з «принциповими» інтернаціоналістами-більшовиками та бундівцями. Ті й ті об'єднувалися, але не з українцями, а з їхніми ворогами.

За тих умов і набула поширення чудернацько-гнила, але з часом утверджувана більшовицько-ленінська «висока теорія» про дві нації, а відтак і дві культури та мови в кожній нації та національній культурі, про боротьбу між ними як про головний важіль та рушій поступу.

На диво, це не стосувалося російських інґредієнтів, як і культурної спадщини Росії («Мы же не Иваны, не помнящие своего родства»), – вони підносилися як священні корови в Індії – головна запорука єдності та всеможності, аж до повного заперечення міжнародних законів та етико-моральних норм. Правильне все те, проголосили поборники національного нігілізму й остракізму, що в інтересах комуністичної партії. А партія перефарбовувала та розширювала імперію.

На Україні версія двох націй у кожній нації особливо гостро та масштабно позначилася на проблемі «села» і «міста». Бо, завдяки демографічній політиці сусідів і колонізаторів українсь-

кого (традиціями, мовою, культурою) села і зденаціоналізованого, відірваного від кореневої народної основи міста: перенаселеного росіянами, євреями, румунами, мадярами, поляками, – а тому поорієнтованого на інші держави, міста. Поділяй і владарюй! – це була тотальна політика новоявлених «інтернаціоналістів», котра значною мірою сприяла розкладові української сім'ї, роду (бо рід як нав'язувалося всіма формами ідеології, літератури, мистецтва, освіти, розпадається, а клас стоїть) і нації, диференціювала суспільство на конкуруючі й антагонізуючі групи, у яких, у свою чергу, згідно з теорією класовості і партійності, людина іншій людині мала бути вовком (homo homini lupus est) і всі воювати проти всіх, а тим самим готувати появу концтаборів та гулагів як невідворотної необхідності; тотально репресивної системи як блага. І тим ще раз підтверджуючи: денаціоналізація – це лиховісний генератор дегуманізації, а далі й деморалізації суспільства, приреченого на деґрадацію.

Українська нація в особі її еліти, особливо політичної, такої перспективи прийняти (і стати тим самим самогубцем) не могла.

Щоб вибити козирі в ідеологів «единой и неделимой», знейтралізувати версії, згідно з якими, говорив М. Грушевський, «національний рух нібито таїть в собі загрозу для досягнень революції», ми пішли на те, щоб «Українське Центральне Представництво, без різниці своїх партій та угруповань, стало на спільну платформу широкої політичної автономії України і Федеративної Російської Республіки».[83] Оскільки монархічно-автократичний монстр і далі міг бути страшенною загрозою Україні – остання готова ще раз виконати свою історичну місію – сприяти розвиткові Росії як демократичної держави. Ми – вороги жорстокого централізму, тому й відстоюємо століттями сповідуваний українцями принцип федералізму. Федералізму з усіма, а не тільки з Росією, для якої рівноправний федералізм може стати «рятунком для Росії».

Останнє – принципово і дуже важливе. Українська ідея федералізму передбачала не ущемлення прав України, а створення умов реформації Росії (як і всякої іншої країни) в демократичну державу.

---

[83] Свободный союзъ. – 1917. – Жовтень, ч. 1.

Отже: федералізм не як протиставлення ідеї суверенізації й всебічної співпраці, а навпаки: реалізація принципу **«повної державної незалежності»,** завдяки якому і для демократичної Росії федералізм стає «єднаючим принципом».

Пізніше Росія і офіційно визнає цей принцип (нарікши себе федеративною республікою), але й там – лише на рівні назви, бо інші республіки РСФСР практично не діставали статусу суб'єктів історичного розвитку.

На час же переговорів між Україною та Петербургом і Тимчасовий Уряд, і більшовицька компартія стояли на одному – повній підлеглості ідеї неділимства. Це, наголошував М. Грушевський, є неприйнятним. Колись уже було, що «ми об'єдналися з Росією», та «наші права було беззаконно потоптані». Тому ми відстоюємо принцип державного суверенітету, а «Ставши на принципі повного і необмеженого самовизначення народів», не можемо згоджуватися на федерацію лише як на перелицьовану форму залежності, а тільки як федерацію повноправних суб'єктів типу федерації Європи, а «в майбутньому – федерації всього світу».

Далекоглядна позиція! – з якої випливало категоричне: «Ми будемо протестувати проти всякого пригноблення національного життя… імперіалізмові, де б він не розвивався, – поза межами Росії чи в межах федеративної Російської Республіки, ми будемо протиставляти ідею свобідного союзу» народів.

Не важко помітити, що це говорила Європа з Азією як демократизм із тоталітаризмом; це була мова Г. Сковороди, Т. Шевченка, І.Франка з фальшивими проповідниками ідеї об'єднання «пролетарів усіх країн». Як і в XVII ст. ідеями національно-демократичної революції, Конституцією П. Орлика, творчістю Т. Шевченка, Україна відкривала Європі, Росії великі перспективи. Філософією, гідною втілення в життя, були й слова Голови УНР про те, що «між народами немає народів більш чи менш здібних, а є народи, поставлені в більш сприятливі умови життя», і є – в менш сприятливі. Досі бачимо, що окремі народи «зберігають систему придушування стремлінь народів». А завдання полягає в тому, щоб сприяти розквіту цивілізації і культури через сприяння розквіту націй.

Аналогічні ідеї, зокрема про необхідність піднесення ролі органів місцевого самоуправління, про забезпечення системи

мирного розвитку народів, про скасування смертної кари, про підтримку національно-персональної автономії розвивалися і в Третьому Універсалі УНР.

Відкривались принципово нові перспективи у внутрі та міжнаціональних відносинах, – та ленінський режим дбав не про те. Його слова про підтримку національно-визвольних демократичних рухів були лише ширмою, за якою розбудовувалися підвалини новочасної «тюрми народів». Саме тому було цинічно спровоковано збройний конфлікт з народним урядом, і на Україну рушили полки озброєних псевдоінтернаціоналістів-ординців.

І світ потрясли слова IV Універсалу: «Народе України!.. Ми, Українська Центральна Рада, зробили все, щоб не допустити сеї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але Петроградське Правительство не пішло нам назустріч, і веде далі криваву боротьбу з нашим Народом і Республікою», більше того, воно «кличе на нову війну, називаючи її до того ще й священною».

Ми рішучі противники війни і принципові прихильники всесвітньої федерації народів, – однак за нав'язаних нам умов ми повинні боронитися і відстояти волю всіх верств українського народу, а тому:

«Ми, Українська Центральна Рада, сповіщаємо всіх громадян України: однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною Вільною Суверенною Державою Українського народу.

… Земля, ліси, води і всі багатства підземні, як добро українського трудящого народу, переходять в порядкування Української Народної Республіки.

…всякого, хто кликатиме до повстання проти Самостійної Народної Республіки, до повороту старого ладу, того карати, як за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом, Українська Народна Республіка підтверджує, і зокрема проголошує: у Самостійній Народній Республіці всі нації користуються правом національно-персональної автономії».

9 січня 1918 р. Київ.

Природно, що це було не тактичним ходом, а підсумком багатовікової боротьби та розвитку суспільно-політичної думки, голосом Часу в Європі XX ст. Тож цілком закономірно, що і

в «Конституції Української Народної Республіки» (прийнятої 29.04.1918 р.) було закарбовано:

«69. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію… Це є невіднімаєме право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена на ньому».[84]

З боку суверенних українських урядів принципи Української Конституції та IV Універсалу щодо нацменшин ніколи не були зігноровані ні теоретично, ні практично.

Інша доля чекала українську націю. Після поразки революції та знищення української суверенної держави українська нація опиняється під пресом тотального переслідування.

«…Сам на волю рвись. Бо воля – лиш те, що сам здобув ти у борні, а не дістав, як ласку…

…Казка і дійсність завжди в ворожнечі...»

П. Тичина, «Прометей».

Воістину: дійсність стала ворогом мрії. І тоді в усій силі своєї пророчої філософічності знову постало: – Борітеся! Поборете... Але не покладайтесь лише на Бога. Не ждіть чиєїсь ласки. «Бо воля – лиш те, що сам здобув ти у борні»!

І тут знову доторкаємось до коріння й ґенези: сім'я і рід – джерело філософії родинності; етноідея й держава формують якісно новий тип ідеї – загальнонародної; одержавлений народ стає політичною єдністю і на цій основі формуються національна ідея, нація, національна держава. Синтез усіх начал зумовлює контамінацію еволюційних і революційних засад, утверджує історичну буттєвість національної ідеї та нації, а на цьому грунті – націоналізм як наукову концепцію ідеї – нації – держави в якості феноменів і людино та суспільнотворчих, і трансцендентних.

Початок XX ст. показав, яку важливу роль у розвитку національної ідеї та нації відіграє держава. 20-ті роки XX ст. повернули до першооснов: коли впала національна й була нав'язана чужинська (фактично – імперсько-окупаційна) держава – знову на всю значущість постала роль національної ідеї та сформованої нею нації. Як ланцюг: пам'ять – буття і ідея - пам'ять. Іскра

---

[84] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Т.II. – Відень, 1921.

(енергія) – родинне коло – вогнище. В Часі і Просторі, між сусідами і цивілізаціями, в минулому, сучасному і майбутньому; не лише як думка і дія, причина і наслідок, а й як Критерій характеру та якості буття і розвитку.

– Камо грядеші?! – від імені зрадженого покоління на весь голос питає М. Хвильовий. І за цим стоїть: Україна – чи Малоросія? Схід – чи Захід («каганцювання на селі» чи «дух Фауста»?), суверенітет чи рабська підлеглість? Опора на свої сили, чи залежність від чужих?..

І – воістину революційна боротьба в сфері ідей та концепцій. І в Україні, і за її межами. Коли виявляється: можуть гинути навіть найвидатніші чуда світу, міста, держави, цивілізації, – але невмирущою має бути ідея. Бо коли й вона умирає, тоді – апокаліпсис. Певна сутність відмирає.

Величезний парадокс історії: не хтось, а Гетьман України П. Скоропадський оголошує про відміну рішень ЦР та ідей IV Універсалу про суверенітет України. Як напише у «Воспоминаниях» сам П. Скоропадський, за ним не пішла українська інтелігенція, його не підтримав народ, – але він «убежден, что великая Россия возродится и только под сенью ее скипетра» багатостраждальний український народ зазнає щастя…

Тимчасовий Гетьман не перестав бути постійним генерал-ад'ютантом його імператорської величності, практично розтоптав українську національну ідею, бо та ідея не містилася в його етнопсихіці; він не міг щиро сказати словами П. Тичини: «Десь на дні мого серця заплела дивну казку любов»: здібності генерала й адміністратора були при ньому, а любов лишилася в Петрограді. Керівник не еволюціонував і не піднявся до народу. Хоча інтелектуально мав добрі наміри.

Як показують «Запитання т. Леніну» С. Мазлаха і В. Шахрая та відповіді на них, компартія Росії не мала і добрих намірів. Це вона, висловлюючись про самостійність Латвії і Литви, рішуче виступила проти самостійності України і Грузії. «При єдиній дії пролетарів України та Росії вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови», – заявив Ульянов-Ленін, додаючи: Росія без України існувати не може! То про яку ж свободу України йде мова, коли має бути єдність, але російські поборники єдності рішуче виступають проти волі українського

народу? «Ми не вільні від українських почувань – писали Мезлах і Шахрай.– При цьому «ми» каємося». «В нас для нас» Україна є не лише географічним терміном, «словом», «назвою», замість попереднього «Південна Росія». А для вас, т. Ленін? Підтвердіть ваш лозунг про право націй на самовизначення аж до відокремлення на прикладі України, бо інакше відповідь «матиме значення перевірки інтернаціоналізму…». Покищо перевірка дає негативні результати!

Матеріальне та духово-культурне багатство України потвердило «свою змогу устояти проти вікового гніту русифікуючої поміщицько-буржуазної державної машини», – заявила й партія боротьбистів. Але питала й вона у Виконавчого Комітету III Комуністичного Інтернаціоналу, чому сталося так, що в час визвольної революції зовнішні сили стали на шлях і ускладнення соціально-економічного становища в Україні, і «заплутування та загострення національно-політичних відносин?» На доказ достатньо зазначити: «на 71,1% українського населення припадає 121 школа, на 12,6% великоруського – 950 шкіл, себто 10,8% всіх середніх шкіл на долю корінного населення і 84,7% на долю тонкого слою населення великоруського…»

Під тиском т. Леніна Виконком III Інтернаціоналу… відкинув українських комуністів-боротьбистів від світового руху.

Подібним цинізмом позначилася й політика ВКП(б) в справі українізації: коли мільйонні маси виявили тій політиці повну підтримку, – поступив наказ про її згортання, а далі було не тільки репресовано та знищено провідників українізації (зокрема й В. Шумського та М. Скрипника), а й розгромлено базу українізації – селянство.

Коли б в Україні було просто «населення», а не нація, і не жила українська національна ідея, – Україну за час СРСР було б повністю асимільовано, русифіковано, розстріляно і поховано.

А вона жила. Бо боролася. Боролася на власному Терені, боролася в розгалуженій системі держава Планети: у тій же Росії і в Польщі, в Німеччині, Канаді і США, в Китаї, Австралії і Аргентині, у Великій Британії, Чехії й Бельгії, в Італії та Іспанії, в Хорватії і Словаччині…

Не можемо скидати з рахунку: зовнішнім силам значною мірою вдалося диференціювати найактивніші політичні сили ук-

раїнства на мазепинців і петлюрівців, республіканців і гетьманців, і вони нерідко поборювали одні одних та воювали зі своїми з більшою запопадливістю та люттю, ніж із зовнішніми, справді україножерними силами. І часом здавалося, що дисгармонія – вже одвічний супутник української перспективи та що немає такої сили, яка б не те що об'єднала, а хоч зблизила їх.

Однак скоро стало очевидним: така сила є. І та сила наділена надприродною енергією єднання: та сила – українська національно-державницька ідея. Вона таки змусила однодумно діяти, хоча й різними шляхами іти до мети.

Бо об'єднувала та ідея в нерозривне ціле симпатиків великокняжої (королівської) і гетьманської систем, мазепинців і петлюрівців (пізніше бандерівців, мельниківців), християн (православного й католицького обрядів) і атеїстів, людей найрізноманітніших статей і станів, професій і етнічних груп, зрештою – республіканців-демократів і монархістів-аристократів, одна Мати – Україна: її доля і будучина.

В ім'я єдиної Матері хлібороби гинули мільйонами, але мріяли, що на визнанні головного: у всіх повернеться своя держава і на «оновленій землі… розцвітуть степи, озера, і не верстовії, а вольнії, широкії». В ім'я цього треба й перетерпіти жахливу силу нового ординства.

Обурений терплячістю цих мільйонів, Є. Маланюк розпачливо (як свого часу П. Куліш) писав про «негордий народ» здрібнілих мікромалоросів, які з волячою терплячістю носять ярма. За це йому докоряли, – та й то була не зневага, а поклик: «Вставайте, кайдани порвіте!» І сотні тисяч вставали! – інша справа, що вірнопіддана преса (і не тільки українська, а й США, Франції, Росії) писала не про лицарів свободи й боротьби, а про те, що в СРСР «жить стало лучше, жить стало веселее» (Й. Сталін).

Чому не відбулося всенаціонального повстання? Бо, по-перше, нація була знекровлена в час громадянської війни та віроломного нападу ленінських опричників (і військових, як Муравйов, і цивільних, яких приповзло в мундирах урядовців та парткомісарів, енкавеесівців сотні і сотні тисяч; а очолювали такі «вожді», як Сергєєв-Артем, Іванов, П'ятаков, Каганович, Балицький, Постишев…). А по-друге тому, що нація знову виявилася **не повною**: одну частину її політичної еліти було винищено, а інша

змушена була еміґрувати за кордон. Дехто потім повертався, щоб використати всі можливості для відродження народу, але їх чекала така ж доля, як і М. Грушевського: фізичне знищення й ідеологічна дискредитація.

Є життя тільки зовнішнє (існування), а є внутрішнє: сповнене граничної напруги почуттів, мислення й діяння. Як писав Т. Шевченко про сучасників, ми також ще не знаємо в усій повноті буття свого народу, хоча вже знаємо, як одні і в час кривавої більшовицької різанини берегли та досліджували «Велесову книгу», архіви минулих епох, міжнародні діяння Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Орлика, В. Капніста. М. Драгоманова, П. Куліша, І. Пулюя, С. Подолинського; як і в під'яремному стані мільйони жили билинами, історичними піснями й народними думами, творчістю І. Котляревського і Т. Шевченка, І. Франка і Лесі Українки, новочасним антиокупаційним фольклором. Як гинули в застінках незламні патріоти, а їхні побратими, котрим пощастило вирватися з обіймів гільйотини, ідучи у вигнання гірко ридали:

...Та все кру, кру, кру,
В чужині, умру, –

але не зраджу Шевченкового:

…Мені однаково чи буду
Я жить в Україні, чи ні...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять лукаві і в огні
Її окраденую збудять.
Ох, не однаково мені!

І немає жодного сумніву, що то палахкотіла людськими душами національна ідея, а її Хатою була вся Україна, її нація. Як палахкотіла й вулканно розливалася національна ідея і тоді, коли інтерновані в інших країнах українські лицарі меча й пера засновували освітні, наукові, культурологічні товариства й видання, інститути й університети, видавали газети й журнали, готували кадри нових борців за ідею, – а на Терені України писали, як П. Тичина, і гімни борцям за визволення («На майдані коло церкви», «Золотий гомін»), і реквієми (пам'яті загиблим під Крутами), і трагікомедії («Прометей»), а то й прокляття –

Прокляття всім, хто звіром став,
Замість сонетів і октав!..

Національна ідея проносилася грозово-очисною зливою і тоді, коли М. Хвильовий писав свої памфлети та «Я (романтика)», М. Куліш свої драми-протести проти все одвертішої денаціоналізації, І. Сенченко свої «Записки холуя», а М. Івченко «Робітні сили», В. Стефаник своїх «Синів», а Д. Гуменна «Листи з степової України», М. Рильський знамените «Нове життя нового прагне слова», а Є. Плужник «Галілея» з його неподоланним викликом інквізиторам:

А все ж вона – обертається!

Оберталась Планета, оберталась Україна навколо осі світової цивілізації, оберталася в душах мільйонів національна ідея. І той, хто бачить Україну (а то й цілий світ) лише як кладовище, – той не бачить найголовнішого. Бо навіть коли б він придивився до кладовищ на Соловках чи в Сандермосі, у Києві, Вінниці чи Биківні, у славному пантеоні героїв од С. Петлюри до Є. Маланюка, генерала Григоренка в Бавн-Бруці (США), – то побачив би: і кладовища можуть горіти вогнем життя. Мов вогнем і палахкотить тисячоліттями жива, безсмертна Україна, кличучи до відплати та відродження.

«Я маю в серці те, що не вмирає» (Леся Українка) могли б сказати мільйони. І те «невмируще» було національною ідеєю у її найрозмаїтіших життєвих формах. Як і в деклараціях та Програмах різнорідних політичних сил. Зокрема й тих, одні з яких за центр ваги мали націю, а інші – державу.

Своєрідним кодом тієї реальності можна вважати трагедію В. Винниченка «Між двох сил» (1918) та його ж 2 частини роздумів «Відродження нації» (1920): у першому випадку видатний письменник визначає межову лінію в розв'язанні національної проблеми – український національно-визвольний рух і комуно-більшовицьке термідоріанство. У другому видатний політик розкриває внутрішні та зовнішні чинники української революції, чітко окреслюючи її і мету, і першооснову – відродження **нації.**

Надзвичайним художнім відкриттям було те, що В. Винниченко розкривав зсередини процес всенародної боротьби, питомою клітиною якого була **родина;** на цей раз, і це також знаково, – робітнича родина, яка містила в собі і «пролетаріат», й інте-

лігенцію. Не менш вагомо, що аналіз вівся на всіх зрізах: родинному, інтимному, соціальному, політичному, морально-етичному, етнопсихологічному. І тоді яскраво поставала як благодійна дія національної ідеї (філософії буття і поступу), так і брутальна сутність фарисейсько-кар'єристичного «інтернаціоналізму», – тієї ідеології, яка (як те показував пізніше В. Винниченко і в романі-посланні «Слово за тобою, Сталіне!») нищила все живе і здорове й обертала на кладовища «мертвих та ненароджених» цілі нації.

У дилогії «Відродження нації» В. Винниченко, подібно Т. Шевченку, І. Франку, М. Грушевському, – велику увагу приділив проблемі становлення української суверенної держави, однак всі симпатії віддав позиції й ролі **народу,** в даному разі – політичної нації, без якої, як переконував В. Винниченко, не може бути ні міцної, авторитетної держави, ні благодатного суспільства.

Тож і постають: українські політичні сили та рухи початку XX ст.; російський урядово-ідеологічний істеблішмент (як ті, що дійсно прагнули демократичної реформи «тюрми народів», так і ті, що являли гротескну картину «поступу» та налаштованості на приведення до «належного стану» й інших народів: заклики вести війну до переможного кінця – на фронтах.

Чується невимовний біль за втрачену перемогу і бачимо ганебну роль російських урядів (від імперських до більшовицьких), яких цікавило одне: як утримати Україну в сфері свого володарювання, як і недалекоглядних політиків інших держав.

Але особлива вагомість та привабливість аналізу й самоаналізу В. Винниченка в об'єктивному (на засадах принципів «філософії серця» та «чесності з собою») погляді на грандіозні події. У тому, що такий підхід дає йому змогу пояснити падіння УНР та Директорії і зовнішніми чинниками, – але рішуче оголити й іншу правду: на вирішальному етапі не знайшла повної підтримки своїх дій українська політична верхівка з боку рідної нації. Бо народ ждав реальних реформ та дій, а свій уряд обіцяв землю і заводи після ухвали основоположних рішень на Установчих зборах. Мільйони солдатів, повертаючись з фронту, готові були відстояти завоювання нації, але їх годували байками про відсутність ворога в соціалістичному таборі. Тисячні маси інтеліґенції готові були перетворювати Україну, виховувати покоління в дусі національно-патріотичної перспективи, але їх не було забезпечено належними ні правами, ні ресурсами.

Зате маси мігрантів з Росії ще посилили стару імперську пропаганду, особливо про етнічну єдність росіян і українців та спільність історичної спадщини й долі. А тисячі вояків-більшовиків рішуче заходилися ділити українське добро. Ця «доброта» захитала змучених селян та денаціоналізоване робітництво. Стали в конфронтацію не лише партії та конфесії, а й село і місто. Було розтерзано внутрішньо навіть українські роди та сім'ї…

Тож не випадково, що спочатку нація відчула сердечну ніжність до своєї революції, – та з часом почала все більше виявляти апатію, розчарування, а то й злість до неї. Навіть – ворожість.

А без наснаженої ідеєю нації держава утриматися не могла.

Потрібно було знову йти до першооснови – втілення національної ідеї в душі мільйонів, – бо ж «у кому немає віри – немає й надії» (Т. Шевченко).

Користуючись ситуацією, «Тимчасове Російське правительство, а далі й уряд» «поступу» та налаштованості на приведення до «належного стану» й інших народів: вдалися до закликів вести війну до переможного кінця – на фронтах; «А в тилу очманіла руська інтелігенція з криваво-налитими очима, обнявшись з жандармами, уквітчавшись шворками, на яких її ще не так давно вішано цими самими жандармами, танцювала дикий, безглуздий, п'яний танок російського патріотизму. Розхристана, заляпана кров'ю з фронту, вона в екстазі хапала нагаї з рук жандармів і хльоскала ними бідні маси, роз'ятрювала їх. Кидала в лють і гнала туди, на всесвітнє побоїще».[85] Подібно цьому вона хльоскала та роз'ятрювала й цілі нації!); Торпедувала міжнародний процес народження повоєнної Європи. Чується невимовний біль за втрачену перемогу і бачимо ганебну роль російських урядів (від імперських до більшовицьких), яких цікавило одне: як утримати Україну в сфері свого володарювання, – як і недалекоглядних політиків інших держав.

Але особлива вагомість та привабливість аналізу й самоаналізу В. Винниченка в об'єктивному (на засадах принципів «філософії серця» та «чесності з собою») погляді на грандіозні події. У тому, що такий підхід дає йому змогу пояснити падіння УНР та Директорії і зовнішніми чинниками, – але рішуче оголи-

[85] Див.: Петлюра С. Статті, листи, документи. Т.ІІ. – Нью-Йорк, 1979.

ти й іншу правду: на вирішальному етапі не знайшла повної підтримки своїх дій українська політична верхівка з боку рідної нації. Бо народ ждав реальних реформ та дій, а свій уряд обіцяв землю і заводи лише після ухвали основоположних рішень на Установчих зборах. Мільйони солдатів, повертаючись з фронту, готові були відстояти завоювання нації, але їх годували байками про відсутність ворога в соціалістичному таборі. Тисячні маси інтелігенції готові були перетворювати Україну, виховувати покоління в дусі національно-патріотичної перспективи, але їх не було забезпечено достатніми правами, і ресурсами.

Користуючись і цим, «Тимчасове Російське правительство, а далі й уряд» більшовиків «одкинули всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу».

Як, до речі, і в 1654 р. та наступні десятиліття.

Українознавство знову стало перед проблемою вивершення як національної самосвідомості та волі, так і державно-політичної мудрості.

Проникливішим відкрилася історична реальність: щоб звершувалися прогрес і розквіт, необхідно, щоб хтось їх жадав. До того ж, на рівні не лише емоцій та соціально-біологічних інстинктів, а й політично-державницької свідомості та волі.

Революції 1917-1921 рр. жадали всі верстви української нації. На час розгрому революції народ лишався і був готовим до рішучих дій. Але впала своя держава й полягла або розпорошилась по таборах та світах еліта. А це окреслило парадигму: український народ – це етно-політична нація, чи тільки маса розтривоженого, як вулик, однак не заплідненого ідеєю та програмою руху (до нового відродження) населення?!

А тим самим, що може вирішальним чином вплинути на характер і долю розвою – нація чи держава?

На жаль, в час терору та тотальної взаємовідчуженості й неможливості політичного життя, демократії і свободи слова, отже – громадянського суспільства опинився у затінку третій (викристалізований тисячоліттями!) шлях: з'єднання національного та державного будівництва, – який практично відстоювали найавторитетніші лідери революції – М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра.

Однією з причин було те, що вони опинилися в ізоляції від народного життя, соціально-політичний вакуум зумовлював не тільки відданість традиціям революційних років, а й різночитання шляхів подальшого розвитку, а то й теоретичну конфронтацію. Раніше прихильні до соціалістично-демократичних та визвольних ідей, вожді української свободи не могли не відчути краху ідеології інтернаціоналізму російсько-імперського типу як сплаву ілюзій та утопічних прожектів й тому вдалися до серйозного коригування своїх концепцій.

Велемудрий М. Грушевський не відхиляється від фундаменту своїх поглядів: мета всякої діяльності – щасливий народ; її неможливо реалізувати без власної держави, – але за умови, що держава буде саме засобом, а не метою. Мета – громадянське суспільство, забезпечене умовами демократії, рівності, свободи. Отже, мета – політична нація. Тому перший Президент України повертається з еміграції й розгортає широкомасштабну науково-громадську діяльність, спрямовану на внесення в народне життя філософії самопізнання, самоідентифікації, національно-державницької ідеології.

Противники реемігрції лають, а то й шельмують М. Грушевського за «зраду», «капітуляцію», «колабораціоналізм», – та великий історик краще розумів справжню ціну своєї патріотичної діяльності. Зрозуміли її і керманичі СРСР, а тому знищили не лише самого М. Грушевського, а й всіх його учнів та наукову історичну школу. Брехня завжди боялася правди, а носієм правди була історія.

Життєтворчість В.Винниченка[86] засвідчила, що його ідея єдності соціальної й національної революції як основи поступу була найвищим досягненням не лише української, а й всієї загальноєвропейської думки XX століття.

Витримала іспит часом й державницька домінанта концепції Симона Петлюри.

Ще 1907 р. у статті «Нова Дума і національне питання»[87] С. Петлюра розглядав парадиґми: російська влада і Україна, представники народів імперії і Державна Дума, пригноблені народи і всеросійська національна буржуазія (еліта). На основі ана-

[86] Див.: Солдатенко В.Ф. Володимир Винниченко. – К., 2005.

[87] Див.: Петлюра С. Статті, листи, документи. Т.II. – Нью-Йорк, 1979.

лізу фактів і вчинків український публіцист робив висновки: в умовах імперської дійсності всі задуми народних обранців і всі заходи справжніх народних заступників розіб'ються, і в Думі пануватиме воля великих поміщиків фабрикантів, капіталістів та великих чиновників»; а це означає, що пригнічені нації Росії на поліпшення їхньої долі сподіватися не мають підстав. Імперський режим не піде на поступки; справу народовладдя «можуть здійснити тільки ті, хто сам зазнав на собі горя та утиску», – себто скривджені соціально й національно низи.

Так окреслювалась ідея єдності соціальних і національних інтересів, кристалізувалася ідея боротьби, а не пасивного вимолювання щастя, геніальним виразником якої для С. Петлюри був Т. Шевченко, який вірив, що тільки активна боротьба і насна-жить на подвиги маси, національну інтелігенцію, й

Натхне, накличе, нажене
Не ветхеє, не древлє слово
Розтленнеє, а слово нове
Лиш людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе.

«Тарас Шевченко був ворогом байдужості, розпачу, нудного стогнання і нервового хлипання, себто ворогом всього того, що тепер виспівують і опоетизовують сучасні «тарасики» – поети розбитих ілюзій, хвилевих нервових настроїв і тих вогнів, що лише раз піднялися полум'ям, та й згасли» («Вчіться у Шевченка»).

«Лиш боротись – значить жить!» (І. Франко), бо національна ідея – це синтез почуттів, аналізу, волі, психіки, характеру життєдіяльності.

І особливу роль у формуванні людей, здатних втілювати національну ідею в життя, має **культура**. Культура дійсно новочасна. Тому, пише С. Петлюра Д. Донцову, «мені особисто хотілось би, щоб Ви розібрали питання про українську культуру в іншій площині, ніж старий українець Корш або Єфремов. Коли б Ви розширили питання, приєднавши до Струве й російських марксистів, які ще в «Заре» (1905-1906?) висловлювались, що своєї культури (для себе) українці зовсім не потребують… » Маячня! – Бо без культури не може бути поступу в жодній царині життя, а тим більше – в розвитку нації. Неможливий повносилий розвій народу, його свідомості і без своєї журналістики, патріотичної преси, схильної, зокре-

ма, до показу ролі і долі видатних особистостей (як І. Мазепа, Т. Шевченко), спроможних підніматися і над обставинами, і над рівнем мислення навіть цілого суспільства. Як Шевченко, котрий «значно випереджує прагнення Кирило-Мефодіївського Братства, залишаючи позаду ідейних виразників сучасного йому українського суспільства і стоїть самотньо, значно перевищуючи крайні, найновіші досягнення національно-громадської думки» («До драми Шевченкового життя»; «Украинская Жизнь», 1912, ч. II). Як Шевченко, що жив і дихав українською культурою, але з найвищою шаною ставився до культури інших народів (починаючи з російської) та зневажав тих, що чванилися «своїм» і не вміли збагачувати народ «чужим». Національна ідея (як аналог патріотизму) не узгоджується як із дрібним космополітизмом, так і з духовною автаркією та самоізоляцією, як переконливо доводив М.Драгоманов. «Москалененависництво» не є тотожністю патріотизму. «Я» існує лише тоді, коли визнає право на існування «Не – Я».

У цьому плані величезну роль може відігравати засвоєний історичний досвід, а коли не відіграє, то лише тому, що «Історію національного відродження українського народу слабо вивчено» («Минуле в українських журналах»), як надто слабо вивчено та відображено і діяння видатних людей та інституцій, зокрема – навіть НТШ з якими співпрацювали такі велети, як В. Ягич, Ф. Корш, О. Шахматов, В. Перетц, М. Сумцов, Д. Багалій, А. Кримський, Ф. Вовк, А. Єнсен, А. Пипін, В. Антонович, В. Лесевич, П. Житецький, і про яке академік О. Шахматов писав М. Грушевському: «Моє російське серце б'ється з гордістю, коли я думаю про велику наукову справу, створену мізерними коштами і у скрутному становищі нашими братами під вашим керівництвом у закордонному Львові. Я часто кажу, що діяльності Товариства може позаздрити кожна академія». (ЛНВ, 1911).

З таким багажем широко освіченої, культурної, толерантної людини, громадянина-гуманіста і патріота, активного діяча міжнародного життя вступав С. Петлюра в процес українського революційного державотворення.

Природно, що для Генерального секретаря по справах військових С. Петлюри з 1917 р. національна ідея постала в органічному зв'язку з боротьбою за відродження нації і держави, при тому, що метою є щастя народу, виконавцем історичної

волі є нація, знаряддям досягнення мети – держава, а найвищою цінністю – людина. Боротьба у цьому зв'язку – не так процес фізичного руху, як стан душі, через що, коли не боротися за волю, то «неславно загинемо і загубимо Україну. Проклянуть нас діти наші і не признає нас Україна за своїх синів». А всеохоплюючим процесом досягнення мети є тотальна **українізація:** не лише військ, а всіх громадянських інституцій нації-держави.[88]

Наслідком мають стати: національно-державницька свідомість усього народу, національна держава, національна мова й культура, суспільний лад (соціально-економічна система), українська людина – носій демократизму і братерства, захисник революції, виразник української культури, мови, психічної стійкості. Не випадково С. Петлюра наголошував: навіть в армійських умовах «Свою ролю в державі армія виконує доти, доки в цій боротьбі гору беруть державні моменти і не захитується самий пріоритет державності («Табор»). Аналогічно маємо трактувати й позицію в партіях, інституціях, конфесіях та союзах. А також міжнародна система рівноправних, суверенних, довірливих зв'язків та співробітництва. Абсолютна рівність всіх людей і націй.

Загинув С. Петлюра, невідступно впроваджуючи свої ідеали та принципи в практику і військового, і державного будівництва. Тож не випадково – як колись мазепинщиною народ поіменував ідеологію свого визвольно-революційного шляху петлюрівщиною, а революція 1917-1921 рр. стала найпереконливішим доказом життєтворчості національної ідеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ В УМОВАХ РОЗВИТКУ СРСР

Неспровокований, але свідомо зорганізований Петроградом наступ на суверенну державу полчищ новочасних ординців змусив Україну звернутися з проханням про допомогу. Румунія, Мадярщина, інші сусіди відвернулися від її волань. Не підтримали історичної волі народу й деякі «західні демократії». Польща використала ситуацію для задоволення насамперед своїх (зокрема колонізаційних) інтересів. Підступно встромили ножа у сер-

[88] Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Відень, 1921. – Т. III.

це внутрішні україножерні сили. Росія оголила свої імперські ікла. Знекровлена українська республіка впала.

Ідеологи неоімперіалізму урочисто протрубили як про перемогу «інтернаціоналізму» над націоналізмом, так і про «остаточне» справедливе розв'язання національної проблеми. І не лише в СРСР, а й в межах планети, поставивши на поняття «національний» тавро відсталого, селянсько-патріархального, примітивного, а далі й ворожого «трудящим» усього світу.

Декому здалося, що з поразкою національної революції довела свою неспроможність і національна ідея, тим більше, що її дискредитація велася усіма силами нової імперської системи та всіма ієзуїтськими засобами.

Націоналізмом лякали й таврували. Навіть в системі освіти, в науці та культурі. При цьому він був ворогом апріорі, в наслідок чого ворожим мало сприйматися і все національне. У тому числі і в сферах національно-політичного руху. Як, до прикладу, у творі «Як гартувалася сталь», де петлюрівці зарані поставали носіями… контрреволюції, ворогами українського народу. І навпаки: героями – його опоненти чи й ідейні вороги. Масова свідомість отруювалася ще з колиски, сповнюючись з денаціоналізацією й мікробами деморалізації – психології антипатріотизму та самозневаги. А ким можуть бути індивіди без честі й самоповаги?! У майбутньому манкуртами і яничарами-самогубцями.

Та двобій тільки розпочинався. Коли на краю могили опинилися нація і держава – ще з могутнішою і незнищеннішою силою заявила про себе й національна ідея. Як життєтворний світ – на противагу антисвітові смерті і розпаду душі та культури.

І навіть – у надрах антинаціональної імперії та ідеології: дбаючи про знищення націй, ідеологи «інтернаціоналізму» – із настирністю маніяків почали трубити про необхідність їх… розквіту! В один клубок сплелися брехня і правда, добро і зло, воля до життя й ідеологія самозаперечення та самовідчуження.

Чи не найяскравішим доказом останнього стала ленінсько-сталінська концепція національної суверенізації у формі офіціозної політики українізації.

Наголосимо: українізації як офіціозної політики в СРСР.

Причина в тому, що українізація була феноменом неоднозначним: справжню її розпочала УНР як процес відродження ук-

раїнської нації, держави, мови, культури, освіти, науки, як обов'язкових умов формування та розвитку громадянського суспільства, його найвищої цінності – української людини.

Імперський «інтернаціоналізм» грубо й жорстоко, терористично обірвав той висхідний цивілізаційно-культурний, гуманістичний процес.

Але й політичний та енкаведистський терор не зміг обірвати енергії самовідродження. Більшовики змушені були проголосити прихильність до ідеалів розвитку націй, підносячи тезу Леніна про право націй на самовизначення аж до відокремлення.

Як виявиться, лицемірну тезу, бо йшлося про тактичний хід заспокоєння розбурханої енергії уярмлених царизмом народів, а не про стратегічну перспективу. Але те виявиться пізніше. СРСР створюватиметься під фанфарними деклараціями про союз рівноправних націй.

На доказ на Україні Москві довелося підтримати могутній рух українізації: на VIII конференції РКП(б) штучно сконструйованій КП(б)У було милостиво дозволено розробити ряд заходів і та в резолюції Всеукраїнської наради в травні 1921 р. зазначила:

«Національне питання. 1) Історія національних рухів другої половини XIX і початку XX століття вчить нас того, що всякий національний рух при виявленні до нього ставлення революційної марксистської партії не треба розглядати поза тією конкретною історичною обставиною, в якій даний національний рух розвивається (дуже цінне визнання! – **П. К.**). З точки зору революційного марксизму національні рухи другої половини XIV ст. спрямовані на знищення старих феодальних меж і створення національної держави як політичної оболонки зростаючого капіталізму, мали прогресивний характер (ще одне цінне визнання! – **П. К.**) і викликали до них позитивне ставлення з боку молодих робітничих партій Європи… (не менш цінне визнання й того, що національне питання зайняло поважне місце в лавах молодих партій Європи, але не російської імперії, – **П. К.**); 2) …на основі §9 Програми Російська партія більшовиків визнавала за пригнобленими націями право на самовизначення аж до повного відокремлення». Однак «Це не означало, звичайно, що українські комуністи повинні були прагнути до відокремлення від російських робітників і селян і складати зброю перед міщансь-

ким (?! – **П. К.**) націоналізмом у їх власній країні». (У цьому й суть: лицемірне гасло права звелося до протиставлення не українського національного руху й російської імперії, а до права українців на самовизначення та російських робітників і селян й українським «міщанським націоналізмом» – **П. К.**). 3)… У цьому зв'язку «ЦКРКП («українські» комуністи російсько-європейського походження і тут показали, що є не національною силою народу, а слухняними сателітами реанімованої імперії, – **П.К.**) ставить в обов'язок всім членам партії, всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови й культури»[89].

На перший погляд абсурдно, але в дусі фарисейської імперської політики РКП руками «українських» комуністів з усіх мислимих перешкод першою усунула… українську державу. Згодом – УКП (українську компартію), мову, освіту, культуру, еліту. А коли українізація почала розривати мури українофобської системи, то постановою РКП усунуто й саму українізацію.

Свідоміша українська інтелігенція скоро розпізнала справжню мету «українізації» по російському «інтернаціоналізму». М. Хвильовий, М. Куліш, С. Єфремов відкрито наголошували: совіцькому режиму українізація потрібна з двох мотивів: 1) щоб постати перед світом, особливо Азією і Африкою, принциповим борцем за повну свободу і незалежність націй; 2) щоб виявити національно свідомі українські верстви та кадри.

Щоб домогтися першого – була розгорнута шалена пропаганда на закордон. І своїми, і завербованими та купленими (як це свого часу робив і Петро І) зарубіжними агентами (знову-таки – з числа колаборантів-комуністів).

Для досягнення другого було викорчувано найталановитіші кадри національної еліти та знищено цвіт села – материзни української державно-політичної й культурної духовності.

На цих підставах є охочі повністю заперечувати позитивну роль українізації.

Та нагадаємо: крім офіціозно-терористичної була українізація національно-державницького змісту і спрямування.

[89] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів. – Т. 1, 1918-1941. – К., 1976. – С. 146-150.

В її основі лежала фундаментальна (теорією і практикою) національна ідея. Вона й стала запорукою того, що й за умов існування в «тюрмі народів» українське суспільство розвинуло усі сфери національного життя: соціально-економічну, правову, освітньо-наукову, культурно-мистецьку. Понад чверть XX століття стало періодом високого Відродження.

Воно стало, як те нарекли Яр Славутич і Ю. Лавріненко, «Розстріляним Відродженням»[90], однак довело, що українська нація «має в серці те, що не вмирає». Не вмирало ні практичне національне життя, ні теоретичне націєзнавство.

Нагадаємо: на межі 20-30-х років XX ст.. партією було фактично паралізовано (чи розгромлено) й національні академії наук, численні культурно-освітні організації, церкву, а також найрізноріднішу культурно-мистецькі інституції (Постанова ЦК ВКП (б) 1932 р. «Про ліквідацію літературно-художніх організацій»). В СРСР почалася тотальна уніфікація: людей (їх почуттів, мислення, діяння), соціальних верств, націй, родинних (навіть інтимних) відносин, художніх смаків, досвідно-футурологічних уявлень. І, звичайно ж, мовних орієнтацій. Кожен повинен був стати «як всі»: всі люди – безособовими, всі нації – безнаціональними. Як і все людство – безликим монстром. Приреченим, за законами природи, на неминучий і біологічний, і цивілізаційно-культурний розпад.

Відрадно, що апокаліпсичну загрозу відчули Європа й Америка, збунтувалося «втрачене покоління» людей, сторозтерзаних Першою світовою війною. У пошуках виходу з безпросвітної кризи політики і філософи перебрали десятки варіантів та рятівних сил, допоки не згодилися: імперіалізм (у тому числі й «соціалістичний») довів свою вичерпаність і приреченість; надію дає головним чином національно-державницька суверенізація.

В руслі європейських шукань розвивається й українська суспільно-політична думка. І символічно, знаково, що й на цьому етапі лідером всенародних устремлінь виступає культурно-мистецька та наукова еліта, зокрема – літературно-лінгвістична.

---

[90] Див.: Лавріненко Ю. Розстріляне Відродження. – К.: Смолоскип, 2002.

Дивуватися не доводиться: найпослідовнішим і найуніверсальнішим носієм української ідеї Слово поставало упродовж тисячоліть. Слово та його поборники виступили на передні лінії окопів і з початку XX ст.

І цілком логічно: представники лінгвістичної сфери в науці з непоступливою послідовністю мислили ідею Слова в цілісній концепції національної справи: такими були праці М.Грушевського («Історія України-Руси», «Ганебній пам'яті»), І. Огієнка, І. Стешенка, К. Ушинського, С. Русової, Б. Грінченка, Г. Ващенка. Переконливим доказом постало й видання збірника статей академіків О. Шахматова та А. Кримського[91].

«Малоруською мовою зветься сукупність тих говірок, що їх уживають малороси, – писав російський вчений, одразу ж ставлячи мовну проблему на етно-історичну основу. – Етнографічно малороси визначаються передовсім мовою: геть на всьому просторі, який займає малоруське плем'я, чути мову, що в істотних своїх рисах являє одну цілість» (говори галицькі, угро-руські, підляські, поліські, і, звичайно ж, подніпровські). І це – наслідок «історичної долі малоруської мови».

А саме: «Малоруська мова виділилась за дуже давньої доби із спільно-руської прамови» («з якої пішли… й північно-руська, південно-великоруська та білоруська»). Тому «на малоруську мову слід дивитись як на щось **окреме** від інших руських мов». Що ж до «однієї спільної мови», то вона не дійшла до нас у пам'ятках», – писав російський академік.

«Перші звістки про слов'ян відносяться до кінця V, початку VI віку після Р.Х.» (нагадаємо, Кий ходив на Константинополь 433 року, – **П. К.**), тоді ж є підстави шукати й джерела праукраїнської мови. Щодо мов української і російської, то перша формувалася в одній прабатьківщині (подніпровській і подністрянській), а друга – на іншій (угро-фінській і волзько-татарській). Прапредками подніпровців були анти; для антів починається окрема доба, як слов'яни з'явилися над Дунаєм. Суспільно-політичний розвиток впливає й на мовний: оскільки в басейні

[91] Див.: Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та Хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI-XVIII вв. – К.: УАН, 1924.

середнього бігу Дніпра одірвалися дві великі групи племен – «східно-руська та північно-руська» через географічні умовини … оці групи … почали жити самостійним діалектним життям».

На час розквіту Києво-руської держави, отже, на X-XI ст.., припадає й постання української мови як цілком самостійної. При цьому «Утворення Київської держави (як наслідку союзу Києва і Новгорода, – **П. К.**) було викликане не примхою завойовника та не випадковими причинами, які лежали поза народним життям; воно відповідало життєвим інтересам більшості східно-слов'янських племен» (консолідованих полянами). З того часу помічаємо в говорах окремих племен певні відмінності, однак з кожним століттям, незважаючи на драматичні зигзаги долі українців, мовний розвиток іде у відповідності з етно-національним. Говорити про спільну східно-слов'янську мову можна лише з урахуванням того, що то була не народна, а церковно-слов'янська мова. В Україні ж неминучими стали як народні думи та історичні пісні, так й І. Котляревський та Т. Шевченко.

Особливо важлива роль у цьому належить інтелігенції (еліті): вона не тільки репрезентує, а й інтеґрує, породжує та спрямовує загально-суспільні мовно-культурні орієнтири й потенції, очолює інтелектуальний рух. Саме з цієї причини як у Києві, Володимирі-Волинському, так і в Тмутаракані «говорили приблизно однаковою мовою», – наголошує О. Шахматов. І так само: напади печенігів і половців, а згодом – монголо-татар спричинили те, що «культура Києва пропала… Разом з Києвом загинула його «інтелігенція»; пануючі класи: князівство, боярство, духівництво, купецтво було перебите або втекло почасти на схід, почасти на північний схід».

Щоб піднестися, народові необхідно було виростити нові шари еліти.

«Українська мова – це термін, – зауважує і акад. А. Кримський, – який протягом останніх 30-40 років мало не зовсім витіснив собою давніший, ширший термін «мова малоруська». Історично виправдано брати до уваги обидва терміни. Бо «малороси» жили віками, хоча історія знає, що термін «Україна» появився у літописі ще за 1187 рік, а «Геть усі національно-свідомі малороси, чи то російські піддані, чи австрійські від Кавказу до Карпат поволі позвикали звати себе «українцями» й не люблять, коли їх за звичкою взивають «малорусами». І це свідчить, що «життєва практика пе-

ремагає філологічну точність». Тобто, що раніше поширенішим було «малоруське» і означало воно співвідносно з «великоруським» те ж, що Греція (антична) співвідносно з римською імперією; а «українське» перемогло внаслідок історично зумовленого піднесення національної свідомості. Є аспект і часо-просторовий: українське нині охоплює межі ядра Київської Русі; малоруське з діалектного погляду охоплює дві ширші гілки: «Область наріччя східно-малоруського займає величезну просторість од Дніпрового Правобережжя (Київщини тощо) до Дону та Кавказу; а так само включає в себе українські колонії на Далекому Сході («Зелений Клин»).

Область наріччя західно-малоруського політично почасти одірвана від решти малоруських областей. Сюди відносяться землі Галичини, Буковини та Угорська Україна. З цих областей чимало малоруських колоністів попереселялося й до Америки».

Але це, по-перше, – наслідок загально-політичних світових процесів; а по-друге, не означає, що українці втратили мовну ідентичність. Навпаки, вимушена віддаленість ще загострює почуття національної спільноти.

Тому-то необхідний науковий підхід до сучасних релігій; бо й він підказує: «для історика-лінгвіста виучувати архаїчні говірки – це аж надто корисна й цікава річ, бо говірки тії – це живий, наочний зразок того, чим була всенька малоруська мова років 600 тому назад», а то ще й раніше.

І це важливо не тільки (а то й не стільки) для лінгвістів, а й для соціологів і економістів, природо і релігієзнавців, етнологів і економістів та антропологів, і біо-психологів і мистецтвознавців, бо мова – то найуніверсальніше дзеркало і буття, й пам'яті минулого народів.

Дзеркало – пам'ять українська – фіксує: щонайпізніше з XI ст. східнослов'янські племена йшли кожне своїм життєвим шляхом і «вже й тоді мали дуже характерні риси». Щодо України, то ще «варязькі ватажки… повинні були почувати від Новгорода ген аж до Чорного моря безперечно… одну-однісіньку мову», а «чимало малоруських і великоруських ознак готові були ще в IX віці». Ті ознаки в українців визначалися своїм слов'янським буттям, а в майбутніх великоросів – релігіями колонізованих фінських і татарських земель. Відповідно в часі та просторі фор-

мувалися й усні та писемні народні мови; зокрема те, що всі писемні пам'ятки XI та пізніших століть несуть не собі живі знаки української та староболгарської (згодом церковнослов'янської) мов. Разом з тим бачимо, як кореневу київську мовну систему «втрачувала мова північної Русі» і «так воно все було ще в XI віці». Староукраїнська ж мова все очевидніше набирала близьких до сучасних форм (і в дієсловах, і в іменниках та прикметниках, і в стилістичному ладі).

Висновки А. Кримського: 1) «мова Наддніпрянщини та Червоної Русі часів Володимира Святого та Ярослава Мудрого має здебільше вже всі сучасні малоруські особливості». 2) «Усією сукупністю своїх познак жива мова півдня XI віку стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена».

А це – лакмусовий папір і того, ким був та яким шляхом розвивався і український етнос: ще в XI ст. він усвідомлював себе як самодостатній та окремий народ зі своєю долею, ментальністю, історичною місією.

То ж навіть монголо-татарщина не могла убити живої душі народу й затримати його рух до національної революції й відновлення своєї державності. Аналогічно тому й польська, російська, австро-угорська, румунська, чеська колонізаторська політика не могла розщепити душу народу та вбити його етнонаціональні й державницькі устремління: і реально-буттєві, і трансцендентні. Харизматичний етнос періодами руйнували і присипляли, та він вулканно вибухав на теренах Європи й владно вторгався у світову історію зі своїми вимогами та правами.

Для 20-х років XX ст.. такі висновки і пророцтва були рівновеликими відкриттям, – і цілком зрозуміло, що репресивний режим сприйняв їх як антидержавні. І якщо смерть О. Шахматова врятувала його від катівні, то український «буржуазний націоналіст» татарського етнічного походження, знавець понад 100 мов, фундатор української орієнталістики, поет Агатангел Євтимович Кримський був підло знищений.

Фактично були знищені й інститути орієнталістики та української мови, численні кадри відданих істинній науці мовознавців та педагогів, оголошених, звичайно ж, ворогами.

Та лінгвістика як українознавство не капітулювала. І в особі таких письменників та вчених, як П. Тичина, М. Зеров, М. Рильський, П. Филипович, Д. Загул, М. Хвильовий, М. Куліш, Є. Маланюк, Ю. Бойко-Блохин, І. Багряний, і дослідників. При тому, не лише українського етнічного походження.

Приклад – творчість видатного вченого Юрія Шевельова. Представник Слобожанщини, він щасливо уник більшовицької тюрми.

Як росіянин міг би завдяки величезному обдарованню забезпечити собі успішний спосіб життя. Та це був представник еліти, для якої понад усе – поняття професійної і людської честі. А до всього – Ю. Шевельова заполонила краса і сила української мови як відсвіт універсально-багатої сутності української нації. І він став незрадливим борцем за її будучину. Повчально й те, що відданість науковій методології неодмінно приводила більшість її представників до визнання домінуючої ролів у долі народів національної ідеї. До наукового тріумфу привела українська національна ідея й росіянина Ю. Шевельова: володіючи багатьма мовами, він переконливо показав силу та відтінив багатогранність української мови (а також і художньої словесності) як світового феномена, що ґарантує незнищенність української нації навіть за катастрофічних умов ХХ ст..

Нині надбанням світової науки стали праці Ю. Шевельова «Die ukrainische Schriftspraphe 1798-1965» (1966 року видання), «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941)» – (1987 р. видання) та видана на початку ХХІ ст. широкомасштабна праця англійською мовою.

Праці Ю. Шевельова вражають і лінгвістичною проникливістю та фундаментальною глибиною. Але для нас зараз особливо важливим є те, що вчений широко розглядає мовне питання і в, умовно кажучи, «одномовних», і в дво- чи багатомовних суспільствах, а тому через призми і соціології та політики, культурології й психіки, і природознавства та етнології, інформатики та футурології. А це дає йому право робити висновки: і до ХХ ст. українська мова розвивалася за виняткова несприятливих умов. У ХХ ст. на цій Землі, хоч як це абсурдно, «більшість (українці) перебуває під владою меншості чи меншостей (наприклад, між двома світовими війнами: росіян, поляків, румунів і чехів та сло-

ваків), мовне питання неминуче перестає бути тільки лінгвістичним питанням, чи, краще сказати, безпосередньо лінгвістичним, а стає також – і то часто насамперед – питанням політичним, соціальним і культурним»[92]. Цілком закономірно, що й розглядатися та розв'язуватися мовні проблеми можуть тільки в комплексі всіх суспільних проблем.

І тут незаперечною істиною є те, що в Україні нарочито й свідомо глушився саме комплексно-ситемний підхід до питання мови, а також що мовне питання скрізь є органічною часткою національної ідеї і входить питомою клітиною в історію наукового націоналізму.

На жаль, в Україні недостатньо засвоєно уроки історії, зокрема й того, що «на радянській Україні конфлікт між українською й російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину мови. Боротьба відбувалася на тільки в людській психіці, а й у самій мові». Наслідок: руйнувалася людська психіка, зазнавала руйнівних деформацій і сама мова. А також – неминуче і національно-державна система. Надзвичайно повчальний досвід мовно-державного будівництва часу УНР, Гетьманату, Директорії та українізації, однак і він не належно засвоєний, гибіє під попелом ідеологічних містифікацій та душевної зашмореності зомбованих українських політиків.

Порятунок – у з'єднанні діяльності влади, мовознавців, філософів, правознавців на ґрунті української національної ідеї. Зокрема й розуміння: меншини не можуть нав'язувати своєї волі більшості, як гілля не визначає життя стовбура дерева, а живиться ним. А притоки поповнюють ріки, однак домінантами Природи є самі ріки.

Природно і тому, що так було в усіх самодостатніх суспільствах; і тому, що проблема патріотичної еліти посідала особливе місце і в поглядах лідерів та ідеологів українського руху – від Володимира Великого до Б. Хмельницького, І. Мазепи, М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, В. Вернадського, С. Єфремова, Д. Донцова, В. Липинського, М. Хвильового, Є. Коновальця, С. Бандери, Ю. Шухевича.

---

[92] Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941) // Сучасність. – 1987. – С. 5-6.

У найбільш зібраному вигляді це було показано ще Дмитром Донцовим у книзі «Дух нашої давнини»[93].

«Плоть нічтоже, дух животворить…» (Г. Сковорода) ставить в епіграф своєї праці автор, а далі робить центральний наголос та цитує ще одного автора – літописця С. Величка: «Із яких причин і через кого спустошена земля наша?».

Спустошена! – «з градами і замками безлюдними», «полями запустілими», – такою бачив рідну Землю в XIII віці Серапіон після поработіння її іноплемінниками.

– Як могла дійти до Руїни героїчна Земля Козацька? – ставив питання Величко; і як могло статися, що зреклася Божих заповідей, збилася на манівці церковна верхівка? – дошукувався правди І. Вишенський. Суголосні питання ставив й Т. Шевченко, І. Франко та Леся Українка, П. Тичина і М. Хвильовий, О. Довженко і Є. Маланюк, І. Багряний і О. Гончар…

Різні умови, різний досвід – не лише співзвучними, а різними були і відповіді.

Як гадав Вершницький, – причиною нещасть України було географічне розташування: на перехресті світових магістралей, при надзвичайному багатстві природних ресурсів з відкритими кордонами на всі на чотири сторони. «Другі бачили причину спустошень не в Землі, а в народі» – несвідомому своєї єдності, сили і волі до захисту власних багатств, що замінялося до того ж захопленням матеріальними інтересами, – пише Д. Донцов. Ще інші звинувачували неконсеквентність чужинців.

Та насправді, наголошував Д.Донцов, «Суть нашої проблеми лежить у питанні формотворчої будівничої правлячої касти».

Була та каста мудра, відважна й сильна морально, була й держава. Була вона слабка або вироджувалася, розкладалася й гинула, слабла й держава, хоча й не була «чайкою при битій дорозі».

І далі писав Д. Донцов (як відомо, автор ще й праці «Націоналізм», 1926) ніби про наш час:

«Кожна сильна суспільність міцна твердим моральним законом, що над нею панує, якого живим символом і прикладом є

[93] Див.: Донцов Д. Дух нашої давнини. – Мюнхен-Монреаль, 1951 (друге видання).

її правляча еліта. Мусить вона насамперед бути тверда і невблаганна щодо себе самої, не піддаватися матеріальним спокусам вигідництва чи оспалості, ставити над усе поняття честі й обов'язку, безоглядно вірити в свою справу і в своє право провадити загалом».

Бо як може бути чистим прапор у брудних руках? І як можуть торжествувати нація й національна ідея, коли їх топчуть в багно лицемірства й баришництва, лукавства і зради?! Коли голова стає нижче шлунка?..

А це, на жаль, було і в Гетьманщині XVII-XVIII ст., і в нових часах, в межах України і зарубіжжя. Тому й таврував носіїв зради національних інтересів народ у своїх думах та історичних піснях; І. Котляревський в «Енеїді», Т. Шевченко в усіх творах, – ставлячи питання: чому свої ж – учорашні козаки, борці за рівність і свободу, а нині сотники і полковники – почали закабалювати свій люд посполитий, ішли служити хоч москалеві, хоч ляхові, хоч туркові, чи жидові, аби з вигодою для себе? Чому вони, як і свої церковники, «чужим богам пожерли жертви, омерзились?», чому зрадили справу батьків і стали байдужими до чеснот, слави й інтересів Вітчизни? Чому згодились на роль рабів та лакеїв і «не соромляться в ярмі конати»? Чому стали вовками з овечою натурою, готовими й прапори продати «за шмат гнилої ковбаси»? Чому не протестують, а «добре ходять у ярмі», позбувшись орлиного зору, сміливого й мудрого серця, твердої волі і дозволяючи сміятися з себе, мати за слухняних волів?!..

«За моральним упадком еліти слідує, як його тінь, заслужена кара нації», – писав Д. Донцов.

На нього гнівалися, його звинувачували в антипатріотизмі, надмірній вимогливості та згущенні чорних фарб.

Та проблема еліти як проблема сили і чистоти національної ідеї існувала насправді. І не лише в минулі віки.

Аналізуючи стан і України, й української діаспори після поразки революції, С. Петлюра у праці «Сучасна українська еміґрація та її завдання» (1923) зазначав: український народ не зломлений; він сповнений волі до боротьби; при цьому ті, що під ярмом більшовиків, і ті, що в різних країнах як еміґранти (а це понад 100 тисяч українців), є однодумними. І джерелом їхньої

віри є національно-державницька ідея. Боротьба не закінчилась![94]

Однак наслідки боротьби залежать не тільки від мільйонів нації, а й від волі та ролі провідників мас. А вони проявляють себе по-різному: одні – борються і під дулами револьверів, у застінках кривавих тюрем в СРСР, інші там же пішли на службу злочинному режиму, стали «вождями» й в антинародній системі; маємо печальні приклади не лицарської поведінки і в еміґрації: тут є талановиті працівники (професори університетів, ліцеїв, семінарій, літератори. Адвокати, артисти, інженери, професійні кваліфіковані робітники…), яких високо цінують і в Польщі, Румунії, Чехії, і в Німеччині, Бельгії, Англії. Однак є й ті, зокрема державці й політики УНР і Директорії, для яких честь та ідея – лише красиві слова, якими можна й торгувати. Тож переконуємось: «Не кожний, хто претендує на роль державного діяча, справді може без шкоди для державної справи братись за неї. Чи наближатись навіть до стерна її». Є еліта щонайвищої проби професіоналів, патріотів, носіїв моралі й культури, а є кар'єристи, представники антиеліти – поборники накопичення, шкурництва, «вільної» моралі та свободи від патріотичних обов'язків.

Вони улесливі й аґресивні в досягненні мети, їм навіть влада – лише мета і засіб самоутвердження, а симпатії чи ненависть народу – лише малозначущі фішки.

Тому-то «Було б самогубством для наших національних інтересів підживлювати оскомину таких кандидатів до дальших їхніх претензій на верховенство державними справами. Громадянство, що безкритично потурає таким амбіціям, часто є хворобливим і смішним, а для нашої гідності державної образливим, показало б тільки, що воно не доросло до власної держави… Не кожний письменник чи вчений, хоч би в своїй галузі перед усім народом нашим і мав аж он які заслуги, хоч би силу силенну книжок понаписував та слави великої собі за це зажив і може бути добрим міністром…, а тим паче на чолі уряду стояти…». Що вже тоді казати про людей, котрі не мають і художніх творів та наукових праць, ні знання, ні уміння, – хіба що бундючаться від амбіцій та чину. Вони – не так користь, як загроза державі.

---

[94] Петлюра С. Вибрані твори та документи. – К.: Довіра, 1994.

Належність до еліти, зокрема урядової, «вимагає від державного діяча великого знання техніки будівництва держави, прозорливості майбутнього, уміння орієнтуватись у складних обставинах сучасного життя – як українського, так і міжнародного, почуття міри і такту, найпаче систематичної невтомної, так званої «чорної», праці», культури й великої ідеї, – наголошував С. Петлюра, кореспондуючись до тогочасних, але не менш актуально і до сьогочасних політиків. І особливо тих, що й на початку XXI століття встигли забути ідеї й уроки становлення України в XX столітті, стали рабами фінансового Ваала, переступили межу моральності й не доросли до рівня своєї нації і держави. Для них навіть тепер ідеалом є не громадянське суспільство, а люмпенізоване населення; і не високопрофесійна, високопатріотична, високоморальна урядуюча еліта (до чого закликає Президент В.Ющенко), а «команда» як клан, що говорить про народ, а відстоює інтереси «своєї команди» – партії чи конфесії, фірми чи секти, корумпованої, мафіозної зажерливої «сім'ї»… Їм невигідні еліти влада і нація, бо в них вони не плаватимуть на поверхні, не будуть вершити долі мільйонів. Їм вигідно королівство «кривих дзеркал», «корабель дурнів» і наймитів, стерилізоване, законсервоване суспільство.

Природно, що зачаєний від загрози ленінсько-сталінських опричників народ не міг не трансформувати свої ідеї і волю у помисли керманичів – виразників національно-державницької філософії.

На цьому ґрунті (за умов боротьби за відродження національної держави, мови, культури, еліти, перспективи) й виникає праця Д. Донцова «Націоналізм».

«Наш час є часом сумерку божків, до яких молився XIX вік. Катастрофа 1914 р. не даремно перелетіла через наші голови: всі «незрушимі» засади і «вічні» закони суспільної еволюції розсипалися в порох, отвираючи безконечні перспективи перед людською волею.

Лише **один** закон вийшов неткнутим з катастрофи. Се – закон боротьби, яку Геракліт називав початком всіх річей, закон вічного суперництва націй, який панує над світом тепер так само, як панував у початках історії народів і держав… Розум, еволю-

ція і космополітизм – ось були цінності XIX віку»[95] – так розчинав свою працю Д. Донцов.

Нагадаємо: С. Петлюра категорично наголошував: «Справа здобуття Української Держави – це справа цілої нації української, а не якоїсь кляси чи партії… Отже, пріоритет державності над партійністю, загальнонаціональних інтересів над класовими та груповими, партійними мусимо ми… зрозуміти і відчувати як категоричний імператив, як одну з головних умовин нашого державного будівництва!.. Наша сила в єдності… Належимо до нації, що не тільки виборює з тяжкими жертвами і серед надзвичайно несприятливих обставин міжнародного характеру власну для себе державу…». Ми позбавлені навіть території, однак даємо «наочний доказ чужоземцям організованості нашої нації і підготовленості її до самостійного порядкування власною державною» («Сучасна українська еміграція та її завдання»).

Багато в чому суголосні мотиви зумовили й появу праці Д.Донцова, лейтмотивом якої прозвучало: знову вирішальною силою всезагального цивілізаційно-культурного розвитку стали нації, а панівною ідеологією – націоналізм. Націоналізм не як ідеологія, а як наукова історія й теорія розвитку націй, їх ролі в державному будівництві. А водночас – «Революція 1917 року поставила національну проблему в Росії як проблему практичного характеру» (З наради КП(б)У 2.04.05.1921).

«Яка ціль сеї книги? – писав Д. Донцов. – Вплинути на формування української національної ідеології, яка, я в се вірю, вийде переможно з умового розбрату наших днів, – і тим самим вплинути на біг будучих подій». З урахуванням того, що «всяка революція була спершу думкою в мозку однієї людини» (Емірсон).

Важливе посилання! Адже для багатьох революція – передусім те, що виявляється в діяльності (як правило – бойовій) мас.

Для Д. Донцова принципово важливим є й процес зародження зерняти в якомусь органічному ґрунті. «В сій книзі хочу усталити, – пише він, – поняття українського націоналізму як я його розумію. А розумію його не як ту чи іншу програму, не як відповідь на завдання нинішнього дня (і тому най не розгортає

[95] Див.: Донцов Д. Націоналізм // Українська суспільно-політична думка в XX столітті // Сучасність. – 1983. – Том II.

сеї книги той, хто шукатиме в ній арґументів за тою чи іншою «орієнтацією», партійною «програмою» чи формою правління), – **лише як світогляд**. Як певний світогляд протиставляю своє поняття націоналізму дотеперішньому нашому націоналізмові XIX віку – **націоналізмові упадку або провансалізму**. До сього типового провансальства я зачисляю (виймаючи з нього те, що треба вийняти (?! – **П. К.**) дивну мішанину з Кирило-Методійства і Драгоманівщини, легалістичного українофільства і народництва з їх крайніми течіями, марксизму й комунізму з одної сторони, «есерійства» і радикалізму – з другої, нарешті – з правих ідеологій, починаючи від Куліша і кінчаючи монархізмом» («Замість передмови»).

Шлях до мети Д. Донцов бачить в «перекладі наших підсвідомих **хотінь** на ясну мову **понять**» – як шляху **кристалізації** ідеї (про який говорив Фіхте).

Хотіння й поняття – «з цих двох частин складається українська ідея» (ч.3, р.I). А все починається з «хотіння» – феномену **емотивності** в українській свідомості (та душі).

З огляду на це Д.Донцов еволюцію націоналізму розглядає з найдавніших часів і в процесі кристалізації поняття, відштовхуючись від переконання: «Те, що бракує українській ідеї, се «цілком **новий дух**». Наша мандрівка по пустелі (як те було за єврейського царя Мойсея, що водив співвітчизників по пустелі, аж доки вивітриться з них дух рабства, – **П. К.**) ще не скінчилася, тому, що було в нас тисячі воль замість одної, і сотки туманних замість одної яскравої думки, що лучила б усіх в одну цілість. Бо **що є нація, як не скупчення мільйонів воль довкола образу спільного ідеалу**? Ідеалу панування певної етнічної групи над територією, яку вона одержала в спадщину по батьках і яку, може поширену, залишить своїм дітям» (ч.3, р.I).

Від батьків до дітей – таке коло кристалізації ідеї через тисячоліття. І для українства та дорога пам'яті (як дорога самоусвідомлення) не втратила актуальності й досі, тим більше, що вона – загальнонаціональна.

«Досі в нас сим моментом нехтували. Замість розпалювати до білого сю «емотивність», у нас її гасили. Ніколи національні постулати не в'язалися в українстві з «залізною силою ентузіазму». Слово націоналізм обпльовували!

А коли б ставились розважливо, то усвідомили: 1) «**Як десять і сто років тому, як в тридцятилітню і столітню війну, як в 1648 і 1709 рр., як під Каннами і Салямінoм, – ідея, яка порушуватиме конфліктами, що назрівають, буде ідея нації, ідея людської спільноти. Що є або хоче бути організованою в окрему політичну одиницю**». 2) Усвідомити б цю реальність, та «і в такий момент наш нарід стоїть обезволений і «обезмозглений» (decerebre), як сказав би Барес: без національного «вірую», і без сильної волі боротися за нього»; заміть ясних ідей споживає міфологізовану саламаху, що «прекрасна для народів-**провінцій** та їх ідеологів провансальців, але не для народів-**націй**». 3) «України ще нема. Але ми можемо створити її в нашій душі. Можемо і повинні опалити сю ідею вогнем фанатичного прив'язання і тоді сей не лише з'їсть в нас нашу рабську «соромливість» себе, що нищить нас, як соромливість своєї правди знищила французьку аристократію, як ідеологія «кающегося дворянина» знищила російську шляхту, – але тоді спопеліють в сім вогні і чужі ідоли. Але лише тоді. Бо поки ми не виплекаємо в собі того бажання хотіти створити свій світ із зовнішнього хаосу, поки вертерівську ніжність не заступить в нас зачіпна любов посідання, теореми-догмати, «соромливість» – брутальність, Сковороду – Савонарола, Костомарова – Мацціні, а безхребетне народолюбство – агресивний націоналізм, – доти не стане Україна нацією».

Нація твориться з суб'єктивного начала і передбачає вольовий елемент, що підноситься до найвищих температур.

Потрібні не співці поразок і розчарувань, а мислителі й комбатанти переможних битв. «Досі наше українство не здобулося на велике хотіння. Його хотіння покривалося досі з «ніжною любов'ю» до свого, не знаючи волі накинути себе силоміць і своєму окруженню, і зовнішньому світові, не маючи такого заперечення чужої ідеї, яка захитала б її в її підвалинах. «Чому ми такі нікчемні? – питається одна з «роздвоєних» українських душ, і відповідає: «тому, що нема в нас **хочу**, а коли й є, то таке ж нікчемне і кволе, як і ми» (А. Головко. «Можу». – «Червоний шлях», 1923. – **П. К.**). Не можна не бачити, що українська ідея мала і емотивне забарвлення. Однак новий час потребує нової сили духу, нового рівня самосвідомості, розуміння: та «емотивність» в українстві була, але нерозвинена, пасивна, **лише оборонна».**

Як зазначав П. Житецький, «в питаннях національних ми не лише не йшли далі тої границі, котра визначалася потребою самооборони. Дуже гидкий був нам так польський, як і московський націоналізм з інстинктом державного насильства» (Д. Дорошенко. Огляд української історіографії). Однак і наше полохливе оборонство не менш гидке: воно консервує неволю. Потрібна історична активність і боротьба!

Боротьба на ґрунті синтезу емотивності і політичної свідомості, єдності мас і еліти, національних і державних ідеалів! Отже – на ґрунті націоналізму.

Дивно, але Д. Донцов практично піддав сумніву майже всіх своїх попередників, заявивши: «Інстинкт наповнювання («примусу») властивий усякій великій ідеї, і ніколи вона жодною «ніжністю» Винниченка, ані «сопілковою» філософією Федьковича, ані «антиберкутівством» Франка, ані «антифанатизмом» Драгоманова, ані Тичиновою «музикою», ані «народолюбством» соціалістів не здобуде собі права на буття. Мало хотіти підважити (чужу) волю, треба поставити на її місце свою…». Потрібні люди сильної волі й свідомості, нового мислення і здатності до безкомпромісної боротьби.

І Донцов закономірно викликав до себе як симпатії одних, так і дражливу реакцію інших.

Та головне, що концепція націоналізму набула в українстві наукової легітимності.

В дусі проблеми формування із «малоросів» українців пишуть свої твори А. Головко («Можу!») і М. Хвильовий («Вальдшнепи», «Редактор Карк»), І. Сенченко («Записки холуя») й М. Івченко («Робітні сили»), Є. Маланюк і І. Багряний.

А головне, що національна проблема стає реальним фактом державної політики і в Україні, і в закордонних колах, в діяльності впливових політиків.

Щодо України, то пробним каменем справді національно-державного розвитку стала в період українізації «Літературна дискусія» 1925-1928 рр.

Започаткована М. Хвильовим, формально вона поставила питання професіоналізму в літературі й мистецтві. Однак від питання «Європа чи просвіта» як питання «дух Фауста чи каганцювання на селі» літдискусія скоро трансформувалася в дискусію

політичну з питаннями: «Україна чи Малоросія», «орієнтуватися на Європу, чи на Москву», як трактувати проблеми «місто й село», та «про боротьбу двох культур – української і російської». Стало очевидним: Україна не капітулювала, не згасла духом. Дух революції бродив, як і раніше («Кіт у чоботях» М. Хвильового), не лише по сільських «бур'янах» та новобудовах (як Дніпрельстан) республіки, а й по лавах учених (очолюваних М. Грушевським) та письменників (як П. Тичина, М. Хвильовий, М. Зеров) і митців (як Лесь Курбас). Появилися цілі творчі організації (як ВАПЛІТЕ, неокласиків), що рішуче виступили за національний шлях розвитку, за дійсно народну культуру і змістом, і формами та стилями.

Лозунг «Геть чимдуж далі від Москви!» привів більшовицьку верхівку в стан осатаніння. Сталін пише ієзуїтського щодо позиції Хвильового листа і посилає на Україну Л. Кагановича. Навіть українські партійні функціонери змушені визнати: Україна живе духом суверенітету, відродження, боротьби і свободи. Як говорив О. Шумський, і «теорія боротьби двох культур не нова» (ідеологічна боротьба в українському культурному процесі», 26.11.1926), й проблеми мови, освіти. Села і міста, вони – продовження боротьби за українську національну державність або проти неї, – тому партія «стала перед необхідністю дати одсіч російським міщансько-націоналістичним елементам, які обліпили були тоді наш радянський апарат і намагалися трактувати утворення СРСР та боротьбу партії проти українського буржуазно-націоналістичного самостійництва, як продовження великодержавної єдино-неділимської політики царату… Наш партія провадить ліквідацію наслідків каїнової роботи царату – вікового національного гноблення.

Але, але… Коли українські діячі типу В. Еллана-Блакитного, О. Шумського, М. Скрипника насправді дбали про ліквідацію «залишків» ганебної імперської системи – водночас «червоні» імперські емісари та комісари ще активніше гуртували сили та розгортали наступ на українство. Українізація все більше набувала формального характеру, а активних учасників «Літературної дискусії» було оголошено адептами буржуазного націоналізму, капіталістичної системи, ворогами «інтернаціональної солідарності трудящих», символом яких проголошувалась Москва, й піддано тотальні дискредитації, а далі й знищено. Російські

шовіністи спокійно облаштовували свої гнізда. М. Хвильовий і міністр освіти та прокурор України М. Скрипник вимушені були покінчити життя самогубством.

Гучного розголосу набули терористичні акції проти українських церков, їхніх патріотичних лідерів (як В. Липківський), оголошених «опіумом для народу» та ворогами «інтернаціоналізму».

Неприховано терористичною акцією стало ганебне судилище над одним із лідерів УНР і національної академії наук Сергієм Єфремовим та іншими чільними борцями за суверенну Україну з СВУ. З цього моменту для партійної ідеології та пропаганди стало обов'язковим кліше атестувати українських патріотів націонал-фашистами (навіть письменник Остап Вишня був кваліфікований як «штабс-капитан українського націонал-фашистського руху), аґентами іноземних держав.

Усе чуже оголошувалося високим і рідним, усе своє – реакційним і чужим.

Усе те й спровокувало нову хвилю руху опору в Україні – як підмосковній, так і Західній. Протестували окремі діячі і цілі організації, партії, протестували пам'ять і дух народу.

ВКП(б) вкупі з українськими сателітами відповіли жорстоким терором, нищенням української єдності від сім'ї (родів) до національної спільноти. Патріотично-українське стало аналогом реакційно-ворожого: ним лякали. За нього переслідували й нищили (знищено було навіть КПЗУ). Тотальний терор розгорнули й владні режими на окупованих українських землях (Галичини, Буковини, Закарпаття).

І тоді, як зазначив один з польських істориків, в Україні мав появитися й появився **антитерористичний** рух – рух оборони людських гідностей і прав, своєї Землі та історії, своїх соціальних і національних прав та обов'язків.

Наголосимо: саме – **антитерористичний** рух опору московсько-варшавським та іншим державним центрам тероризму, у тому числі – й термідоріанцям українсько-партійним та державним. Витруїлися останні рештки довір'я до всіх мастей окупантів. Критична маса поневолення вибухнула.

І знову спрацювала пам'ять історії: на гребінь суспільного інтересу випливли традиції січових стрільців, військ УНР та Директорії, а водночас і давніх козацьких традицій. Військово-полі-

тичні кола розгорнули організаційну діяльність із підготовки кадрів ідеологів, військових командирів, членів оборонно-захисних груп.

Неминуче мали сформуватися і сформувалися військові та політичні організації. Місію лідера перебирає на себе герой революційних змагань полковник Євген Коновалець. Талановитий військовий діяч, він всю справу відновлення національної державності ставить на політичну платформу. Формується організація українських націоналістів (ОУН).

Досі існують невитравні міфологеми про зловорожу діяльність цього історичного феномена, особливо коли йдеться про діяльність ОУН-УПА. З «легкої» руки ідеологів комунізму та КДБ їх звинувачують в усіх смертних гріхах.

І особливо – у тероризмі проти польських можновладців та партійно-урядових функціонерів московської і прогітлерівської орієнтації. Навіть на початку XXI століття, в Україні, за яку боролись герої ОУН-УПА, їх трактують як ворогів навіть не стільки КПРС та совіцької імперії, як… українського народу.

І знову головним постає звинувачення в українському (звичайно ж, «буржуазному») націоналізмі. Зомбовані маси вклякають перед антиісторичною фантасмагорією: ті, що боролися за свободу й суверенітет України, гинули за будучину народу сотнями тисяч, ставлячи національні інтереси навіть понад власне життя, трактуються як терористи і вороги; а ті, що нищили патріотів на їхній же власній землі, – героями-визволителями.

Подібного Амаргедона історія не знала. Бо вона знала всілякі відхилення від правди історії те, що в умовах війни бували найрізноманітніші аномалії, у тому числі й в діяльності окремих представників ОУН-УПА. Але щоб народ зневажав, проклинав і переслідував своїх найвірніших речників і захисників?!.

Абсурдні гримаси історії, бо вона знає: появу ОУН, а згодом і УПА провокували драматичні повороти української долі.

Вчорашні симпатики суверенної України Польща, Румунія, Угорщина, Чехо-Словаччина, Австрія відкинулися від неї й під тиском сталінської імперії вдалися до пацифікацій (територіальних, державних, етно-політичних) в інтересах своїх режимів. Цілком законні протести українців викликали тотальний терор.

Українці відповіли контрударами й опинилися на шибеницях та в концтаборах.

Прийшло усвідомлення: «історію творять не револьвернки і бомбісти» (І. Франко). Доля народу завойовується волею всього народу!

Як наслідок: 3-7 листопада 1927 р. в Берліні і 8-9 квітня 1928 р. у Празі проводяться Конференції, на яких ОУН визначає головні завдання сконсолідованого українського націоналізму.

Конференції ОУН відзначають: невдачі національно-державних змагань 1917-1920 рр. спричинили розлад у політичній теорії та практиці; появилася безліч партій та організацій і груп. Це тільки послабило силу патріотичного руху. Тому настав час координації державотворчих зусиль.

І у «вогні сих двох суперечностей розвинувся новий рух, що стає вище партійних розмежувань. (А тим більше – навіть не веде мови про тероризм! – **П. К.**). На тлі великого румовища старих світоглядів, нав'язуючись до кращих традицій української історії та головно недавньої збройної боротьби формується новий світогляд і розвивається новий творчий чин. Цим процесом є рух українських націоналістів»[96].

Що спонукало до оформлення руху націоналістів? «Сильні вірою у високе призначення свого Народу, палені соромом за пониження своєї Батьківщини, свідомі своєї місії в борні за долю України, націоналісти відчули, що для поневолених немає порятунку, доки не підпорядкують часове і підрядне вічному й основному в бутті Нації та доки не здобудуться на однозгідний будучий чин.

Світогляд України націоналістів гостро відрізняється від сучасних українських ідеологій та вже в силу своєї природи змагає до опанування цілої нашої національної дійсності.

Цим шляхом організований послідовний український націоналізм, **відкидаючи всякі орієнтації на зовнішні сили**, хоче й буде йти до перебрання в свої керми українського національно-політичного життя й **змагатиме до відновлення та оборони Незалежної Соборної Української Національної Держави!**».

---

[96] Українська суспільно-політична думка. – т. II.

Спонукала до оформлення націоналістичного руху й все очевидніша політика компартії на знищення суверенізації республік СРСР та на все настійливішу русифікацію. Яскравий приклад – розкол в КПЗУ, одна частина якої і далі прислуговувала антинародному режимові, а інша рішуче постала проти нього, мотивуючи свою позицію тим, що «Російський великодержавний націоналізм, що… звик розглядати другі національності як колонізаторські об'єкти, російську культуру розглядати як культуру вищого порядку, а культуру других національностей як культуру мужицьку, нижчого порядку, – ставиться вороже до інших національних «республік». Щодо України, то це все ще незмінна позиція шельмування українсько-«галицької» мови як накиненої іноземцями і української нації та культури як похідних, нижчевартісних, тобто – фактично несправжніх…

І КПЗУ була розгромлена, та це ще різкіше загострило боротьбу між українськими і українофобськими течіями в ідеології й практиці народного життя.

З 28 січня до 3 лютого у Відні відбувається І Конгрес Українських Націоналістів, котрий приймає Програму і визначає ідейно-теоретичні засади та мету діяльності.

«Український націоналізм є духовний і політичний рух, зроджений з внутрішньої природи Української Нації в час її зусильної боротьби за підстави й цілі творчого буття», – говорилося в розділі «Устрій організації українських націоналістів».

«Органічна зв'язаність націоналізму з нацією є факт природного порядку й на ньому основане ціле розуміння істоти нації.

Нація є найвищий тип людської спільноти, що при найбільшій своїй психологічній зрізничкованості має свою одну внутрішню форму, витворену на ґрунті подібного природного положення, спільного пережиття історичної долі та невпинного стремління здійснятися в повноті силової напруги».

З усього того випливала й програма реальної життєдіяльності ОУН:

Боротьба Української Нації за незалежність у 1917-1920 рр. скінчилася поразкою. Поневолення України змінило лише форму. Кількість окупантів української землі збільшилася.

Але в огні боротьби вибуяло в українському народі незломне прагнення волі й остаточно оформився ідеал Незалежної Соборної Української Держави, який серед тяжких обставин сучас-

ности владно кличе Українську Націю до продовження боротьби аж до остаточної перемоги.

Цей ідеал ліг в основу нового українського світогляду й нового творчого чину, – в основу УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ.

За короткий час національний рух перейшов внутрішнє організаційне оформлення. Слідом за стихійним постанням численних УГРУПОВАНЬ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ, що провадили діяльність без спільної керми й пляну, Конференція Українських Націоналістів 3-7 листопада 1927 р. покликав ПРОВІД УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ.

У тісній співпраці з поодинокими націоналістичними групами, Провід підготував і скликав 27 січня – 3 лютого 1929 р. КОНҐРЕС УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ в якому взяли участь представники з різних українських земель і чужини.

Конгрес покликав до життя й чинну єдину ОРГАНІЗАЦІЮ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ що має охопити всі існуючі націоналістичні групи, та ухвалив головні засади українського націоналізму.

Маючи за свою мету відновлення, впорядкування, оборону та поширення НЕЗАЛЕЖНОЇ СОБОРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ, українські націоналісти змагатимуть до зібрання творчих сил унутрі нації та до зміцнення її відпорности назовні.

Тільки повне УСУНЕННЯ ВСІХ ОКУПАНТІВ З УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ відкриє можливості для широкого розвитку Української Нації в межах власної держави.

ВІДКИДАЮЧИ ОРІЄНТАЦІЇ НА ІСТОРИЧНИХ ВОРОГІВ Української Нації, але будуючи в союзі з народами, які вороже відносяться до окупантів України, НАЦІОНАЛЬНА ДИКТАТУРА, що витвориться в бігу НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ, забезпечить у тяжкий час боротьби силу Української Держави.

Щойно після відновлення державности національна диктатура перейде, через участь у владі відповідної верстви, до створення законодавчих органів на засаді ПРЕДСТАВНИЦТВА ВСІХ ОРГАНІЗОВАНИХ СУСПІЛЬНИХ ВЕРСТВ, з узглядненням відмінностей окремих земель, що ввійдуть до складу Української Держави.

Місцеве самоврядування буде основою адміністративного устрою упорядкованої Української Держави, на чолі якої сто-

ятиме ПОКЛИКАНИЙ ПРЕДСТАВНИЦЬКИМ ОРГАНОМ ГОЛОВА ДЕРЖАВИ.

У своїй зовнішньо-політичній чинності Українська Держава стремітиме до осягення меж, що охоплюватимуть ВСІ УКРАЇНСЬКІ ЕТНОГРАФІЧНІ ТЕРЕНИ і заперечуватимуть її належну господарську самовистарчальність та стратегічну відборонність.

В основу внутрішньо-політичної діяльності ляже забезпечення духовних потреб і матеріального добробуту населення та збільшення національного майна шляхом РОЗБУДОВИ ВСІХ ГАЛУЗЕЙ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА.

Визначаючи в засаді ПРАВО ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТИ, державна влада затвердить законом переведене на Сході України ВИВЛАСЕННЯ ПОМІЩИЦЬКИХ ЗЕМЕЛЬ БЕЗ ВИКУПУ, поширить силу того закону на інші українські землі, удержавить ліси та обмежить право вільної продажі землі.

Держава дбатиме про розвиток сільськогосподарської виробности шляхом ПІДТРИМАННЯ СЕРЕДНЬОГО СЕЛЯНСЬОКГО ГОСПОДАРСТВА, сільськогосподарської кооперації і промисловості.

Упромисловлення України буде переводитися на основі ПРИВАТНОЇ ІНІЦІЯТИВИ ПОРУЧ УДЕРЖАВЛЕННЯ ПІДПРИЄМСТВ, що мають значення для оборони й нормального розвитку країни.

ВІЛЬНА ТОРГІВЛЯ ПОРУЧ ДЕРЖАВНИХ МОНОПОЛІВ на вироби удержавлених підприємств і на головні галузі перевозу, ляже в основі торговельної політики. Система мит і торговельних договорів охоронятиме національне господарство.

ЄДИНЕ, РІВНОМІРНИЙ І ПОСТУПОВИЙ БЕЗПОСЕРЕДНІЙ ПОДАТОК, при обмеженій кількості посередніх податків, забезпечуватиме державні фінанси.

Співпрацю всіх виробничих верств Української Нації осягне державна влада, РЕҐУЛЮВАТИМЕ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ПОМІЖ СУСПІЛЬНИИМИ ГРУПАМИ, зокрема між капіталом і працею, на засадах ВОЛІ ПРАЦІ, ПРАВА КОАЛІЦІЇ І ВІЛЬНИХ УМОВ працівників і працедавців. Разом з цим буде затверджений ВОСЬМИГОДИННИЙ ДЕНЬ ПРАЦІ із скороченням його в міру витворення сприятливих умов та заведене ЗАГАЛЬНЕ СОЦІЯЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.

Переводячи засадничо ВІДДІЛЕННЯ ЦЕРКВИ ВІД ДЕРЖАВИ, влада співпрацюватиме з церквою у справах духовного виховання населення на підставах християнізму.

ОБОВ'ЯЗКОВА БЕЗПЛАТНА ДЕРЖАВНА ШКОЛА разом з приватними освітніми установами перебере на себе виховання українського народу в національно-державному дусі та піднесе рівень української культури й цивілізації.

ЄДИНА РЕҐУЛЯТОРНА АРМІЯ І ФЛЬОТА, збудовані на підставі загальної, обов'язкової повинності, разом з територіальними козачими частинами оборонятимуть Українську Державу.

Визначаючи ці засади, Організація Українських Націоналістів ПРОТИСТАВИТЬСЯ ВСІМ ПАРТІЙНИМ І КЛЯСОВИМ УГРУПОВАННЯМ і буде стреміти, через опанування цілого українського національного життя на всіх землях України й на чужині, до найширшого РОЗГОРНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИЛИ та до забезпечення великій Українській Нації відповідного місця серед інших державних народів.

Не важко переконатися, що ОУН започаткувалася не як терористична й аґресивна щодо сусідів України, а як політична партія загальнонародної патріотичної орієнтації.

До антитерористичних акцій (убивства кількох польських державців) вона змушена була вдаватися внаслідок все жорстокіших переслідувань українського національно-державницького, соціально-політичного, культурно-мистецького, мовного, конфесійного руху. З метою захисту українських інтересів та громадян почали створюватися й організації (групи) самооборони. І не тільки в територіально-місцевих масштабах, а й з урахуванням загально-українських перспектив, найголовнішою з яких була визнана національно-державне відродження України шляхом визволення всіх її земель від найрізнорідніших окупаційних сил.

Це й викликало нову, ще жорстокішу хвилю не лише ідеологічних, а й адміністративно-збройних переслідувань оунівського руху всіми окупаційними силами.

Досі культивується брехлива ідеологема про ворожість ОУН до інших народів. Та це – ще одне підтвердження безсоромного

фарисейства. До того ж – як послідовної тактики боротьби з українством, що завдавала величезної шкоди не лише українству.

Нагадаємо: 26 серпня 1919 р. в Наказі Головного Отамана українських військ Симона Петлюри говорилося: «Старшино й козацтво! Час нам знати, що єврейство, так само як і більшість нашого українського населення, зазнало лиха від большевицько-комуністичної навали й зрозуміло вже де правда. Найкращі єврейські партії… рішуче стали на бік української самостійної державності й рука в руку з нами працюють на її користь. Час уже зрозуміти, що мирне єврейське населення – їхні діти, їхні жінки, так само, як і ми, – буде поневолене й позбавлене своєї національної волі. Йому нікуди йти від нас: воно живе з нами з давніх-давен, поділяючи з нами нашу долю й недолю. Лицарське військо, що несе всім націям України братерство, рівність і волю, не повинно спокійно слухати всяких пройдисвітів і провокаторів, жадаючих людського м'яса. Так само воно не може спричинитися до тяжкої недолі євреїв. Хто ж допуститься такого тяжкого злочину, той є зрадник і ворог нашого краю й мусить бути усунений від людського співжиття.

…Всіх, що підбурюватимуть вас на погроми, рішуче наказую викидати геть з нашого війська й віддавати під суд яко зрадників Вітчизни».

Це була принципова позиція С. Петлюри (як і УНР та Директорії). Але вона не влаштовувала політиканів з їх кредо: поділяй і владарюй. Вони свідомо розпалювали ворожнечу між українцями і євреями, і їхній обдурений фанатик не знайшов нічого кращого, як убити… С. Петлюру, а такі ж фанатичні сіоністи не знайшли іншої реакції, як влаштувати в Парижі ще й брутальне судилище, і не над убивцею, а над невинною жертвою.

На жаль, це не був одинокий випадок. Ще раніше (та й пізніше), введене в фанатичну оману єврейство, люто звинувачувало в антисемітизмі Б. Хмельницького. Гетьман, мовляв, карав «нещасне» єврейство в час національно-визвольної революції, «сором'язливо» не помічаючи, що гетьман карав не етнічних євреїв, а співучасників польської (ворожої) армії, яка здійснювала криваві колонізаційні походи.

Аналогічна тактика практикувалася ще за царя Петра І, який перетворив на руїну столицю України Батурин, винищив

усе його населення, а згодом і українську еліту, залив Україну кров'ю та наповнив її шибеницями й катівнями – й проголосив винуватцем усього того…. Українського Гетьмана І. Мазепу – як зрадника «братерської» єдності та ворога… українського народу.

Така тактика нерідко приносила ідеологічні дивіденди носіям насильства. І все ж часом її довірливими рабами ставали й фанатичні «патріоти» ошуканих націй та нацменшин.

На засліплення розраховували й дискредитатори ОУН, оголошуючи її терористичною, ворожою не лише іншим народам організацією. А й навіть – своєму народові.

Насправді, хоч як не прозвучить парадоксально, ОУН була принципово інтернаціоналістською – і засадами, і складом своїх рядів: бо прагнула працювати не тільки в інтересах України, і не тільки з етнічними українцями.

Природно, що ОУН головні зусилля спрямовувала на мирну розбудову суспільства на засадах демократизму, рівності, справедливості, національного, соціального розквіту та свободи віросповідань.

Але життя висувало й нагальну потребу захищати і завойоване, й ідеали та плани. Навіть життя людей. Наскільки це було актуальним, бачимо із Пастирського листа сімох Галицьких грекокатолицьких владик (Андрея, Григорія. Йосафата, Никити, Григорія, Івана, Йоана), в якому наголошувалося: знову посилились спроби вбити волю нації до самостійного державного існування.

«Московський імперіалізм, заховавшись під машкару комуністичної доктрини, хижацьки розграбовує природні багатства нашого краю, гальмує його господарський розвиток, розбиває наш суспільний організм соціальними антагонізмами, руйнує основну силу і джерело розвитку Української Нації – селянства та отруює національний дух, традиції, уклад життя і родину догмою інтернаціоналу.

Польський імперіалізм, використовуючи ролю авангарду цивілізованого світу супроти східно-комуністичного вандалізму, безкарно проводить на Західних Землях України політику всебічного національного утиску, перешкоджає господарському та культурному розвиткові краю та відбирає від українського селянства його прадідівську землю, колонізуючи її своїми, ворожими українству, елементами.

В боротьбі з українським народом московська і польська окупації вживають способів, хоч часом різних формою, але тотожних змістом та цілями»[97].

Наскільки це було достовірним, засвідчують факти.

Ще в збірці 1920 р. «Замість сонетів і октав» П. Тичина писав: над світом замайоріли примари тероризму, нищення гуманістичних цінностей, антикультури. Не обминула та пошесть і України. З приходом більшовицьких конкістадорів вільний край перетворюється в Країну недолі, крові і сліз. А мотивується усе те необхідністю боротьби за високу ідею інтернаціоналізму. Необхідністю того, що «Велика ідея потребує жертв. Але хіба то є жертва, коли звір звіра їсть?»; «Місто в мальованих плакатах: людина людину коле. Читаємо списки розстріляних й дивуємося, що на провінції погроми»; «Все можна виправдати високою метою – тільки не порожнечу душі»; «Беруть хліб, угіль, цукор і так, немов до чарки, приказують»; «Ну хай же вам Бог посилає… та щоб ми ще не раз на вашій землі пироги їли»; «Стріляють серце, стріляють душу – начого їм не жаль». Отож: «Аероплани, усе довершенство техніки – до чого це, коли люде одне другому в вічі не дивляться?..» Коли житницю Росії, і Європи Україну опанував голод (й прийшли присмерки людоїдства («Чистила мати картоплю»); коли навіть Божа Мати, споглядаючи український апокаліпсис, з розпачем проголошує:

Христос воскрес? Не чула,
Не відаю, не знаю.
Не буть людському раю
У цим кривавім краю!..

Не буть! – писав і В. Короленко в листах до А. Луначарського (призначених для Леніна), бо Україна – це мародерство й терор, нищення найактивнішої частини населення, розгул російсько-імперського шовінізму, який губить не тільки цвіт народу, а й високу соціалістично-інтернаціоналістську ідею, за що доведеться відповідати перед усім людством![98]

---

[97] Розбудова нації (Прага) – рік III, ч. 9-10, 1930.

[98] Див.: Новый мир. – 1988. – № 10. – С. 198-218.

Як і пророкував у статті «Що таке поступ» І. Франко, в країні запанувала інквізиція, всі верстви народу були обезголовлені, а диктатура партії та вождів призвела до суцільної (паралельної колективізації) люмпенізації. Ще 1927 р. перший президент Національної Академії Наук України Володимир Вернадський писав: «Життя в Росії (СРСР, – **П. К.**) надто тяжке у зв'язку з моральним і розумовим гнітом… Зміни духовні надто великі. Більшовизм (і соціалізм) пережили себе. І всякий престиж упав»…[99] Після голодомору 1933 р. та «варфоломіївських ночей» 1937 р. настало невідворотне – системний, глобальний занепад культуро-цивілізаційних норм. Московський «інтернаціоналізм» поставив не тільки режим, а й народи на грань прірви. Тому «Крупні невдачі нашої влади (і в ході війни з гітлеризмом, – **П. К.**) – це наслідок зниження її культурності: середній рівень комуністів – і морально, й інтелектуально нижчий середнього рівня позапартійних. Він сильно знизився, останніми роками – в тюрмах, засланнях і страчені кращі люди»…[100]

Хто ж мав розвивати теорію й ідеологію? І особливо – в національному питанні?..

Хто мав захищати знедолені мільйони від кривавої гільйотини? Особливо у пошматованій на клапті сусідами – колонізаторами України?!

Розв'язання проблеми і внутрішнього , й зовнішнього розвитку народу й взяли на себе ОУН та УВО, а з часом – УПА.

Природно, що різнорідні завдання зумовили розуміння: різноманітною формами та однією метою має стати активна боротьба з антиукраїнськими силами.

Логічно, що на активну позицію виходить й УВО (українська військова організація), декларуючи причини й мету діяльності: наше завдання – відстояти «право на життя», на можливість бути господарями на власній землі. Ось тому-то маємо брати до уваги і те, що «останній хижацький польський терор, під час якого розперезана солдатня пілсудчини одним своїм свавільним махом знищила многолітні економічно-культурні придбання Ук-

[99] Новый мир. – 1989. – № 12. – С. 219.
[100] Правда – 1989. – 2 травня.

раїнській Нації, зайвий раз доводить правильність визвольної політики й тактики УВО (поєднувати мирні форми співпраці з активним захистом своїх прав і свобод, – **П. К.**). Всупереч заявам польської влади про те, ніби в погромах населення України завинила саботажеві і терористична акція УВО – остання твердить, що урядові програми є виявом планової активізації поляків, зверненої до поступневого матеріального винищення та духовного знесилення українських мас, та яку поляки переводять од самого початку окупації ріжними способами. Ще більше, програми ці стали можливі лише тому, що **українське** суспільство не в стані було ще насьогодні поставити їм могутнього революційного спротиву»[101].

Виходило як в іронічній замальовці К.А. Чапека: аґресивна держава оголосила війну мирній, бо та «зухвало збила літака, який мирно бомбив її столицю». А мала б, виходить, ще й допомагати нападнику!...

Тому УВО спрямувала свої зусилля на захист національних інтересів з урахуванням аґресивної щодо України політики як з боку Польщі, так і з боку СРСР, зокрема того, що «Московська більшовицька влада в 1920 р. здавила збройно-визвольні змагання українського народу», – а тому і з боку України став цілком правомірним збройний самозахист.

Доречно зазначити, що така тактика і стратегія була зумовлена як новочасними подіями, так і теоретичними настановами та практичними традиційними заходами **не лише в Західних**, а й в усіх інших українських землях.

Так, порівняно з переважаючими культурницькими ухилами П. Куліша та космополітичним (не завжди в гіршому значенні) «громадівським» соціалізмом М. Драгоманова ще І. Франко, О. Конинський та Б. Грінченко ратували і за активні методи боротьби, вважаючи, що лише консервативно-оборонний підхід не розв'язує проблем соціально-національного визволення. Освіта? – так! – наголошували вони. Однак на грунті активної боротьби за національно-демократичні перетворення.

---

[101] Див.: Сурма. – ч. 11-12 (листопад-грудень 1930); Резолюція ЦКУНДО 24 червня 1933 р.

Це випливало з української і традиційної ментальності, і засадничої філософії: коли після перемог виникали можливості рішучого перелому в ході боротьби на свою користь, і гетьмани Дорошенко та Виговський, і Б. Хмельницький зупинялися перед здійсненням відплати за кривди в минулому. За це гірко розплачувався народ. Та філософія не мінялася: і лідери Центральної Ради фатально покладалися на міфи про єдність і справедливість та неможливість аґресії в «соціалістичному світі», а тому згубно не використали українських збройних сил навіть для самозахисту.

Однак паралельно розвивалася й друга течія української ментальності: як у князів Кия і Святослава, Романа і Данила Галицьких, Байди-Вишневецького, Сагайдачного і тих же Б. Хмельницького, І. Виговського й І. Мазепи: відповідати ударам на удар – хазарам і монголо-татарам, ляхам і московітам, іншим колонізаторам, а згодом і цілим імперіям – як московсько-сталінській, так і фашистсько-гітлерівській.

На межі XIX-XX століть це яскраво виявилося в програмних положеннях «Братства Тарасівців» та Революційної Української Партії: перші проголосили необхідність як освітньо-пропагандистської роботи, так і активних методів боротьби за торжество національно-державницьких ідеалів, оскільки інакше домогтися «самостійної України» (якої разом з М. Міхновським домагалися «полтавці» І. Мазепа, М. Коцюбинський, М. Кононенко, Б. Грінченко. М. Вороний, В. Самійленко) було неможливо: всі спроби вимолити у царизму хоч би культурно-територіальної автономії закінчувалися побиттям прохачів. І не тільки в XIX, а й на початку XX ст., коли робилися спроби розв'язати українське національне питання з допомогою делегатів Державної Думи.

Другі – РУП («перша, – за визначенням В. Дорошенка, – політична організація», що відстоювала постулати революційної боротьби з імперським ладом) чи не на перший план виносили методи активної боротьби, бо вважали, що «просвітнянство» консервує минуле, необхідно ж дбати про майбутнє, а це означає усвідомлення: борються не терористи, а політики з філософією: «справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче виливатись у форму незалежної, самостійної держави»; «справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати найліпшого матеріального гаразду»; «справедливо, що пишний

розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою», – а тому «державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин».

Національна держава як запорука розквіту кожної особистості, нації, мови, культури стає ідеалом і для теоретиків «Української Хати», «Дзвону» та «Украинской жизни» нової Громади та ТУП, інших партій і громадських організацій.

Природно, що за умов, коли українці «австрійські» й «російські» в роки І світової війни убивали один одного за чужі національно-державні інтереси, через відсутність національної солідарності партій і груп розпадається навіть прекрасний феномен Злуки УНР та ЗУНР від 22 січня 1919, – ідея боротьби за ідеали та щасливе грядуще народу зумовлює кристалізацію переконання: усе те можливе лише за умови, що буде виборена «одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж до Кавказу» (історична українська етно-держава).

А водночас і створення захисних органів – УСС (Українських Січових Стрільців), СВУ та УВО.

Поразка національної революції не тільки не робить їх зайвими, а ще активізує. Як активізує й філософію їхньої боротьби та спадкоємність ідеології: ОУН і УПА.

Нагадаємо: С. Петлюра сам продовжує цивілізаційно-культурні традиції УНР та Директорії й гине від рук «комуністичного» опонента.

Лідер УВО, а згодом ОУН Є. Коновалець продовжує справу «тарасівців», УНР, Гетьманату, Директорії й також гине від рук агентів «кремлівських мрійників». До кінця життя гибіє в еміграції В. Винниченко й ще десятки тисяч борців за самостійну Україну. Спричиняють «кремлівські мрійники» і передчасну кончину першого Президента України М. Грушевського. Тисячі патріотів опиняються і в концтаборах (як «Береза Картузька») та застінках Польщі, інших держав. Як писали апологети-недруги України, – усе те в ім'я піднесення не лише «світової цивілізації», «пролетарського інтернаціоналізму», а й… України. Тому вона мала лише дякувати за жорсткий терор проти неї.

ОУН і УПА не дякували. Але історична справедливість вимагає наголосити: якщо вони і боролись, то **на своїй землі і за свої** інтереси, а не проти чужих.

Ось свідчення їхньої філософії, а відтак стратегії і тактики.

«Ідея Суверенної Соборної Української Держави стала в нашому столітті основою українського світогляду та нового – політичного – руху націоналістичного, що в огні боротьби проти наїзників оформився в окрему політичну організацію – в Організацію Українських Націоналістів»[102].

Ми вже мали змогу переконатися, що з самого початку ОУН мала широкомасштабну соціально-політичну програму, яка до речі, не лише виношувалася політиками, а й випливала з історико-теоритичних передумов народної свідомості та творчості вчених, мислителів і діячів мистецтва та народної культури. Свідченням тому, як ми вже мали змогу переконатися, постають праці та творчі програми С. Петлюри і В. Липківського, В. Липинського і А. Шептицького, Ю. Бойка й О. Пріцака, М. Заньковецької, А. Бучми і Л. Курбаса, бойчукістів та народних майстрів у живописі, героїчно-славних кобзарів, повністю страчених у кінці 30-х років; П. Тичини, М. Хвильового, М. Куліша й О. Довженка, Ю. Клена, Ю. Липи і Є. Маланюка, О. Ольжича і О. Теліги, тогочасного фольклору.

Чи не найяскравіший приклад народності та національної державності змісту їхньої життєдіяльності була творчість Січових Стрільців.

«Енциклопедія українознавства» за редакцією В. Кубійовича та З. Кузелі повідомляє:[103] «Січові Стрільці (СС) одна з найкращих регулярних формацій Армії УНР у 1917-19, яка мала різні форми організації: бал. – Бук. Курінь Січ. Стрільців, І Курінь СС, Осадний корпус Січ. Стрільців, Корпус СС, Група СС». Отже, як не важко переконатися, СС були армією всеукраїнською, воістину опорою революційної України.

«Галицько-Буковинський курінь СС був організований у Києві у листопаді 1917 з кол. полонених українців, що вийшли з австро-

---

[102] Тут і далі: Українська суспільно-політична думка в XX- столітті. – том III, Сучасність, 1983.

[103] Див.: «Енциклопедія українознавства», т. 8, вид. НТШ, Париж-Нью-Йорк.

угор. армії з метою захищати Центр. Раду перед наступом більшовиків… у грудні-січні брав участь у боях від Бахмачем і в Києві…. ».

З 1917 р. до кінця існування формації СС нею командував полковник Є. Коновалець.

Окремий загін СС очолив повсталих проти гетьмана П. Скоропадського, коли той відмінив дію IV Універсалу ЦР й проголосив курс на автономію в складі Росії.

По закінченню війни з антиукраїнськими силами керівна верхівка старшин СС стала основою УВО та ОУН».

Можна вважати, що гімном частин СС, поряд з гімном «Ще не вмерла Україна», була славнозвісна пісня «Ой у лузі»:

Ой у лузі червона калина похилилася,
Чогось наша славна Україна зажурилася.
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славну Україну гей! гей! розвеселимо!

Марширують наші добровольці у кровавий тан –
Визволяти наших Українців з московських кайдан –
А ми наших братів-українців визволимо,
А ми нашу славну Україну гей! гей! розвеселимо!

Не могла не приваблювати щемка задушевність тієї пісні-гімну, як не могла не вражати єдність особистого з національно-державним, пісенного, музикального і драматичного начал.

Так само западала в душу симфонія жертовного патріотизму з оптимістичною вірою у перемогу в народній пісні «Їхав стрілець», яка безумовно органічно контамінувала з піснею ще Запорозько-гетьманських часів «Їхав козак на війноньку!»

Природно, що спочатку зображується боротьба з московською загрозою:

Ой з-за гори чорна хмара встала,
То не хмара, московська навала,
Від гарматів земля застогнала…,

а вже пізніше спадкоємці січових Стрільців вестимуть боротьбу з польськими терористами та приречені на смерть воїни УПА з головорізами двох імперії – СРСР та гітлерівського райху.

Історизм бачення подій і явищ, а тому спадкоємець настроїв та ідеалів поколінь багатьох століть (чи й тисячоліть) бачимо і в творчості митців 20-40-х років XX ст..

Особливо місце тут посідає безумовно симфонія П. Тичини «Сковорода»: у ній геніальний митець ще з перших років більшовицької окупації розгортає картину життя великого філософа як картину всенародної історії. Знавець багатьох мов та філософії і культури від греко-римської еллінства до XVIII ст. Сковорода бачить Україну в контексті всієї Європи (яку він насправді бачив і розумів), зображаючи різноманітні типи як патріотів, так і чужинських самодурів, держиморд та чванькуватих українофобів, які хоч і появилися на європейському дворі лише завдяки українській культурі, вважали за можливе упосліджувати і ту культуру, і її націєтворця. Над Україною нависають чорномизі присмерки петровсько-катерининського етнонаціонального обскурантизму та політичного етноциду і Г. Сковорода. як і його народ, високо підноситься над своїми «бригадирами» та вірить у перемогу.

З найглибинніших праджерел етно-нації виводить генеалогію носіїв народного начала, мудрості та краси і Олександр Довженко. Зокрема, творячи «Звенигору» й «Землю», «Арсенал», «Тараса Бульбу», «Україну в огні», «Поему про море» й безсмертну «Зачаровану Десну», сягаючи вершин світового кіно, великий філософ-митець мріє про найзаповітніше – написати епопею **«Золоті ворота»,** осердям якої була б **Хата.**

Хата як символ інтегрального образу багатотисячолітнього життя народу з його найпитомішою клітиною – **родом**.

Родове начало як основа почуттів і мислення, праці й ідеалів народу (від родити – зачинати й творити людину, сім'ю, етнос, плем'я, націю з їхньою мовою, культурою. соціальним і державно-політичним, міжнародним життям).

Мрія про Хату як універсальний феномен етно-націїй зумовлює всю тематику О. Довженка – від «Звенигори» до науково-фантастичного сценарію «В глибинах космосу» та його гуманістичну, естетичну, морально-етичну проблематику.

Національна революція! – ось нерв творів першого періоду творчості – 20-30-х років. Революція як дзеркало сучасного, що завжди на дорозі з минулого у майбутнє. Простір і час як естетичні категорії – ось що зумовлює критеріальність оцінок людей, подій і процесів. Свобода! – внутрішня й соціальна, життя і творчості – ось ідеал, заради торжества якого молодий учитель присуджувався більшовиками до страти, а світової слави творець пише трагедійну «Укра-

їну в огні» і стає віч-на-віч з самим тираном Сталіним та жертвуючи всім, не схиляє гордої голови. Бо вважає, що він – то сам Народ!

«На наших полях вирішується доля людства», – наголошує Довженко. І не тільки тепер, а й у минулі епохи. Ось чому в основі кожного твору митця характер і доля людей (від Святослава до Тараса Бульби, і від козацтва до революціонерів ХХ ст.), соціальних верств, зрештою – нації, образом і символом якої й постає Хата. Хата як метафора Землі і Природи, сім'ї і роду (втіленням Душі яких постає Жінка), пам'яті, праці і творчості, зрештою – індивідуальної, національної і – завдяки цьому – вселюдської сутності. Хата як прообраз колективного Всесвіту, не тільки Дім для життя, а й великий учитель школи-родини (світового українства). Тому-то нація – універсальна спільнота в Просторі й Часі на рідному Терені, а національне – аналог патріотизму й любові, справжності й краси, єдності прав і обов'язків людини.

Цілком природно, що світ потрясли не тільки «Земля» чи «Україна в огні», а й «Зачарована Десна» – могутня симфонія зачарованої душі самого О. Довженка, його незнищенної української нації.

І так само природно, що аналогічним шляхом підуть Ю. Яновський («Чотири шаблі») й М. Куліш («Народний малахій»), Б.-І. Антонич і А. Малишко, О. Ольжич та О. Теліга, І. Багряний і О. Гончар, В. Симоненко, І. Драч і В. Стус, М. Руденко, М. Вінграновський, Д. Павличко і Ліна Костенко з їхнім баченням України «На березі вічної ріки».

А також, що і митці органічно поєднують художню творчість з науково-публіцистичною.

Приклад – і О. Ольжич талановитий археолог, для якого законом життя стало: без держави народ деградує, а держава будується не в майбутньому, держава будується нині, а будують її національно свідомі патріоти . І Юрій Липа та Євген Маланюк, Олесь Гончар і Дмитро Павличко, «шістдесятники» як глашатаї нового національного Відродження.

«Бій за Україну», «Призначення України» (1935) – ось кут зору на віки й покоління, людей і події, Україну і світи «видатного українознавця, історика, політолога, публіциста, поета, діяча визвольного руху» (В. Крисаченко), за фахом – лікаря (працював в УПА) Юрія Липи. Автор творів «Бій за Україну» (есеї), «Союз Визволення України», «Історія і діяльність», «Королівство Київське по проекту

Бісмарка», «Гетьман Іван Мазепа», «Українська раса» (та багатьох інших) Ю. Липа вбачав сутність національної ідеї у формулі: «Призначення України є тільки в ній самій, її доля є в її людях та в їх моральних і матеріальних засобах», – оскільки сутність та роль України визначені трансцедентно вже самим **геополітичним** статусом.

Роль геополітичного чинника в працях українських вчених (В. Вернадського, С. Руданського) посідає особливе місце, – однак його неприпустимо розглядати ізольовано від інших складових філософії та політології Ю. Липи. Бо вони є частинами цілісної **системи українознавства** наукових 30-х та подальших десятиліть.

Яскравим свідченням постає праця «Призначення України» (друге видання – 1953 р.).

Перший доказ тому – концепція книги, відбита в композиції таких розділів: вияви духовності; межі українських генеральних ідей; культурне підложжя; культурні круги; Українська родина; Українська культура; Українське суспільство; Українська військовість; Українська група; Українські міти; Українські культурні тенденції; підстави українського характеру; Гелленськість; готизм; Військо Запорозьке; Трипільство; характер одиниці; провід; моральний наказ; патріотизм. Як бачимо, українство в безмежності часо-просторової еволюції як самодостатній феномен світової історії.

Книга Ю. Липи відзначається винятковою насиченістю роздумами, зіставленнями, асоціаціями, ідеями, усіх їх не зафіксувати, – тому зупинимося лише на особливо характерних.

«Річ цілком зрозуміла, що ґеополітичні явища повторюються, відживають наново у відповідній ситуації. Адже ж мають підставу в самім терені, що не змінюється. У відповідній порі відживе, напр., і «гребля Трої», і «Наступ Босфору», і «Святославове знищення Волзького шляху». Отже тим самим до деякої міри від тих ґеополітичних явищ залежить і будучина України.

Подібна річ є і в збірній **психології** українців. **Ґенеральні ідеї** теж повторюються. Зрозуміло чому. Коли в ґеополітичних явищах незмінною є українська земля, то в ґенеральних ідеях – незмінною є українська раса.

…Які ґенеральні ідеї є найстійкіші, найменш залежні від чужинства, які **найбільш українські**?

Пізнати їх – це для еліти мати скарб більший, ніж усі матеріальні багатства.

…Українські ґенеральні ідеї – це більш чи менш глибокі вияви українського расового «я». Можна їх узяти в тій чи іншій ієрархії, підвищувати чи понижувати їх, але вони завжди існуватимуть в **характері раси**. Бо цей характер є так само **органічний**, як інші явища природи».

І питання питань – пізнати, які з тих ідей живі, а які відмирають; які вивищуються і панують.

Безумовно, наголошує Ю. Липа, що до найактуальніших належить національна ідея.

Інтеґральні ідеї можуть виражатися або одиницею, або загалом. А величезну вагу відіграють традиції. «Українські герої – це ви словники туги й праці багатьох поколінь. Вони завершують собою повторність і уяскравлюють традицію»; їхня особиста творчість – то лише одна мелодія в народній симфонії.

Такими й постають Митридат VI Євпатор і Святослав Завойовник, Володимир Святий, Ярослав Мудрий, Осмомисл і Богдан Хмельницький; «Навіть Симон Петлюра не висловив би того, що висловив, – без попередньої майже столітньої муравлиної праці української еліти».

І тут з особливою виразністю постає роль етно-національної еліти й культури: саме вони є фундаментом поступу.

Щодо українства, то маємо не ігнорувати ролі урало-алтайської, індогерманської та семітської номадних рас, – а також хліборобського культурного круга з його опорними чинниками – Трипільською і Еґейською культурами, з феноменами Еллади, а також самої України, іберійських, дунайських і балканських держав.

А особливо уважно маємо ставитись до центрау духовності українства – його Хати з лідером Жінкою-Матір'ю. Причина – і те, що найранішою системою відносин був матріархат, і те, що «Поняття матері за сучасною біологією – це поняття вище від мужеського чи жіночого первня, – воно сполучає в особі розуміння і відчування обох первнів, це є нормативна стабільна сила в людському житті». (І не випадково українську жінку-матір, скажімо – Богоматір, наш фольклор ставив коли не вище навіть Христа, то поряд з ним; а в поемі «Марія» Т. Шевченко відводить Марії роль головного носія християнської етики, – **П. К.**).

В нерозривності жіночий і чоловічий первні становлять гармонію; «в хліборобському крузі енергія мужеськості згармонізована з жіночим превнем і підпорядкована родині. Це є основне звено українського підложжя».

І саме на основі його принципів рід еволюціонує в етнос, а той – у націю: як органічну спільноту, з одного боку, і як найвищу форму вселюдської незнищенної спільности – з другого.

Культ Хати, Родини, Матері – це опора української сутності, і тому «Духовність Тараса Шевченка є найбільш українською з цього погляду», і такими ж органічно-українськими були його ідеї як «сім'ї вольної, нової», так і єдності обох начал на шляху до неї – еволюційного і революційного. Бо цими рисами відзначалось життя і українського суспільства упродовж віків, і кожного українця – толерантного, ввічливого, бунтівничого і водночас мирно-розсудливого, як те властиво класичному вираженню такої натури в особі козака-січовика.

У цьому зв'язку домінуюча роль батька в родині: він – носій рис мужності й героїзму в обороні Родини, а тому добрий і чуйний в повсякденному житті та жорстоко-суворий, коли йдеться про обставини виняткові. Приклад – походи, війна: там батько і непоступливий диктатор, і – батько: для нього і найрідніші, й чужі – одна родина.

З цієї причини був Батьком і Б. Хмельницький, сивоусі полковники, і – навіть зовсім юні чотові чи сотники в рядах СС. Навіть статутні норми для них були підлеглими моральним законам Роду. І це пронизує собою як віковічний фольклор, українські міфи, так і найновішу мистецьку творчість (скажімо, «Прапороносці» О. Гончара, в яких брати Блаженки живуть за ієрархічною психологією і в час 2-ої світової війни). І та позірна консервативність не є ознакою відсталості: український консерватизм носить глибоко гуманістичний, культурницький, морально-етичний, а відтак і естетичний характер. А тому, зрештою, і політичний, національно-державницький. З цієї причини українці є поборниками особової свободи, але – не асоціального індивідуалізму. Скоріше вони – колективісти на засадах визнання самодостатності кожної людини, розуміння, що «я» існує лише тоді, коли є «не – я» і в правах, і в обов'язках.

І аналогічно: на засадах визнання того, що «я» є лише тоді, коли існують рід, нація і держава, мир, праця і військо.

Українець – натура багатогранна, а тому не проста в скеруванні її інтересу та волі. І тому: по-перше, її потрібно знати і розуміти; а по-друге – потрібно бути неординарною національній еліті.

Еліта має бути найвищого рівня свідомості, культури, професіоналізму. Патріотизму, моральності. Тобто – дійсно елітою. «Тому найвищий, найвеличніший провідник для українця провідник – це той, що найповніше висловлює собою моральну справедливість»; той, що повсякчас, в усьому і скрізь може і хоче бути прикладом для інших.

Тому ідея родинності в українців – це всеосяжна філософія солідарності і гармонії, як і вища форма патріотизму виражається в мріях про «тихі води і ясні зорі» Батьківщини та про те, що «Де згода в сімействі, де мир і тишина. Щаслива там родина, весела сторона»; де панують справедливість і свобода, а над усе шанують людину.

Тому – ОУН, а далі й УПА і ставлять цю філософію як основу власної програми.

Є ті, кому досі не хочеться (бо невигідно) бачити все зазначене й визнавати. Та проти їхнього нігілізму постають документи і факти.

І особливо після II (римського) Великого Збору ОУН 1939 р., коли організація зазнала внутрішнього розламу й на основі тактичних орієнтацій поділилася на мельниківців і бандерівців, і її бандерівська частина оприлюднила постанови II краківського Великого Збору ОУН.

У постановах робилися наголоси: «Ідея Суверенної Соборної Української Держави стала в нашому столітті основою українського світогляду та нового, політичного, руху націоналістичного, щоб в огні боротьби, проти наїзників оформився в окрему політичну організацію – в Організацію Українських Націоналістів. Перші почини надати українському націоналістичному рухові організованих форм сягають 1900 року, коли-то Микола Міхновський почав на Лівобережній Україні закладати гуртки для боротьби за державно-політичне визволення України з-під ярма царської Росії»[104].

Прикметне уточнення! Адже досі не перевелися охочі або необізнані співвідносити бандерівський та мельниківський рух

[104] Українська суспільно-політична думка… – том III, Сучасність, 1983.

тільки із Західною Україною, трактуючи його самий лише як локально-крайовий (до того ж пропольський, проавстрійський чи про німецький; одне слово – «продажно-закордонний»), а не всенаціональний. Насправді ж дуже важливо, що після недовгочасної звуженості дії «ОУН розширила революційну акцію на всі українські землі», а також і на закордонні проукраїнські сили. Завдяки такому розширенню ОУН й повела «всі масові та всі одиничні протипольські акції» та «на українських землях під румунською займанщиною»; «На Закарпатті ділом ОУН були боротьба за Українську Державу, акт проголошення самостійності в 1939 р. й сама збройна оборона перед мадярськими наїзниками».

Красномовний факт, який свідчить, що ОУН була не вузько-ідеологічною групою, спрямованою лише проти імперського більшовизму, а таки дійсно політична організація загальнонародних інтересів.

Тяжким ударом для ОУН була смерть її вождя Є. Коновальця 1938 р. від рук агентів Москви.

Та в боротьбі викувались нові кадри й викристалізувалися принципи діяльності на новому етапі – фактично початку І-ї світової війни, коли Німеччина й СРСР розчленували Польщу й реально увійшли й в Українську Хату. Отже, коли стало очевидним: «2) Тільки вповні Суверенна Українська Держава може забезпечити українському народові свобідне життя й повний всесторонній розвиток усіх його сил. 3) Тільки шляхом революційної боротьби з наїзниками здобуде український народ свою державу».

Тому й оголошується принципова боротьба за суверенітет і справедливий суспільний лад, за «рівність усіх українців у правах і обов'язках супроти нації й держави», що означає – за рівні права українських громадян, що мають інше етнічне походження.

У постанові краківського Великого Збору ОУН викладалася широка Програма дійсно демократичних суспільних перетворень як в народному господарстві, так і культурі.

Прагнучи об'єднання всіх українців у єдиний визвольний фронт, ОУН наголошувала, що «йде в боротьбі за здійснення заповіту Великого Пророка України – Тараса Шевченка, революційним шляхом Коновальця, шляхом Святослава, Володимира Великого, Хмельницького, Міхновського й Петлюри, шляхом боротьби за славу й велич.

Шляхом Золотого Тризуба… Шляхом до осягнення наших цілей є Українська Революція в московській імперії СРСР в парі з визвольною боротьбою поневолених Москвою народів під гаслом: «Свобода народам і людині». А водночас «для здійснення своїх планів ОУН організовує й вишколює власну військову силу… Завданням Військового Штабу… ОУН в часі зриву є організувати збройну силу Революції та керувати військовими акціями на землях… Українська воєнна доктрина, опираючись на аналізі духовних прикмет українця, історичні традиції, геополітичних умов України та узгляднюючи воєнні модерні засоби, має дати Українській Армії своєрідну стратегію й організацію, що в свою чергу дадуть змогу якнайкраще й найдоцільніше використати всю силову натугу Української Нації…»

Своєрідну стратегію виявила організація УПА: ведучи і відкриту, й партизанську боротьбу, вона за умов терористичних дій гітлерівської армії оголосила війну і німецькій імперії! А спиралася на загальнонаціональну підтримку.

Подібного світова історія не знала, не знала вона й того, щоб загнані у криївки та в глибоке підпілля організація і збройна сила вели боротьбу з найсильнішими арміями Європи понад 10 років. І склали зброю, лише коли загинув у криївках чи в концтаборах останній підрозділ, не зрадивши, одночас, ні присяги, ні нації.

Висновок очевидний: воювала і не могла загинути вся українська нація, підтвердивши: демократично-гуманістичний націоналізм є її органічним світоглядом і не може бути ворожим ні своїй, ні іншим націям. Ворожими є антинаціональні режими.

– То що, – часом грізно запитують опоненти, – ви заперечуєте, що українські націоналісти часом вдавалися до терору, а УПА знищувала польських і радянських громадян?

На те є документально підтверджена відповідь: так, окремі представники ОУН виявляли терористичні замашки; а от ні теоретичний, ні практичний націоналізм тероризму не схвалював; і аналогічно щодо УПА: вона не знищувала польських, радянських чи німецьких (загалом з числа окупантів) городян, а боролася з представниками ворожих українським національним інтересам сил. Варіант з польсько-єврейською армією і Б. Хмельницьким, з французьким чи італійським, бельгійським рухом опору, з норвезькими квіслінгами: скрізь воювали з ворогами, як в Іспанії

воювали між собою іспанці, які по-різному бачили майбутнє країни; як говорив Власов, що воює не з російським народом, а зі сталінізмом; і квіслінгівців судили не як представників етносу, а як помічників гітлеризму. З цих же міркувань італійці повісили **свого** дуче догори ногами на площі…

ОУН і УПА воювали не з українцями – «східняками», бо в їхніх лавах навіть командний склад, а тим більше ідеологи походили, як те визнавали бандерівці, з східних регіонів України. Воювали з тими, хто піднімав руку (і зброю) на ідеали, спосіб життя людей, котрі жили на своєму Терені й хотіли жити за своїми законами, в своїй Свободі.

Більше того, воювали не з окремими енкаведистами та групами чи рядовими функціонерами – «квінслінгівцями»: коли за наказом Гітлера було заборонено проголошене 1941 року відновлення української державності (перший акт у Львові, другий планувався здійснити у Києві), ОУН оголосила себе в стані війни з Німеччиною…

Загинули мало не всі родичі Бандери, роки війни він провів у гітлерівському концтаборі, скоординованими зусиллями сталіністів, гітлерівців, їхніх польських, мадярських, румунських сателітів було замордовано і вбито сотні тисяч ідейних борців, – але їхня воля, як і воля народу, не була зломлена.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ, НАЦІОНАЛІЗМ НА МЕЖІ XX-XXI СТОЛІТЬ

Історія довела: стратегія ОУН і УПА була прогресивною. Інша справа – її виконання: бували тактичні помилки, і не тільки у веденні бойових операцій. Достатньо нагадати, що ще на початку І світової війни диференціювалися шляхи до мети майбутніх бандерівців і мельниківців. А коли взяти до уваги ще й розходження між УНР-івцями та гетьманцями, петлюрівцями і українськими комуністами – явними переслідувачами українських патріотичних сил, то стане зрозуміло катастрофічно згубна сила розбрату в стані різної ідеологічної орієнтації еміґрантів та еміґрантів і громадян УРСР. І не лише в минулому. Досвід успішної антиукраїнської політики руками самих українців широкомасштабно використовується і на межі XX-XXI століть. І, що особливо печально, не завжди безуспішно. Україну знову ділять

мовою і культурою, партіями і конфесіями, регіонами та ідеологічними міфами, сподіваючись, що вона знову стане іграшкою ненаситних сусідів та власних україножерів.

Особливо фанатично лякають українців націоналізмом.

І враховується лише те, що прихильники демократично-гуманістичного націоналізму самі краще за інших розуміють причини та ціну розриву між практичним та теоретичним націоналізмом та між свідомою й замореною елітою й масами. У тому числі й масами та елітою, хворими на пасивний, однак регулятивний антипатріотизм.

Одним з переконливих доказів – стаття Євгена Маланюка середини XX ст.. «Малоросійство» та праця Григорія Ващенка «Хвороби в галузі націоналістичної пам'яті».

Малоросійство, зауважимо одразу, не в значенні реалії XVII-XIX ст.., коли українці офіційно іменувалися малоросами (або хахлами), а як ідеологічно моральна та біопсихічна категорія, тип характеру.

Сам Є. Маланюк і починає із зауваження: «Поняття **малоросійства**, в тім сенсі, в якім тут ужито, не мало б обмежуватися лише українським світом». Це – феномен по-своєму інтернаціональний (властивий і іншим націям). Бо «кожна многонаціональна держава, не виключаючи навіть найбільш національно-упорядкованих імперій, в процесі свого історичного існування витворювала своєрідний пересічний тип імперської людини. Згадаймо ще донедавна пам'ятний нам тип, наприклад, австрійця, який без особливих перешкод міг бути одночасно чехом чи хорватом, поляком чи русином-українцем».

Таких формував ще мудрий Рим: він не намагався деетнізувати своїх громадян. Вони формувалися автоматично способом життя.

Інша справа в царській імперії чи в СРСР (зазвичай Росії): там імперія, її державний устрій «не знав, на знає і знати не хоче жодної особовості: ані особистої, ані суспільної, ані національної, ані навіть релігійної чи класової. Тому-то «це був брутальний, масово-механічний в и р і б, виконував терористично-поліційною машиною тотально-зцентралізованої держави»[105]. Подібне практику-

[105] Крисаченко В. Українознавство: Хрестоматія. – Книга 2. – К., 1996.

валося і в сфері національних відносин: «В умовах характеристичної мішанини понять «нація-етнос» і «держава-імперія» державна машина в практиці механічно поглинала старі національні організми під етнічний рівень московської маси з метою, розуміється, творити єдино-неділимий народ – руський, російський чи сов'єтський, вірніш, «народ» – в специфічно-російськім розумінні цього слова. Результатом такої наполегливої й планової чинності державної машини – було з'явлення типу не росіянина, а лише: малороса, малополяка, малогрузина і навіть малосибіряка».

Українські інтернаціоналісти не тільки вітали, а й стимулювали той процес.

Але ще гірше, що тип «малороса» був продуктом і певного роду байдужості частини суспільства: він не зустрічав активного відчуження навіть з боку частини інтелігенції, бо вона й сама піддавалася спокусі зажити життєвих благ, купованих ідейних колаборанством. А націоналізм не одразу знайшов ефективні ліки проти душевної отрути. Це й стало однією з причин історичного відступу української державності.

«Що ж таке малорос?

Це – т и п н а ц і о н а л ь н о – д е ф е к т и в н и й, скалічений психічно, духовно, а – внаслідках, часом – і расово.

На нашій Батьківщині, головнім історичнім родовищі цього людського типу, він набрав особливо патологічного і зовсім не такого простого характеру, як на перший погляд здавалося б».

Цей тип, зазначає Є. Маланюк, століттями планово, навіть науково готувався в Москві.

Однак не варто покивувати лише в бік сусідів. «Малоросійство-бо – наша історична хвороба (В. Липинський називав її хворобою бездержавності), хвороба многовікова, отже хронічна». Причини? І природне багатство України і зникнення історичної пам'яті та зумовлений цим «очевидний параліч національно-державній волі, а – дедалі – аґентуру й п'яту колону Москви», а також – часом просто ганебна поведінка чільних представників нашої еліти, інтеліґенції – від Брюховецького до Тетері та Пушкаря; Кочубеївщина також була плодом довгих десятиліть.

Ось чому «малоросійство то не москвофільство і не ще якесь фільство (польськофільство чи туркофільство, германофільство, – **П. К.**). То – неміч, хвороба, каліцтво внутрішньонаціональне.

Це – національне пораженчество. І так само – «малоросійство – це не політика і навіть не тактика, лише завжди апріорна і тотальна капітуляція.

Капітуляція ще перед боєм.

Аналогічно безпідставно всіх зараховувати до малоросійства. Діячі Центральної Ради малоросами не були». Але їм не рідко бракувало п о л і т и ч н о ї в о л і».

А в повсякденному житті мас – самоповаги й рішучості захищати свої святині. Всі народи пишаються своїми національними святинями, малороси ж (саме малороси, а не українці!) – насправді психічно скалічені скоморохи, норма поведінки яких – то «систематичне висміювання, анекдотизування й глузування зі звичаїв, обичаїв, обрядів, національної етики, мови, літератури…», витворених віками. Отже – з самих себе, із свого майбутнього. Малороси спроможні забувати навіть своїх геніїв – як М. Остроградський, С. Тимошенко, Богомолець, Бортнянський, Боровиковський, Гоголь, Мечников, Куїнджі, Самокиш, Курбас і його театр, Ю. Нарбут… з волі «малоросів» (і найвищих посадових осіб) навіть «Київську Всеукраїнську Академію Наук перетворено в провінційну філію московської з публікаціями «на общепонятном»…».

Чи дивно, що в СРСР вже не фігурує український народ, а тільки «народ України». Йде тотальна війна з українськими героїчними постатями. І закономірно, бо, скажімо, «мазепинство… є яскравою протилежністю, яскравим запереченням, народним демаскуванням і найрадикальнішим ліком саме на малоросійство». А лікувати українську хворобу її ворогам невигідно: інакше вона перестане бути рабою, а далі й державно-національною руїною.

Вихід? Відродження животворних сил національної ідеї, нації і Держави – як процесу відродження сім'ї і роду, державної еліти і волі, демократії, свободи і гуманізму.

Питання лише: хто і як це буде робити?!. З чого починати і до чого йти?..

Нагадаємо: саме цих питань у 20-х роках болісно торкався Микола Хвильовий. І найперше – проблеми психології як окремого індивіда, так і цілої маси.

«Рабство річ ганебна, але рабська психологія на свободі гідна зневаги», – ставив він епіграфом слова Ф. Шіллера до памфлета «Україна чи малоросія?» І цей мотив пронизував мало не

всі його художні твори від «Я (романтики)» до «Вальдшнепів». На повну силу він вибухнув у памфлеті «Україна чи малоросія?» Вибухнув як протест проти лицемірства у трактуванні національної революції, національного відродження та національно-державного будівництва – з одного боку (особливо в підрозділі «Колонія чи держава»), і проти психічного бомбування мільйонів, перетворення їх на «малоросіян» – з другого.

Причину виказав сам Хвильовий: Україна мала найбагатші Землю й Природу, героїчну минувшину, невичерпні економічні ресурси, могутні таланти не лише у минулому, а й у ХХ ст. – як, наприклад, Тичина, Рильський, Курбас, – одночас знову опинилася в статусі колонії.

Чого забракло їй для реалізації історичних національно-державних прагнень? – ставив питання мужній письменник-громадянин.

І відповідав: звичайно ж, і економічно-військової потуги для протистояння фальшивим «інтернаціоналістам», метою й ідеологією яких (починаючи з Леніна) були месіанізм та імперський фаталізм, а державою – Україна.

У цьому зв'язку він рішуче протестує проти злоносного шовінізму як В. Бєлінського, так і О. Пєшкова (Горького). А особливо – більшовицької верхівки, з вини якої «Московський месіанізм житиме в головах московської інтелігенції, бо вона й сьогодні виховується на тому ж самому Бєлінському».

Однак особливу зневагу чи й ненависть викликає у ньому зафіксовані ще Катериною II «черкасская шатость», психічна роздвоєність та нестійкість «малоросів» (як Карамазова у «Вальдшнепах»), їхня інтелігентська м'якотілість та аморфність бажань, ідеалів, волі до боротьби (як у редактора Карка). Навіть Україну вони люблять хворобливо, боязко й потаємно, наче соромлячись, бо, за їхнім визнанням, не знають за що…

Звідси непевність у питаннях суверенітету й честі та гідності, нездатність відстоювати чітко-патріотичну позицію в штучно нав'язаній полеміці про боротьбу двох мов і культур в Україні, нікчемне плаксійство й рефлексивна самозневага та безхарактерність.

А в підсумку – примітивно низький рівень українськості в почуттях, світорозумінні, мисленні, політичний боротьбі, державному будівництві. Сповідування психоідеології: «Якось воно та буде…» Нездатність піднятися до розуміння як внутрішніх, так і

ґеополітичних та ґеостратегічних природовизначень України (і в Європі, і в Азії, й на інших континентах планети).

Проблему етно – та біопсихіки як фундаментальну в системах національної ідеї та нації закономірно (бо традиційно) розробляють і Ю. Липа в 30-ті та Г. Ващенко в 40-60-ті роки ХХ ст. Це віднаходимо в працях останнього «Виховний ідеал», «Виховання волі і характеру», «Хвороби в галузі національної психіки».

Напрямки дослідження та світоглядні акценти помічаємо в самих назвах книжок: у «Виховному ідеалі» увага зосереджується на ролі національно-гуманістичного ідеалу у вихованні української людини-громадянина і патріота. У «Вихованні волі й характеру» Г. Ващенко на передній план виносить формування психічних якостей і мислячої та почуттєво розвинутої людини, і сильного волею та яскравого характером борця за суспільні й національно-державницькі ідеали, ферментом яких виступає національна ідея, а резервуаром дії – нація.

У праці «Хвороби в галузі національної пам'яті» Г.Ващенко концентрує увагу на ролі душевної та досвідно-інтелектуальної пам'яті людей, без якої вони не розвиваються ні внутрішньо, ні в громадянській зрілості та активності, психічно зачахають на рівні рослинно-тваринного існування.

Біди українців Григорій Ващенко пояснює втратою з боку частини громадян вольової і характерної сконцентрованості на меті та засобах її досягнення, а як на причині – на зникненні історичної пам'яті.

Вина за це лягає і на батьків, і на освіту, науку, культуру, і, особливо, на політичну та урядуючи еліту: вони стратили жагу пошуку істини й правди, причин життя і смерті, добра і зла, краси і потворності – а тому змирилися з фальсифікацією історії та ідеалів, а як наслідок – упали в рабство. Найгірше рабство, – з яким змирилися, бо й русичі були в монголо-татарському рабстві, і ляхи та москалі насаджували рабську систему, – однак тогочасні українці боролися! Вони були людьми нормальної психіки й волі, гідними славного майбутнього.

Частина українців капітулювала, зреклася минулого й тим самим втратила право зватись людьми.

«Психологія, стисліше психіатрія, – зазначає Г. Ващенко, – знає декілька …неформальностей в галузі пам'яті», і зокрема: гіпермнезію, амнезію, парамнезію[106].

[106] Ващенко Г. Хвороби в галузі національної пам'яті. – К., 2003. – С.6.

Гіпермнезія – це загострення якихось окремих спогадів з минулого (і є «станом психіки людини, коли вона більше живе спогадами про минуле, ніж подіями сучасного і думками про нього».

Протилежністю є гіпомнезія (різкими формами якої є амнезія) – це коли «людина забуває і не може згадати якийсь … період свого життя». Ці своєрідні хвороби трапляються в окремих людей, – але по-своєму ними можуть бути охоплені і групи та маси.

У цьому аспекті особливої ваги набуває парадиґма: нація і окрема людина.

«Зрозуміло, – слушно зауважує вчений, – що нацією не можна розглядати як особистість і переносити на неї всі властивості окремої людини. Але разом з тим націю не можна трактувати як абстракцію або як випадкове об'єднання людей». Тому допустима аналогія між організмами людини і нації: вони взаємозалежні. У тому числі і в царині психіки. Зокрема, коли йдеться про пам'ять роду й традицій, мови й культури, природи і праці, нації і держави, досвід та історичні уроки.

І нації хворіють гіпермнезією та амнезією й парамнезією, що підтверджується й станом українського життя: не можемо не помічати, що в ньому існують рецидиви «забуття минулого, забуття або непошана до національних, політичних і культурних діячів. Відмовляння або презирливе ставлення до національних звичаїв, зречення своєї рідної мови», – що відносити на карб лише політики колонізаторів неправомірно.

Кожен для себе законом є він сам! Межа влади, як гадав Сивоок, герой «Дива» П. Загребельного, – **вільна людина**. «Художнику немає скутих меж, він – норма сам» (І. Драч).

Чи усвідомлюють усе те українці і чи докладають адекватних силі зла волелюбних зусиль?!.

Отож і висновки: «З огляду на те, що здорова пам'ять є одною з важливих передумов нормального розвитку як окремої людини, так і цілої нації, українці мусять дбати про те, щоб зберегти здорову національну пам'ять». А тим більше – умножати її й плекати.

І тут на передній план має виступити національне виховання, і особливо – в аспекті об'єктивного розгляду дилеми: органічний націоналізм чи насильно нав'язуваний інтернаціоналізм.

Інтернаціоналізм, зауважує Г. Ващенко, московські ідеологи вважають найважливішим рушієм поступу, адже «марксисти визнають націю за тимчасове явище», оскільки вони виникли у XVII ст. з розвитком капіталізму, а коли зникнуть класи – зникнуть й капіталізм та нації; настане «безкласове інтернаціональне суспільство».

Сьогочасні «інтернаціоналісти» геть чисто присоромлені історією за своє конструювання майбутньої картини людства, бо окрім апріорних суджень та абстрактних уявлень є ще й закони природи. І – уроки історії.

Ті уроки очевидні: українці і на початку XX ст. зазнали невдачі в державотворенні, бо їхніми вождями були соціалісти, а «Для українських соціалістів на першому місці стояла не самостійна Україна, а соціалізм…

Подібне явище можна [було] спостерігати в серед інших народів світу. Особливо у Франції та Італії. П'яті колони, розкидані про всьому світі, скрізь діють за вказівками Кремля на шкоду своєму народові й своїй державі…»

На чиєму боці правда: поплічників новоімперських прожектів, – чи прибічників одвічних законів Природи, котрі орієнтуються на віковий досвід. Той досвід, що говорить: інтернаціоналізм – безплатна оболонка вигаданої теоретичної «єдності» всіх на основі зречення кожним власної сутності та покликання; націоналізм – аналог патріотизму, породжуваного всім універсумом природи, виробництва, традицій, сільського, промислового чи технологічного способу життя.

Інтернаціоналізм – уніфікація і знищення людської, соціальної, національної, культурно-мистецької, світоглядної особовості; націоналізм – навпаки: індивідуальний розквіт, що неминуче веде до взаємо пізнання і взаємозбагачення. Це – дійсний поступ, бо дійсна сутність світу в його безмежній різноманітності та взаємодоповнюваності.

Одвічний рух у природі – диференціація й інтеґрація. Зведення до єдиного веде до знищення природної диференціації та поглинання одним – усіх. Чи можливий проґрес там, де панувати-ме одна система, ідеологія, мова, культура?.. Абсолютно немислима й абсурдна й ідея «інтернаціональної людини», оскільки це неможливо ні біологічно (різні типи природи, клімат, харчування, праця зумовлюють природну різницю в фізичній і світог-

лядній парадиґмах людей), ні психічно та культурно, «бо психіка людини формується під впливом різних чинників біологічних, соціальних й історичних…

Тому національні властивості залишаться доти, поки існує на світі людство».

Не все національне (отже, й націоналістичне) підлягає фетишизації та ідеалізації. Націоналізм аґресивних асоціацій, партій, держав є реальною загрозою людству. Тому необхідно аналітично-диференційовано підходити й до націоналістичної теорії та практики.

Однак необхідно враховувати й те, що, по-перше, не все аґресивне походить від націоналізму як патріотизму; а по-друге, що одна справа – аґресія шовінізму, і зовсім інша – самозахист і оборона природних прав та цінностей людини і нації з боку уярмлених і спраглих свободи. Нація, що бореться за своє життя і свою Батьківщину, мову, культуру, – бореться й за вселюдську цивілізацію та будучину.

У цьому ключі має розвиватися й погляд на українську націю та історію: «На полях України вимішуються долі народів планети». І це мають засвоїти насамперед українці і утверджувати той погляд, починаючи з маминої усмішки та пісні над колискою і продовжують чи всією системою виховання та державно-політичної життєдіяльності.

За такого підходу вияскравиться правда і про СВУ та УВО, ОУН та УПА: їхній націоналізм був не аґресивним, а цивілізаційно-творчим, спрямованим на захист інтересів усіх захисників рівноправності, демократії, свободи та гуманізму.

І цілком закономірно, що українська політична еліта стала одним з найактивніших організаторів як антифашистського руху опору (звідки б фашизм не походив), так і АБН – Антибільшоцького Блоку Народів, вищою метою якого стало визволення всіх народів планети від національного та соціального поневолення «інтернаціоналістами» велико імперської закваски.

І що саме це було головною метою – випливає з найголовніших подій та документів ХХ ст. На доказ візьмемо лише окремі фрагменти із них.

1943 рік. Вересень. Приймається політична програма Української Повстанчої Армії. У ній говориться: «Ми, [українські] націоналісти, боремось за те, **щоб кожна нація жила** вільним життям у

своїй власній самостійній державі. Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, система вільних народів у власних самостійних державах – це одинокий лад, який дасть справедливу розв'язку національного і соціального питання у цілому світі.

Ми боремось проти імперіалістів і імперій, бо в них один пануючий народ поневолює культурно і політично та визискує економічно другі народи, тому ми проти СРСР і проти німецької «Нової Європи».

Ми з усією рішучістю боремось проти інтернаціоналістичних і фашистсько-націонал-соціалістичних програм і політичних концепцій, бо вони є інструментом завойовницької політики імперіалістів. Тому ми проти російського комуно-більшовизму і проти німецького націонал-соціалізму»[107].

Далі викладалася програма конкретних напрямків діяльності – і в мирно-будівничій, і у воєнно-визвольній сферах.

Абсурдно, але сама упосліджена фашистами Райху і СРСР Польща виношує плани подальшої окупації українських земель і під виглядом боротьби з українськими «терористами» організовує санації не так проти УПА (бо звідти надходила належна відсіч), як проти мирного населення (у тому числі нерідко й польського!).

І провід організації українських націоналістів (С. Бандери) в жовтні 1943 р. робить заяву про польсько-українські відносини: «У зв'язку з подіями, які впродовж останніх місяців… проходять на українських землях, передовсім на їх західних і північно-західних частинах, провід ОУН самостійників-державників стверджує: 1) стан напруження, що характеризував відношення між українським населенням і польською меншиною…, був наслідком тієї екстермінаційної політики, що її провадило польське правління впродовж двадцятьох років існування Польщі у відношенні до українського населення. Польське правління завжди використовувало польську меншину проти українського населення та його змагань до незалежного політично-національного, культурного та соціально-економічного розвитку, внаслідок чого різним польським елементам було дозволено на українських земля, що входили в склад Польщі, ширити і підсилювати шовіністичні настрої і національну нетерпимість та ворожнечу».

---

[107] Літопис Української Повстанської Армії. – Том 1. – Торонто, 1976.

Дійшло до переслідування українців об'єднаними німецько-польськими озброєними загонами. А водночас – до лицемірних звинувачень українських оборонців свого життя у масових вбивствах… поляків.

ОУН заявила про своє вкрай негативне ставлення до тих форм взаємопоборювання.

«Ні український нарід, – говорилося в комунікаті Проводу ОУН, – ні Організація нічого спільного з тими масовими убивствами не мають. Польсько-українська різня лежить … в інтересі Німеччини, а в першу чергу – в інтересі большевицької Москви, яка шляхом взаємного фізичного винищування українців і поляків змагає до тим легшого поневолення обох народів та заволодіння їхніми землями».

Полякам і українцям необхідно спрямувати національний патріотизм в русло конструктивної, рівноправної й взаємовигідної співпраці!

Гірким уроком є те, що чим ближче було до повної капітуляції фашистсько-німецького блоку, тим становище України ставало важчим і важчим. Не тільки польський уряд (еміґраційний в Лондоні у тому числі), а й профашистські сили Угорщини і Румунії гризлися між собою, але проти українства виступали об'єднаним фронтом. Нищились не лише політичні інституції, а й людські поселення, старики, діти, жінки…

Вершиною маскованого, однак очевидного етноциду стала політика СРСР: там готувалися найстрахітливіші плани україножерства, що переконливо показано на фактах та й досі засекречених архівних матеріалах В. Ідзьо[108], – вершиною якого став тоді потаємний наказ, підписаний Г. Жуковим та Л. Берією, про тотальне виселення українців з усієї України.

Наказ не був виконаний тільки тому, що в радянської імперії не вистачало для депортації десятків мільйонів (у тому числі й сімей та вояків Радянської армії) технічно-транспортних засобів.

Спроби керівництва українського руху попру дістати підтримку від «Західних демократій», як і в 1918-20 рр. очікуваних наслідків не дали.

---

[108] Див: Українознавство. – 2005. – Число 2.

Україна знову опинилась віч-на-віч із всесвітньою кризою в національно-державній проблемі.

До всього долучилися торги Сталіна із США про розміщення світового єврейства в Криму за компенсацію в 10 млн. доларів. Усім зазначеним і зуповилася Декларація проводу ОУН (С. Бандери) з приводу закінчення Другої світової війни, в якій визначалися такі головні принципи подальшої діяльності:

«1) Ідея української самостійної соборної держави…;

2) Українська нація, що є вихідною всіх чинностей і кінцевою всіх змагань.

3) Політична і військова революційна організація, що у визвольний період творить хребет народу і його провід.

4) Незалежна політика і орієнтація на власні сили. Бездержавному народові в боротьбі за волю можна, а часто і треба мати союзників, але ніколи – імперіалістичних опікунів. Політична група, яка узалежнює свою визвольну тактику від політики чужої держави, стає шкідливою для національно-визвольної справи.

5) Революційна стратегія й тактика визвольної боротьби, що єдина дотепер виправдала себе в українській дійсності.

6) Прогресивна програма, що синтезує всі здорові соціальні надбання минулого й сучасного та сміло накреслює органічні для народу напрямні в побудові нового змісту державного життя та нового безкласового суспільства.

7) Спільний фронт поневолених народів…

8) Міждержавна система, що включатиме вільні самостійні держави всіх народів без окремої супремації великих держав над малими»[109].

Не важко помітити, що оцінка дійсності та програма на майбутнє ОУН (Б) трималися на кількох «китах»: національна ідея, нація, міжнародний союз рівноправних націй.

І якщо за цим стояла й довговікова традиція, то не менш виразно чулося й дихання нової доби. Яскравим доказом тому є й стаття Степана Бандери «Третя світова війна і визвольна боротьба»[110].

---

[109] ОУН в світлі постанови Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955. – Зб. документів. Б.м., 1956. – с. 121-123.

[110] Визвольний Шлях. – 1977. – Грудень. – С.1352-1389.

Декого й досі шокує в статті 1950 р. посилання на «третю світову війну», – та не маємо забувати, що С. Бандера належить до числа небагатьох не тільки політиків, а й аналітиків-теоретиків стратегічного мислення, які прогнозують та пророкують можливі тенденції і шляхи розвитку, тож для нього багато важила і війна в Кореї – як символ новочасної спроби переділу світу. Але український політик-організатор бачив її і як поодиноке явище, і в системі міжблокових та міжнародних відносин, зокрема СРСР і США, а згодом Північно-Атлантичного пакту і Варшавського договору, що поділили світ на Схід і Захід, розпалили вогнище «холодної війни», не тільки Берлін чи Європу, а й цілий світ роз'єднали «берлінською стіною».

Хто не бачить двох полюсів кардинального протистояння, той щонайменше політично сліпий.

«Тож пора визначити позиції української самостійницької політики супроти зарисованих, а в дечому й виразно скристалізованих політичних фронтів… Важливо, щоб загал української еміграції» твердо оцінив ситуацію та потім не розгублювався й розчарувався дійсністю. Важливо бачити й свою роль у тих подіях, що визначають характер розвитку цивілізації, як і свої інтереси.

Цілком очевидно, що проти України діятимуть не лише прокомуністичні, а й імперіалістичні сили, навіть поляки, схильні до ностальгії за давно і неминуче втраченим. Питання питань – «чи західні держави, зокрема США… видвигнуть справу державної самостійності України як одну з цілей війни», чи вони приваблюватимуть колонізовані народи лише заради послаблення СРСР? «Ціла дотогочасна й сьогоднішня політика західних держав, зокрема США, не дає підстав і стійких аргументів для позитивної в сенсі цієї концепції відповіді на поставлені питання».

Помітно скоріше те, США при вирішенні українського питання триматимуть дипломатичного етикету – не дражнити більшовиків та не зривати мостів до компромісу з ним.

Ось тому-то маємо і далі розраховувати на власні сили та засадничі принципи, розвивати виправдані часом традиції. «Намічений концепцією визвольної національної революції шлях не тільки існує, але він єдино реальний і успішний». І базується він на синтезі національної ідеї, нації держави. І ще: «нема смислу дурити себе фантазіями». Новий час вимагає серйозних корек-

тив у тактиці: маємо знову йти в усі верстви українського суспільства й відживлювати та змінювати нашу національну самосвідомість, хоча стратегія – суверенна, соборна Україна – має лишатись незмінною.

Не матимемо успіху, коли глибоко не проаналізуємо пережите та не зробимо правдивих висновків. У тому числі й щодо Сходу та Заходу. Маємо зробити усе можливе для тактовного просвітлення Заходу, насамперед США, щодо українського питання, бо досі «на Заході бачать тільки Росію», а також живуть нав'язаною їм міфологемою про те, що комуністичний уряд і російська нація – це дві різні речі. З нами вони бувають незмінними, бо ми бачимо процеси й ідеології зсередини, а західні «оракули» тільки іззовні, через що чи вірять, чи роблять вигляд, що вірять у можливість російської нації підтримати боротьбу західного світу просхідної тиранії та партократії. Боротьби тільки проти комуністичного режиму не може бути, бо шовінізмом та імперіалізмом просякнута душа усього російства.

Така власівська юшка нам чужа, бо за неї вже бралися гітлерівці, однак обпеклися. Позбавлення більшовизму в ім'я ще однієї реанімації російської імперії – не наш шлях. Ми маємо боротися за справжній суверенітет, свободу і рівноправність України. І найперше – в надрах українського суспільства, віднаходячи в ньому нові й нові лави борців, бо вони вже зростають і зріють.

Відомо, подібної позиції дотримувався й Іван Багряний, але був підданий критиці за «опортунізм» і «капітулянтство» перед непереможним напором радянців.

Та С. Бандера й І. Багряний дивилися глибше й серцями доторкалися до вагітної національною ідеєю душі народу.

Здавалося б – випадковість, але насправді закономірно, що в одному номері журналу «Визвольний шлях» була опублікована й стаття Левка Лук'яненка «Рік свободи», в якій ефемерно звільнений із концтабору, а до того засуджений до страти автор підтверджував: Україна – вулкан, що знову прокидається. А головне, що Л. Лук'яненко ставив питання в незвичній для УРСР площині: правовій. Випускник Московського університету твердив, що нації в СРСР позбавлені юридичних засад і підстав не те що розвитку, а й існування.

Після Відродження 20-х рр., бунтарської непокори П. Тичини й М. Хвильового та М. Куліша, О. Ольжича і О. Теліги,

О. Довженка і Ю. Клена, В. Сосюри («Любіть Україну») і А. Малишка («Україні»), О. Гончара на історичну арену вийшло ціле покоління «шістдесятників»: І. Світличний та І. Дзюба, В. Симоненко, брати Горині, І. Драч, М. Вінграновський, Б. Олійник, В. Марченко, М. Коцюбинська, А. Горська, М. Руденко, Є. Сверстюк, численні ті, що, як Л. Лук'яненко, хоча були в суспільстві не на останніх ролях, кинули неможливий для замовчання виклик імперській системі.

І знову опорою їхнього світогляду та життєвого ідеалу стали національна ідея, нація та суверенна держава.

Тюремні інквізитори, – писав Л. Лук'яненко, – «характеризували мене як затятого й невиправданого націоналіста, порушника режиму» й вимагали від мене – каяття, від Чернігівської міліції – встановлення надо мною нагляд майже три місяці Л. Лук'яненко щодня ждав приведення присуду в дію, але не каявся; зате міліція ревно виконувала настанову до нового арешту.

Тортурам піддавалися й інші «штурмани молодої бурі», – та коли їхні тіла часом умирали, то дух тільки мужнів. І навіть смерть В. Симоненка, А. Горської, В. Марченка, В. Стуса, М. Литвина ставала ще одним покликом до духовного відродження уярмлених мільйонів та до відплати катам.

«Правда кличе!» – проголосив збіркою поезій раніше зв'язковий з УПА поет Дмитро Павличко. «Коли помер кривавий Торквемада», то має вмерти і сталінізм, – резюмував він.

Режим знищив тексти книжок, та дух борні уже витав над Україною.

Символічно, що формальною основою прояву Духа стали Шевченківські дні. У березні чи в травні тисячі людей виходили на вулиці і майдани, в музеї і бібліотеки, щоб вшанувати генія, що свого часу розбудив націю та на сторожу коло неї поставив Слово, талант і спосіб життя: писати, як жити, а жити, як писати. Із словом і живописом Т. Шевченка прокидався заснулий вулкан народних почуттів, волі та дії. «Вставайте, кайдани порвіте!» – лунало з уст Шевченкових спадкоємців.

І за тим, знову-таки, не стояли партії та державні органи. А якщо й стояли, то з озброєними кадебістами та донощиками й механічно повторюваними клятвами типу: «Мы старый мир разрушим до основанья»… Не зважаючи на те, що до того «старого

мира» належали не лише Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, а й О. Пушкін, М. Лермонтов, Л. Толстой, Ф. Достоєвський…

Були люди типу Сергія Бондарчука, який приїхав на рідну землю з Москви й на вечорі-зустрічі з колективом університету ім. Т. Шевченка не став виголошувати промови, а проникливо задекламував:

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні…
…Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять лукаві і в огні
Її окраденою збудять.
Ох, не однаково мені!

Весь зал піднявся в єдиному пориві й шалено зааплодував. Різного рангу керівництво підводилося й сідало, даючи тим самим знак всім присутнім. «Начальство» гнівалося, чимало присутніх у залі переймалося страхом. Та зал стояв, як бувало стояли козаки перед ворогом і аплодував. І Т. Шевченкові, й С. Бондарчукові, що ніби говорив: так, я у Москві визнаний за кінофільм «Війна й мир», обласканий за «Судьбу человека». Але і я живу ностальгією за Україною, з якої мене, як і свого часу О. Довженка, Г. Чухрая (сотні вчених, митців) було вижито без права на повернення… Без права ідентифікувати себе українцями. Ми вже були коли не «чистокровно» російськими, то тільки «радянськими».

З Т. Шевченком відроджувалась ідея єдності віків і поколінь, ідея єдності й незнищенності нації.

І цілком закономірно кумиром суспільства, особливо молоді, став Василь Симоненко – жертва терористичного ладу, якому він, навіть гинучи від тортур, заявляв:

…Народ мій є! Народ мій завжди буде!
Ніхто не перекреслить мій народ!
Пощезнуть всі перевертні й приблуди,
І орди завойовників – заброд!
Ви, байстрюки катів осатанілих,
Не забувайте, виродки, ніде:
Народ мій є! В його волячих жилах
Козацька кров пульсує і гуде!

Прикметно: знову поезія (література, Слово) брала на себе і роль науки та ідеології. Брала, бо коли на закордонні творилася фундаментальна «Енциклопедія українознавства», західний світ підтримував відродження української лінгвістики, філософії, історії, філософії, то в Україні все потворніше шкірила зуби політична реакція, процвітала фальсифікація минулого, все гострішали розправи над інакомислячими.

Приклад – ювілей «300-летия воссоединения Украины с Россией» і доля нині загальновизнаного історика-патріота Михайла Брайчевського.

Коли появилися постанова Політбюро ЦК КПРС та Тези «О 300-летии воссоединения Украины с Россией», молодий вчений всупереч позиції П. Толочка та інших глашатаїв «единого восточнославянского племени», яке мусило і 1654 р. возз'єдналося в єдині народ і державу, бо українці, виявлялося, не так боролися з Польщею за свободу, як за нове московське ярмо, – написав статтю «Возз'єднання чи приєднання?» В статті на переконливих фактах показувалося, що 1654 р. було здійснено не акцію реалізації волевияву української нації, а ідею ще князя І. Калити про «собирание всех руських земель» під егідою Москви. Інакше і не могло бути, бо коли вже були держави Кия й Аскольда, ті держави знав світ, – то московська держава починає формуватися з волі Золотої Орди хіба що з XII ст., до 1700 року є вассалом Кримського ханства й стає «Росією» лише з 1721 року, коли так нарікає свою імперію Петро І. До того ж імперією – Росією московська держава стає лише внаслідок поглинання Гетьманщини та насильної асиміляції української нації (з якою, до речі, Московщина доти не підтримувала офіційних контактів щонайменше 300 років!).

Мужнього вченого було трактовано як ворога народу, позбавлено звань і можливості роботи, а від фізичного знищення врятувало те, що стаття стала відомою на Заході і долею вченого зацікавилася наукова громадськість.

То не було епізодом. Після 1954 року формально в СРСР починається розвінчання культу Сталіна, згодом – «хрущовська відлига», – однак насправді велося ще брутальніше закручування політичних гайок. Гільйотина пожирала чеснішу інтелігенцію, режим бомбував і люмпенізував усіх. І особливо – в сфері міжна-

ціональних відносин: офіційна доктрина проголошує створення «нової спільності людей – радянського народу». Республіки усе більше позбавляються навіть бутафорського суверенітету. Мотивацією й соціально-економічного закабалення декларується інтереси «єдиного народно-господарського комплексу СРСР». Під машкарою здійснення «прав людини» не стільки дозволяється, скільки інспірується відмовлення батьків від імені своїх дітей од вивчення в школах рідної (української) мови. «Свідоміші націонали заохочуються посадами і нагородами. По всіх вищих навчальних закладах створюються кафедри РКИ («русского как иностранного»), немовби-то для іноземців, але тисячі фахівців готується для України. Русистам за русифікацію доплачується, як і при царизмі (але менше, ніж Іуді), 15%. Неприховано ведеться імперська демографічна політика: на Україні виникають цілі міста з російським населенням; підлою формою денаціоналізації стає насичення (як «допомога» Україні) кадрами (навіть в сільському господарстві, а особливо – в освіті й науці); формою неоколонізації стає безупинне накачування неукраїнського люду на «новобудови комунізму» (такими оголошуються атомні та гідроелектростанції). В ім'я єдності «народу та економії коштів видаються постанови про написання дисертацій лише російською мовою; жорстоко уніфікується видання підручників. Навіть для малюків дитсадочків програми та посібники затверджуються, а то й складаються у Москві… Розкручується маховик фарисейства – чим більше російського – тим більше соціалізму. Все найкраще – від Кремля, до ґалерей, проспектів, стадіонів і, природно, вчених, педагогів, митців – могло бути тільки московсько-російським. Хоча мова у своєму розвитку є феноменом незалежним від волі політичних груп та режимів, роль російської мови для російського (та й інших – незалежних народів) загальновідомо позитивна, – але і її було перетворено на засіб шовіністичного бомбування, денаціоналізації, а тому для самосвідомих людей та народів – небажаною.

В середині 60-х років було опубліковано мої статті «Духовний світ української поезії» (в НДР) та «Епоха Відродження і сучасність» і написано працю «Проблеми гуманізму в українській літературі», в яких ставилося питання принаймні нелогічності теоретичних постулатів про національну форму, але тільки «со-

ціалістичний зміст» у творах мистецтва; у цьому зв'язку – про дві національні культури в кожній нації (виходило, що навіть у «соціалістично-комуністичній»!), а також про необхідність гуманізації всього способу життя, мислення, почуттів, оцінок, як і необхідності звернення до традицій епох Гуманізму та Відродження (які були реальними в Україні і не дійшли до російської дійсності). Було піднято як нову якість мислення творчість «шістдесятників»: Д. Павличка і Ліни Костенко, В. Симоненка, І. Драча, Б. Олійника, М. Вінграновського.

Їх, як і автора, чекав суд остракізму: піднято, мовляв, руку на «найсвятіше» – безсмертне вчення Леніна – Сталіна та ідеологію КПРС. А оскільки для масової свідомості найстрашнішим був «націоналізм», то все було потрактоване як націоналістично-вороже (у тому числі й книжка «Село в українській літературі», оскільки в ній первинним в цивілізаційному розвитку інтерпретувалося природно – землеробське, сільське – від моралі, традицій, мови до національного світогляду). І якщо у 30-ті роки з селянством розправились і фізичним винищенням мільйонів, то тепер репресивний апарат вдався до тотальної дискредитації та морального вихолощення.

Партійність, класовість, соціалістичний реалізм як творчий метод – ось що тільки й дозволялося як ґарантія «свободи творчості» та розквіту суспільства. Неохоче говорилося навіть про «національну форму». Національна сфера була дезавуйована і практично заборонена. Винятки робилися хіба що викривальним писанням патентованих борців з «буржуазним націоналізмом».

Закономірно, що не «комуністичного» змісту та спрямування дослідження й висновки рішуче засуджувалися як націоналістичні й, отже… ворожі.

Тож закономірно й те, що на терені УРСР і роль науки знову взяли на себе митці Слова.

Слово як волевияв народу – його душі, світосприйняття і світорозуміння, його ідеалів та мрій; те слово, яке знову заговорило Шевченковим голосом: потрібна Муза Добра! Бо ж «неситий не виоре на дні моря поле», ніхто «не скує душі живої і слова живого», адже воно – саме життя і разом з нацією «воно знову оживає і сміється знову». Завжди, коли нація підходить до Рубікону, Слово говорить: «Я єсть народ, якого правди сила ніким

звойована ще не була. Щоб жить – ні в кого права не питаюсь! Щоб жить – я всі кайдани розірву!» (П. Тичина).

За іронією долі в українстві окреслилися таки дві культури: апологетично-радянська і національно-гуманістична, опозиційна. Паралельно з офіціозною розвивається література «захалявна» («дисидентська»). Одну підносили й винагороджували, другу переслідували, – однак душа нації вже пробудилася. За «Україною в огні», «Щоденниками», «Зачарованою Десною» О. Довженка, «Сковородою» П. Тичини, «Мазепою» В. Сосюри виходять «Прокляті роки», «Попіл імперій» Ю. Клена, збірки М. Рильського, твори Ю. Яновського, А. Малишка, Р. Іваничука, М. Стельмаха, «Людина і зброя», «Циклон», «Собор» О. Гончара, а водночас цілої когорти «шістдесятників».

Як і В. Симоненко, усі вони, як свого часу І. Котляревський, Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, найперше звертаються до народної творчості та пам'яті історії.

І надзвичайно важливо, що не так до фольклорних текстових ремінісценцій (хоча їх немало і в творах М. Стельмаха, Є. Гуцала, Григора Тютюнника, В. Земляка, В. Дрозда, О. Ільченна, Р. Федоріва), як до духу і життєвої філософії народних творів.

І. Котляревський, Є. Гребінка, Т. Шевченко, І. Нечуй-Левицький, І. Франко, Леся Українка, М. Костомаров, І. Карпенко-Карий, М. Старицький, Г. Хоткевич, Б. Лепкий, О. Олесь, М. Коцюбинський, В. Стефаник, Л. Мартович, В. Винниченко ще на межі XIX-XX ст. закріпили традицію: звертатися до фольклорної традиції як до незнищенної пам'яті нації, її справжньої душі. І цілком природно, що О. Довженко та С. Параджанов створили кіношедеври саме на фольклорній основі як синтезу етичного і естетичного, реальності й вигадки, інтелектуального, доказового й міфологічного.

Національне начало визначило й краще у творчості Д. Павличка, Ліни Костенко, М. Руденка, Б. Олійника, І. Драча, Ю. Мушкетика, В. Земляка, Р. Іваничука, Г. Тютюнника, Є. Маланюка, І. Багряного, В. Барки, У. Самчука, Я. Славутича, Е. Андієвської, Д. Гуменної, – всіх тих, хто міг і говорив суголосно з В. Симоненком?

…Не раз почуйте, грамотні руїни
Нікчемні слуги чорного добра,
Як, обіпершись вітрові на спину,

Кричить Тарасова гора.
– Нема на світі України,
Немає другого Дніпра!

При цьому матиметься на увазі і вся героїчна й трагічна – історія народу, перемоги й поразки, розквіт і руїни, проблема самоідентифікації особи і нації, яких, як і Володимир Мономах, Г. Сковорода, Т. Шевченко, вічно запитувано: «звідки пішла Руська земля?» («Літопис Аскольда»), «Ти знаєш, що є людина?» («Поучення дітям»); «Нащо нас мати привела…?» (Т. Шевченко); «Воздвигне Вкраїна свойого Мойсея!» (П. Тичина); В. Симоненко:

Ти знаєш, що ти – людина?
Ти знаєш про це чи ні?
Усмішка твоя – єдина,
Мука твоя – єдина,
Очі твої – одні
…З глибин віків і гордо й величаво
Встає легендами овіяне ім'я.
Минуле – сон, але сліпа змія
Не отруїла доблесті і слави («Русь»).
…Можеш вибирати друзів і дружину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.
Можна вибрать друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати
(«Лебеді материнства»).

Україна знову міряла ніжно й суворо, а мислила державно-політично, глибоконаціонально. Вона знову боролася за свою пам'ять, за свої Небо і Землю, рани й святині, за свої культуру і мову, за єдність долі Людини, Батьківщини, Слова й співця («Маруся Чурай» Ліни Костенко) «Циклон» О. Гончара.

І цілком природно, що старше покоління, як Д. Чижевський, О. Оглоблин, Ю. Бойко, Ю. Шевельов, іде переважно шляхом осмислення історії, її уроків, спадкоємності поколінь. Керуючись правилом: Хто не завоїв уроків історії – той приречений на власній шкурі і долі випробовувати зафіксовані в ній помилки і поразки.

Молодше покоління «вчиться так, як треба», тому відновлює глибини пам'яті й мислення, але найважливіше, що воно рішуче відновлює психоідеологію, традиції боротьби. І визнає необхідним поєднувати «шаблю й хустину» (І. Драч), отже, і дещо

пасивну формами (тактичну, оборонну) й активну – наступально-стратегічну. А також зусилля Сходу і Заходу України.

Так на Заході формується братами Горинями, Д. Павличком спочатку «підпільний», а щодалі, то активніший, відкритий рух опору за відновлення української національної державності. Репресії ідеологічні (щодо Д. Павличка) чи й концтабірні не заломлюють протестантів. Вони все розширюють межі своєї діяльності, навіть у найсуворішому режимі концтаборів.

Сміливий виклик імперії на Сході зачіпає сфери як права та соціально-економічного прогресу, села (Л. Лук'яненко, М. Руденко), правозахисного руху (генерал Григоренко), так і політичної системи, проблем мовно-культурного, конфесійного розвитку, прав людини і нації (І. Світличний, В. Чорновіл, Є. Сверстюк, В. Марченко, В. Овсієнко, М. Коцюбинська, В. Стус, М. Литвин, А. Горська…).

Суспільство потрясають арешти й аутодафе («громадські» судилища). Та за страхом приходить прозріння: далі так, як в УРСР (СРСР) жити неприпустимо? Так живуть тільки плантаторські раби. І конфлікти, війну всіх проти всіх також розпалюють, як і в рабовласницькому Римі («Поєдинок» Д. Павличка). І. коли тоді були Спартаки, то не вже ж сучасні люди не можуть піднятися з колін й відповісти ударом на удар?!

Зовні найсильнішим є терор ідеологічний; отже – й контрнаступ належить розгорнути на цьому фронті.

Прикметно, проблема вибору життєвого шляху постає як центральна й перед інтеліґенцією повоєнного Заходу. Перша відповідь її – життя – це свобода! При цьому «Ми її не обираємо, ми приречені на свободу!» (Ж.-П. Сартр). Але умови не адекватні: на Заході криза свідомості й волі; в Україні – криза соціальних, національних відносин, рабської психоідеології. Там дійсно на паритетних началах твориться вільна і єдина Європа; в СРСР «єдність» конструюється шляхом нищення рівності, демократії, гласності і свободи.

Там рафіновані розуми на питання, що є причиною кризових явищ, відсутності поступу, відповідають: людина. Вона є порочною за самою своєю природою (як у Гайдеґґера: «Людина – це хижа тварюка! – Я повторюватиму це знову і знову»)[111].

[111] Див. Кононенко П. В пошуках суті. – К.: Р.П., 1981.

Вихід? Згодитися, що підвалиною людського життя має бути філософія екзистенціалізму. Раніше філософ говорив: «мислю – значить існую; cogito ergo sum). Тепер закликалося культивувати саме існування; прогресу людської сутності немає і не може бути.

Погодитися з такою філософією українцям означало погодитися, що хвороба рабства, як і рак, не виліковна. Отже, визнати, що «все дійсне є розумним» (Гегель) і… капітулювати ще перед боєм.

Але тоді – що далі? Апокаліпсис? Новий культурно-цивілізаційний потоп?..

Де ж човен для порятунку і хто ним кермує? Хто відбере «чистих» і «нечистих»?..

На відміну від європейських народів в українського народу або не було держави, армії, служби безпеки, партії, церкви…, або точніше: в Україні була державна система; коли стало потрібним бути засновником ООН, то влада в Україні «створила» армію; був третій за потенціалом ядерний арсенал і була партія, церква, міліція, але усе те було чужим. Більшість найпотужніших підприємств підпорядковувались прямо Москві. Здавалося, було село, але й воно вирощений хліб відсилало «в закрома Родины советской», а тільки потім одержувало звідти свою милостиню. Це ж було з цукром, залізом, нафтою, газом. Лише «пролетаріат» оголошувався українським і постійно заохочувався вростати не лише в денаціоналізоване місто, а й в українське село. Кадрово та ідеологічно.

І українська протестна інтелігенція могла звернутися для пробудження та об'єднання суспільства хіба що до … національно-державницької ідеї. Такою виявилася історична воля Часу. А ще – до Об'єднання націй.

Так і було здійснено: з одного боку – розпочато роз'яснювальну роботу в масах, а з другого – надіслано відкриті листи міжнародним організаціям.

«Ми, – писали в'язні мордовських спецтаборів, – просимо взяти до загального відома таке: ми, українці як прихильники всякому рухові, що стрелить до свободи і правди, ставимося прихильно до всілякої культури і прогресу в усіх ділянках громадського життя, а рівно ж до самовизначення всіх народів, як і до самовизначення Української Соборної Держави.

…ми не просимо ласки-помилування, ми ставимо резолюцію і домагаємось свого права на життя…

…Наш український народ… опинився під займаним чоботом червоної Росії, де нам відібрано всяке елементарне право існування на землі.

…Чи може собі уявити культурний світ українську державу без українського уряду, без української армії і без українського народу…?

…Якщо ми зрадники своєї Батьківщини і справедливо покарані, то: чому судили нас «народні» чи «військові» суди, склад яких далеко не український?.. Чи відомо культурному світові, що Україна крім штучного голоду 1933 р. живе впроголодь 38 років; що сьогодні західні українські землі, охоплені водною стихією, присуджені на голодну смерть, позбавлені будь-якої помочі від «гуманної, миролюбної» комуністичної Росії?», що Росія піднімається ціною життя в'язнів концтаборів, котрі вчора були воїнами УПА, організацій ОУН та правозахисників?

…З чисто національних переконань … ми … вимагаємо, щоб: а) Із українських земель були вивезені всі громадяни російської національності… «возз'єднання України з Росією» ніяк не може відповідати реальності, бо насправді Україна весь час жорстко поневолюється Росією» за право жити за власним вибором.

Українці мають право порядкувати на своїй землі – 30.IX.1955. Підписи в'язнів: «Світлана», «Орися», «Буря», «Сиріткa», «Галя», «Буревій», «Семенко», «Козак», «Кудияр», «Вітровий», «Чорний», «Ненаситець», «Іванко».

1961 р. до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста звернувся політв'язень І. Кандиба з приводу розгляду Львівським судом справи сімох активістів, що вимагали виходу України зі складу СРСР, а їх обвинуватили в створенні УРСС (української робітничо-селянської спілки) як в антидержавній діяльності. Тоді судили Лук'яненка Л.Г., Кандибу І.О., Віруна С.М., Глібовича О.С., Луцківа В.С., Боровицького Й.Ю., Кіпиша І.З. за те, що всі вони, як і Левко Лук'яненко, «будучи ворожо антирадянськи настроєними, з 1957 р. виношували ідею відриву Української РСР від Союзу РСР (що, до речі, вважалося, як писав Ленін, правом кожного народу! – **П. К.**), підриву авторитету КПРС, зводили наклепи на теорію марксизму-ленінізму». Разом з тим, ними (?!)

«фальсифікувалася діяльність бувшого націоналістичного підпілля..»

Беручи все те до уваги, суд присудив «Лук'яненка Льва Григоровича… до смертної кари-розстрілу, з конфіскацією належного йому майна»; Кандибу – 15 років позбавлення волі; Вірун а – на 11 років, Луцьківа і Глібовича – 10 років; усіх – з конфіскацією майна…

Чого бажали засуджені насправді, свідчать параграфи їхнього Проекту програми УРСС»:

«Ми боремося за таку самостійну Україну, яка, високо забезпечуючи матеріальні і духовні потреби своїх громадян на ґрунті усуспільненої економіки, розвивалася б у напрямку до комунізму (цей камуфляж був обов'язковим для деформованої ідеології й психіки мас – **П. К.**); по-друге, в якій би всі громадяни дійсно користувалися політичними свободами і визначали напрямок економічного і політичного розвитку України – такою є остаточна боротьба нашої «партії».

«Справа утворення Самостійної України кінець кінцем вирішуватиметься не лише партією, а усім українським народом».

Методи досягнення мети, говорилося в «Проекті програми УРСС», – «мирні, конституційні».[112]

Але КПРС і КДБ лякала як власна (декларативно-прогресивна) Конституція, так і, зрозуміло, – Мета: життя націй в стані демократії і свободи означало їхню загибель.

Закономірно, що кормчих режиму не менше перелякали й обговорення питань культури української мови, проведені Б. Антоненком-Давидовичем і П. Кононенком у Київському університеті ім. Т. Шевченка та громадськістю Києва, про що в редакції «Сучасності» було вміщено звідомлення педагогів Д. Порхуна та В. Лобка, який 1963 р. потрясав основи імперії тим, що наголошував: «Найбільше, найважливіше, найцінніше духовне багатство кожного народу, його серце, розум, думка по її розвитку, її поширенню, її вживанню визначаються, оцінюються інтелектуальні здібності народу, його культури, його гідність як народу, його право на існування».[113]

---

[112] Українські юристи під судом КГБ. – Мюнхен, 1968.

[113] Сучасність. – Рік X, ч. 2, 1970; «Наша культура», ч. 3, 1963.

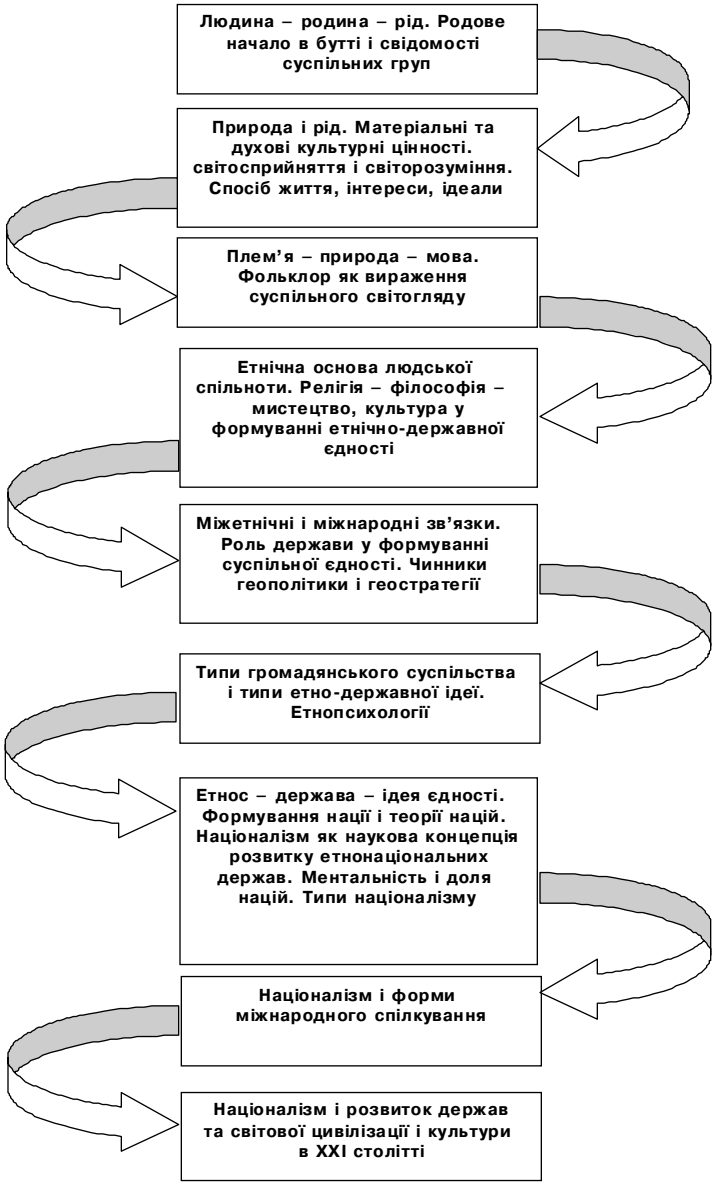

Схема – Національна ідея: джерела, етапи і форми розвитку

ВИСНОВКИ

Неважко помітити зв'язок як між програмними засадами юристів, мовників та літераторів-шістдесятників, так і між поборниками української національної ідеї в Україні та в зарубіжних країнах. А водночас і між поглядами суспільних сил середини XX ст. та попередніми глибинами сусільно-політичної думки.

І зумовлювалися ідентичні процеси історично: характером розвитку, міжнародними зв'язками, долею українського народу, що органічно було пов'язано як із природно-економічними, суспільно-політичними, мовно-культурними, етно-психологічними, так і з геостратегічними чинниками кожної доби.

Так було, зокрема, до і після монголо-татарського, литовсько-польського, російсько-імперського, а з XVIII ст. – австроугорського періодів. Впливали на характер розвитку і зовнішні сили та фактори, а все ж вирішальними були внутрішні.

Так, Литва і Польща докладали величезних зусиль для структурних змін не лише в бутті, а й у психіці українців. Як і завжди та скрізь, знаходились і окремі їхні представники, і соціальні верстви, котрі піддавалися соціальній та етнічній відчуженості від питомого середовища, і бувало, що «свої» (як турецькі яничари, польські князі українського походження, поросійщене дворянство) ставали гіршими чужих (відробляти чужу «ласку» доводилося незвично ревно і люто; лакеї – не так соціальна, як морально-психологічна і політична категорія). І наскільки та ломка внутрішньо-національного була навіть трагічно важкою наслідками, переконливо показували ще Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, А. Свидницький («Люборацькі»), Леся Українка («Бояриня»), В. Винниченко («Слово за тобою, Сталіне!»), Б. Антоненко-Давидович («Смерть»), І. Сенченко («Записки холуя»), А. Головко («Можу»), Р. Іваничук («Мальви»), П. Загребельний («Євпраксія»). Замінювалася людська сутність. Денаці-

оналізований індивід ставав бездуховним, а то й аморальним, приреченим на цілковите самозаперечення як «пропаща сила» («Близнецы» Т. Шевченка, «Люборацькі» А. Свидницького, Гаркун-Задунайські, «Між двох сил», В.Винниченка. І навпаки: до деморалізації та дегуманізації вів, як правило, шлях денаціоналізації. Шлях вивільнення тіла від етично-естетичних, ідеальних сутностей.

Ще від «Велесової книги», «Літопису Аскольда», «Поучення дітям» Володимира Мономаха, «Слова про закон і благодать» Іларіона відомо: українські мислителі – предтечі Г. Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка – вважали процес деетнізації не просто дисгармонійним, а й антинародним.

І аналогічно героями ставали люди типу князя Святослава, Ярослава Мудрого, Осмомисла, Данила Галицького, Вишневецького-Байди, котрі жертвували навіть життям за честь і гідність свого народу. Бо ж індивід згідно з народною «філософією серця» ставав настільки людиною (аж до бого-людини), справжньою особистістю, наскільки був народним. Народність виступала мірою і категорією критеріальною.

Тож скільки з принуки Петра І та його сатрапів навіть священики не піддавали у храмах анафемі Гетьмана І. Мазепу – народ визнав його своїм, й І. Мазепа став найшанованішим героєм європейської політичної та мистецької думки і творчості. Більшовицький режим також цілком продумано організовував «народні» судилища над правозахисниками та «шістдесятниками»: так праглося внести злам і в народну свідомість, деформувати психіку, домогтися дисгармонії не лише між людьми, окремими особистостями та нацією, а й в єстві нації та кожної людини. Постійної боротьби розуму й серця, прав і обов'язків, вільної волі і примусу. А засобами ставали і судові акції та кадебістські переслідування, концтабори і психушки, ідеологічні аутодафе, навіть – освіта й наука, культура, мистецтво. Денаціоналізований індивід ставав іграшкою і безвольним волом, народ – населенням, слухняною отарою.

А щоб домогтися суспільства не людей-громадян, а знеособлених чисел, найперше й деформувалася пам'ять історії, бо та пам'ять висвітлила б:

Ще козацькі полки І.Мазепи – П.Орлика могли змиритися з долею турецьких громадян, – та вони жили не тільки соціально-економічними інтересами. Душами воїнів, що не скорилися

спочатку свавільній польсько-українській шляхті, а згодом і тиранії московського царя, володів дух Батьківщини й свободи, людської гідності й лицарської честі, – тому як не вабив їх великий Дунай, вони прагнули рідного Дніпра. Смертельно-небезпечним було життя козака-запорожця через напади чужоземців, не легким було воно й тому, що за моральну провину він міг бути скараний своїми. Та то все вважалося тимчасовим, одиничним, а праглося і великого, й вічного, героїчно-душевного. Тож коли одні пішли в кабалу до Петра І, то інші до скону захищали прапори-ідеї мазепинства. Бо за тим бачили Україну – вільну і щасливу. І коли перші й по смерті ховалися за мурами імперських фортець та тюрем, других приймала своя земля як синів і героїв. Та якщо «душі» та «діла» зрадників і в наступні віки множили в Україні руїну, то патріоти передали поколінням естафету будителів і творців відродження – національного і гуманістичного як категорій універсальності й вічності.

У найдавніші часи праукраїнська свідомість бачила протиборні тенденції – сутності в особах Білобога і Чорнобога – носіїв Добра і Зла, Нави, Прави і Яви. Потім прийшли Володимир – ясне Сонечко, його богатирі і Змій та Соловей-розбійник. Христові протистали Ірод і Юда, Г. Сковороді та «отцю вольності» Б. Хмельницькому – ідеологія рабства й месіанізму, цар і московський синод, а І. Мазепі – Кочу(кучум)бей і Малоросійська колегія. Як Фауст і Мефістофель – символи мудрості, шукання еліксиру безсмертя і лукавої озлобленості та роздвоєності душі. В межах України і зарубіжжя. Як доля і як фатум, як право вибору життєвого шляху.

За тими історично-досвідними й трансцедентними голосами і пішли виразники національної державної свідомості та орієнтації.

Робити вибір було нелегко, адже одна частина України опинилася під кормигою російської імперії, інші – під гнітом Румунії, Угорщини, Чехії, Словаччини та Польщі. Скрізь війна велася щонайперше на ниві етно-національних відносин. І не будь українська етно-нація харизматичною та сповненою ідей суверенітету, державності, демократії і свободи, – вона б ще тоді розчинилася в морі колонізаційних процесів і зійшла з історичної сцени.

І були ті і в середовищі українства, що воліли пристати до владарюючих та одержати майнові і кар'єрні дивіденди. Їхня

душа стала плюсклою, а дух – болотом, з якого вони кумкали в жаб'ячому хорі куплених міні- іуд. Одначе: в якому організмі не буває інфекційних болячок? Подібне бачимо й на сценах турецького, англійського, італійського, іспанського урядових театрів, геніально відображене Данте й Шекспіром, Сервантесом, Гете й Гюго. Скрізь були Дон Кіхоти і Санчо Панси. На російському престолі сваволили синовбивці Іван IV і Петро I, цинічні «просвітителі» типу «курви всесвітньої» (М.Костомаров) Катерини II, а синодом та урядом, академією наук правили й «сини нещасної Украйни» – думаючи і про нещастя та будучину й підяремної «Малоросії»! Ще з княжої Русі та Гетьманщини в українстві, як показують у «Сковороді» П. Тичина та в «Диві» П. Загребельний, появилися Ситники і Огенії, яких засліплення душ спрямувало на служіння шлункові та блиску чужинських мундирів. Вони не без здібностей, часом можуть творити не згірше за інших, але їхня творчість – то лише сухозлотна імітація вияву Духу, бо їхні душі порпаються в попелі байдужості. Їхня доля відома – забуття з боку тих, кого спершу забули вони самі. Тому вони обов'язково помітні на банкетах офіціозної мішури, однак наповнюють ріки життя і поступу не вони. А ті, що знають: «де общеє добро в упадку забудь отця, забудь і матку, спіши повинність исправлять!» бо де є нещасним народ – там не можуть бути щасливими окремі (навіть гарні) люди («Де плачуть – там немає вже краси!» – П. Грабовський). Необхідно боротися! – бо, як усвідомив справжній митець Сивоок, «Межа влади – вільна людина». А «землячки в синових ґудзиках» – то успішні чиновники, але в перспективі – розносщики інфекції малоросійства як каліцтва душі, «капітуляції ще перед боєм» (Є.Маланюк), за умов совєтизму – «кирпогнучкошиєнкови», котрі еволюціонували в «здрібнілих мікромалоросів». Розносщиків чуми антипатріотизму, а тому – руйнації й виродження.

І Україна трималася не на тих. Ще за умов неподільного панування царизму піднесли могутній голос несмертної душі нації Г. Сковорода й І. Котляревський, автор «Історії русів» та творці козацьких літописів, історичних пісень і народних дум, а їхніми героями були не колаборанти в генеральських епполетах, не фаворити імператриць Грицьки Нечеси (Потьомкіни), не Кочубеї й Барабаші, Брюховецькі, а Козак Мамай і Козак Голота, Байда і Морозенко, Богун і Кривоніс, Хмельницький та І. Мазепа, Залізняк і Гонта. А Полетики і В. Капніст, котрі як будили народ, закордонні кола, так і поста-

вали передтечами вільнодумності в своєму суспільстві, докладали зусиль для залучення до української справи європейської еліти.

Природно, що дискриміновані колонізаторами козаки йшли на необжиті землі Кубані й Ставропілля, Слобожанщини, зазнавали там нових неймовірних випробувань, утисків і принижень (навіть з боку новонасаджуваних царизмом колонізаторів із числа сербів і молдаван, поляків та росіян), однак не розчинялися в «братньому» середовищі сусіднього племені, безкінечно зверталися до російського уряду з вимогою повернути їм традиційні вольності і права, мріяли про відновлення національної держави. І так само природно, що вогнищем національно-культурного, освітнього, наукового відродження, піонером піднесення національно-визвольної ідеології стала Слобожанщина – козацький край із її університетом та елітою європейської орієнтації.

Носіями національної ідеї стали і сотні тисяч українських емігрантів, що відбували на простори Росії (аж до Тихого океану, Зеленого Клину), Австралії, Америки як «малороси», «малополяки», «малоавстрійці», «малорумуни», «маломадяри» тощо, оскільки не мали своєї держави, то не мали й власного імені, були безособовими шукачами вже не щасливої долі, а хоч би порятунку від голоду та нещадної експлуатації, мовби худоба, що не має свого господаря й свого духовного пастиря. За цих умов емігрантові найпростіше зосереджуватися передусім, а то й головним чином, на соціально-економічних інтересах. Тим більше, національна ідентичність українців скоріше утруднювала їхнє життя, ніж полегшувала. Та в тім то й криється притягальна сила, енергія національної ідеї, що й за несприятливих умов емігранти не втрачали почуття національної самоідентифікації й створили на своїй планеті унікально-величний феномен – світ всепланетарного українства.

Багатий, універсально-різноманітний та цілісний, а також – активно-творчий і цивілізаційно впливовий світ.

Не перерахувати усіх реальних надбань того світу, тому нагадаємо хоча б про окремі з них.

До найголовніших здобутків української діаспори є підстави відносити те, що вона, як і в Росії, в Австро-Угорщині, Румунії, Польщі, Чехії та Словаччині, Молдові, навіть коли українські питомі землі були привласнені сусідами, послідовно відстоювала там всеукраїнські ідеали та інтереси.

І знову вважаємо найголовнішим, що українці були громадянами різних держав, підлягали їхнім законам, в окремих із них могли досягати суспільних (службових і майнових) гараздів, вели себе, як правило, цілком лояльно щодо інших етнопопуляцій, – а все ж мислили категоріями загальноукраїнськими й не приховували національних почуттів і симпатій.

Не все складалося для них щасливо. І не лише в російській імперії, де українофобія була піднесена в ранг офіційної політики (чи й релігії).

Українці щиро співчували мадярам, підтримували їх і збройно в революції 1848 р. й сподівалися на позитивне розв'язання і своїх національних проблем. Але навіть на рівні Конституції Угорщина поставила українців «поза законом», їх було зневажено й піддано посиленій мадяризації, чим фактично кинуто в обійми москвофілів. Щастя, що витвереження не забарилося, й українці Галичини, Буковини, Закарпаття стали на шлях патріотичного народовства.

Як повідомляє «Енциклопедія українознавства», до 1870 р., «окрім української діаспори на етнічних пограниччях, існували ще невеликі українські колонії, у великих містах держав, у яких жили українці (Москва, Петербург, Варшава); вже на поч. 18 ст. жила нечисленна політ. еміграція в Туреччині і на Заході після поразки під Полтавою (1709). Щойно на поч. другої половини 18 ст. постали укр. хліборобські колонії далеко від України…: на зах. (в межах Угорщини) оселилося кілька тисяч українців із зах. Закарпаття в Бачці, а згодом і Сремі; на Наддніпрянщині після зруйнування Запор. Січі частина козаків перейшла до Добруджі (в межах Туреччини), але значно більше селян переселювалося на Надволжя й Урал, де вони створили великі укр. острови серед російської більшості. Невеликі укр. колонії постали в столицях: Відні, Будапешті, а також у Римі. Разом 1880 У.д. можна обрахувати на 1,2 млн.».[114] Загалом на той час це становило 4, 6 % всіх українців.

Після 1880 року розгортається еміграція до Канади, Америки, Боснії, Швейцарії, Відня, Аргентини, Азії (що склало на поч. XX ст. в Росії – 3,4 млн., на Закавказзі – 117000, в Азії – 1,5 млн., в Америці – 500000, в Канаді – 100000, в Бразилії й Аргентині – 50000…).

---

[114] Енциклопедія українознавства. – Т 9, «Молоде Життя», 1984. – С. 3354.

Безмежний Час і Простір не сприяли координації співпраці, однак на всіх континентах українці все настійливіше заявляли про себе саме як українці: і в творенні матеріального виробництва – світового рівня хліборобства та промисловості; і в розвитку суспільно-гуманітарної, духовної культури. Особливості різних країн накладали свій відбиток на спосіб життя українців, але й за цих умов вони ще гостріше відчувають та виявляють неповторний лад свого серця і розуму та, відповідно, за Україною, перегукуються на світових магістралях національним світосприйняттям та світорозумінням; все яскравіше виявляють еволюцію від «малоросів» (хохлів) до українців.

Культ землі, матері, жінки; поетизація праці й рідної природи; романтизація героїчних сторінок історії, народних героїв, а водночас поетизація дитинства, пісень і казок, творів словесного і живописного, музичного мистецтва, театру; відтворення й на чужині народних традицій; прагнення ще хоч раз побачити «тихі води і ясні зорі» Батьківщини – усе те визначає як зміст, так і спосіб життя українців. Вони не приховують, що тілесно живуть за кордонами, а душі їхні – у лоні рідної України.

Перша і друга світові війни ще збільшують міграцію українців по світах (тепер уже й до Японії, Індії, Китаю); їх кількість поза межами свого Терену сягає понад 20 мільйонів. А до всього світові катаклізми неймовірно загострюють диференціацію окремих етно-соціальних верств і груп: за політичними партіями і конфесіями, за блоками й ідеологіями і цивілізаційно-культурними орієнтаціями (зокрема – на мазепинців і петлюрівців, УНРівців і гетьманців, соціалістів і комуністів, республіканців і монархістів, бандерівців і мельниківців, поміркованих і революціонерів…). Проте, як це не здається дивним, саме за такої не просто диференціації, а й конфронтації ще яскравіше виявляє свою могутню єднальну силу українська національна ідея, нервом і стрижнем якої постають українська мова й культура, а аналогом – життєтворний патріотизм. А націоналізм постає вірою і методологією бачення дійсності, теорією та філософією певного способу життя.

Як і боротьба та програми цивілізаційного розвитку, той націоналізм, аналогічно до XVII ст., розвивався різними річищами і виявляв себе різними гранями: то, як у Й.Г. Гердера, гуманістично-демократичними; то, як в Україні, революційно-патріотич-

ними, демократичними, конституційно-державницькими; то, як у Мадзіні, – провіденційно-національними; а з боку держав, що сповідували імперський гегемонізм та месіанізм (як Райх і СРСР), – шовіністично-агресивними, антигуманістичними і антикультурними. Расове начало превалювало і в ряді афро-азійських країн.

Українці змушені були доторкнутися до всіх тих течій, часом підпадали під їхній вплив або з примусу (як в СРСР) ставили акценти, невідповідні ні їхнім інтересам (російсько-імперським, націонал-соціалістичним), ні ментальності.

Були і в українстві групи, що понад усе ставили лозунг не «Україна і для українців» або «Україна є Батьківщиною українців» (котрі мають природне право жити в ній не як наймити «на нашій не своїй землі», а як господарі), а «Україна **тільки** для українців».

Як розуміємо, і нереалістично (бо в світі вже не було стерильно чистих етнічних держав), і антиісторично.

Та достатньо поінформованому аналітику неважко переконатися, що в українстві національна ідея ні в одному авторитетному політичному прямуванні не набувала ні екстремістського характеру, ні панівного становища. Як правило, домінував синтез ідейно-філософських первнів Г. Сковороди і П. Орлика, Й.Г. Гердера і Мацціні, А. Міцкевича і Т. Шевченка. При цьому як на Терені України, так і зарубіжних країн, що переконливо відтіняє його національно-ментальну природу, націоналізм нації історичної, державницької, періодами пригнобленої, однак незмінно націленої на суверенітет і свободу, демократію й гуманізм, на єдність еволюційного та революційного начал поступу; орієнтації за будь-яких обставин на примат **власних сил** та на міжнаціональну солідарність.

І зазначені константи домінують упродовж століть.

Так, під впливом Т. Шевченка стає на позиції українофільської філософії не лише Кирило-Мефодіївське товариство у Києві, а й «Руська трійця» в Галичині. 1861 р. заходами Ю. Лаврівського на базі гуртка львівської інтелігенції «Молода Русь» було вироблено орієнтацію «на скріплення й піднесення національного Духа». І ця настанова була сприйнята і в Перемишлі та Станіславі, Тернополі й інших містах, до того ж – усієї України. І якщо там спочатку переважали москвофіли, то невдовзі їх закономірно потіснили народовці з їхнім театром «Українська Бесіда» (1864-1923).

Процес «скріплення й піднесення національного Духа» здійснювався в Галичині і в час створення «Літературно-наукового вісника», «Просвіти», Наукового Товариства ім. Т. Шевченка та праці в ньому М. Грушевського, зрештою – діяльності УСС та створення УВО, що стало фундатором ОУН, а згодом і УПА.

Прикметно: в 1816-19 роках виходить «Украинский Вісник» (з ініціативи І. Срезневського та за редакцією Є. Філомафітського, Р. Гонорського та Г. Квітки-Основ'яненка) не лише у Харкові, а пізніше і в Петербурзі, а в обох вісниках ставилися питання національного відродження (тим більше, що в органі «Парламентарної Громади» з статтями про український рух на початку XX ст. виступали М. Грушевський і Д. Багалій, Д. Дорошенко і О. Лотоцький, М. Могилянський і Д. Овсянико-Куликовський, О. Русов, С. Русова і М. Туган-Барановський). У Києві, Львові, Харкові, Петербурзі, а згодом і в Празі та Мюнхені, у Парижі найвищого рівня досягає етнографія та етнологія – за визначенням П. Одарченка – «одна з найбагатших ділянок українознавства», адже їй були присвячені праці О. Потебні і П. Житецького, В. Перетца, М. Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка і М. Возняка, З. Доленго-Ходаківського і М. Максимовича, М. Шашкевича і Я. Головацького, польських дослідників Л. Голембйовського і В. Залєського; М. Костомарова і П. Куліша, А. Свидницького і М. Номиса, В. Антоновича і М. Драгоманова, Х. Вовка й І. Рудченка, А. Лободи і В. Петрова, а в Празі – М. Щербаківського і З. Кузелі, професорів УВУ Л. Білецького і Я. Рудницького, С. Килимника.

Величезну роботу здійснюють спочатку в Україні, а згодом у Чехії, Франції, Німеччині, Сполучених Штатах Америки, в Канаді, Австралії Український Вільний Університет, Українська Вільна Академія наук та Наукове товариство ім. Т.Шевченка, кафедри і школи українознавства: саме вони перебирають на себе роль дійсно національних центрів освіти й науки, культурології, мовознавства, філології і філософії, етнології та підготовки кадрів, що й дозволяє їм видати на початку 30-х років «Українську Загальну Енциклопедію», а в наступні десятиліття – й фундаментальну «Енциклопедію українознавства».

Повчально: УРЕ творилася з настановою на боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом», «Енциклопедія українознавства» – на утвердження об'єктивного погляду на Україну.

Партійно-класова українофобія УРЕ затьмарювала вагомість величезної корисної фактологічності; «націоналізм» «ЕУ» відкривав перспективу і для самопізнання та самоусвідомлення українців, і для їх входження в коло науково-розвинених, суверенних націй.

І те й те було відображенням реальної боротьби світового українства за вибір не лише науково-культурного, а й національно-державного шляху розвитку.

Курс українофобії в УРСР підтримувала правляча партія та її сателіти.

Курс на державно-національне відродження знайшов підтримку в усіх куточках планети. В підсумку переміг саме він. Але та перемога кувалася у важкій боротьбі, до того ж завжди і скрізь не лише на інтелектуальному, а й на політично-адміністративному, навіть – на військовому фронтах.

Ще раз підтвердилось: українська ментальність – переважно оборонна, схильна до гармонізації й компромісів, одначе дуже чутлива до зміни обставин і позицій. Тому в консервативно-еволюційному одіянні здебільшого виступає й націоналізм. Одначе невипадково російський дослідник Д. Анучин зауважував: українці довго виважують і приймають рішення; проте коли рішення прийнято – вони нестримні: нестримними були Кий і Аскольд, Святослав, Володимир і Ярослав Мудрий, Д. Галицький, Б. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Мазепа й П. Полуботок, С. Петлюра і Є. Коновалець, С. Бандера і Р. Шухевич, В. Кук, С. Стецька.

Не могли стримати гіркі випробування долі й Т. Шевченка, І. Франка, Лесю Українку, П. Грабовського; І. Огієнка, В. Липківського, Йосипа Сліпого і Володимира; О. Ольжича і Олену Телігу, В. Симоненка, М. Руденка, Л. Лук'яненка і В. Стуса… І не тільки в шуканні правди-істини, а й на полі бою, та навпаки.

Логічно, що на чільне місце ставили українську національну ідею, як «нитку Аріадни», в українознавстві та україноствореннні Українська Господарська Академія в Подебрадах (заснована 1922 р.), Інститут Петра Могили в Саскатуні (з 1916 р.), св. Івана в Едмонтоні (з 1918 р.), св. Володимира в Торонто (з 1949 р.); Українська Греко-Православна Церква (з 1918 р.), Українські Громади в Парижі (з 1908 р.), у Берліні (з 1919 р.) та Чехо-Словаччині (з 1927 р.); в культурних товариствах, журналах, газетах в Китаї (20-ті роки), Аргентині, Бразилії, Парагваї і Уругваї, у Бельгії, Великій Британії та Югославії.

Національна ідея визначає творчість культурно-мистецьких товариств і шкіл, наукових та навчально-виховних закладів (як Українська Могилянсько-Мазепинська Академія Наук, заснована Урядом УНР в екзилі 1933 р., школа українознавства у Союзівці, якою досі керує голова Шкільної Ради США академік Євген Федоренко). І, зрозуміло, політичних партій та громадських організацій.

Зокрема і в середині XX ст. та на межі XX і XXI віків, коли доля України знову була підведена до краю прірви, а з нею опинилися в епіцентрі тектонічних соціально-національних зсувів і політичні платформи та ідеологічні концепції.

Щодо України, то пробним каменем шляху розвитку стали доля ОУН та УПА і «шістдесятників» та захисників Гельсінських угод (правозахисного руху).

Московсько-київські урядуючі кола тріумфально потирали руки, коли агенти КДБ вбили лідерів активної боротьби С. Бандеру й Р. Шухевича. Було оголошено про завершення як боротьби з націоналізмом, так і розв'язання національного питання. Особливий наголос робився й на тому, що, по-перше, український націоналізм немовбито був агресивно-нетерпимим щодо інших етносів та націй; а по-друге, що зі знищенням УПА практично сходить з арени й національний рух.

У дійсності настав етап не так згортання, як активізації народного протесту. Припинялася активна збройна боротьба, але натомість розгорялася буйним полум'ям організаційно-політична. Серед еліти і в найширших масах. В межах України і світу.

Першим сигналом розгортання тотальної війни з імперіалізмом та імперським шовінізмом стало створення за ініціативою України АБН – Антибільшовицького Блоку Народів, керівником виконкому якого було обрано прем'єр-міністра УНР в екзилі Ярослава Стецька.

Ухвалу про утворення АБН за ініціативою ОУН було прийнято 21-22.11.1943 р. на таємній конференції в житомирських лісах за участі делегатів 12 народів. Реорганізований АБН 1946 р. Засновниками стали представники албанців, білорусів, болгар, вірменів, грузинів, естонців, казахів, латвійців, українців, хорватів, чехів. До своєї смерті АБН очолював Я. Стецько, а в наступні роки одним із його лідерів була Слава Стецько, а українську ланку АБН з 90-х років XX ст. очолювали Л. Лук'яненко і П. Кононенко.

Позиція АБН була однозначною: мета людства – звільнення всіх націй від поневолення в ім'я їх розквіту. Ідея і філософія боротьби за визволення – демократично-гуманістичний націоналізм. Не менш значущим було і те, що створення АБН засвідчило: національне питання є проблемою не лише українською, а й міжнародною, і не лише в час боротьби із фашизмом (не тільки гітлерівським, а й імперсько-радянським, італійським, угорським, румунським, будь-яким іншим), а й у повоєнний час, коли здійснювався новий переділ світу та знову вирішувалася доля поневолених народів (нерідко без врахування волі тих народів).

Лінія ОУН-УПА в роки Другої світової війни і збройно підтримувалася багатьма інтернаціональними загонами в складі УПА (що свідчить про загальнолюдський сенс українського націоналізму) – грузинськими, польськими, азербайджанськими, литовськими, навіть російськими. Бо ж, крім усього іншого, йшлося про тип та права людини й суспільства в майбутньому; про гуманізм і демократизм цивілізаційно-культурних систем; про справжню свободу чи знову про неоколоніалізм і тотальний унітаризм, авторитаризм та терористичний шовінізм пануючих режимів і націй. Про міру справедливості й рівності та повновладдя народів.

У середині XX ст. загальна ситуація була не менш конфронтаційною, інша справа, що справжні цілі антинаціональних сил ретельно маскувалися, а вовки виступали в ролі ягнят, мало не головних миротворців (як те показали події у Польщі, Чехословаччині, Угорщині). Достатньо на підтвердження нагадати, що на одному з конгресів АБН на Тайвані російська делегація з'явилася в складі Павлова та інших представників ГКЧП, і С. Стецько, Л. Лук'яненку організаційно, а П. Кононенку в доповіді довелося вимагати їх відсторонення від діяльності антибільшовицьких сил.

Поєднання всеукраїнських (в самій Україні і в діаспорі) та міжнародних інтересів і лягли в фундамент теорії та практики націоналізму, його наукової інтерпретації.

У світлі цієї реальності і поява «шістдесятників» була як необхідною, так і неминучою: теорія без практики є анемічною, а практика без теорії – сліпою.

Ряди Гельсінської групи та «шістдесятників» склали представники політичної, наукової, творчої інтелігенції. Вони не афі-

шували прихильності не те що до націоналізму, а й національної ідеї та кореневої нації: за те зразу ж були б піддані репресіям та найсуворішим, а то й смертним вирокам.

Однак і вони, й свідоміші верстви суспільства знали: коли говорилося «народ», то, як у мовах усіх цивілізованих країн, мався на увазі його аналог – «нація».

На цьому етапі в УРСР не могло появитися й публікацій наукових досліджень. Тому в центрах діаспори праці Д. Чижевського, Ю. Бойка, Ю. Шевельова, Б. Кравціва, Яр Славутича, Г. Костюка, Ю. Лавріненка, І. Кошелівця, О. Оглоблина, Дж. Мейса, І. Багряного, Л. Винара, Д. Штогрина, М. Семчишина, М. Дорожинського, І. Мірчука, Т. Гунчака, Є. Федоренка, В. Косика, лідерів церкви А. Шептицького, Сліпого, М. Скрипника, лідерів Світового конгресу Вільних Українців про Україну набували щонайширшого міжнародного об'єктивування та резонансу, а праці поборників свободи, прав людини та національного суверенітету в СРСР з'являлися хіба що в формі шевченківських «захалявних книжок» та потаємно переданих звернень до ООН і світової громадськості. Отож на фоні принципово важливих публіцистичних виступів М. Руденка й Л. Лук'яненка, Михайла і Миколи Горинів, І. Світличного і Є. Сверстюка, В. Марченка та А. Горської, М. Коцюбинської та П. Григоренка, В. Чорновола, В. Мороза, С. Караванського, М. Плахотнюка, В. Овсієнка, І. Стасів-Калинець, І. Калинця, О. Сергієнка, С. Хмари аналітично-дослідна праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» поставала чи не одинокою вершиною.

Надзвичайно вагомими ставали теоретичні розробки С. Бандери, Я. Стецька, представників УНР, мельниківців, гетьманців, петлюрівців, хоча вони нерідко не узгоджувалися між собою, а проникали лише одинично і нелегально. Та головне, що ті праці в глибинній сутності перегукувалися з думками і почуттями представників материкового українства.

Надзвичайний резонанс викликали художні твори В. Винниченка і Є. Маланюка, О. Ольжича і О. Теліги, В. Барки, У. Самчука, І. Багряного, плеяди митців «нью-йоркської школи». Знову «на сторожі» народної справи стало Слово: О. Довженка і О. Гончара, М. Рильського, А. Малишка й В. Сосюри, Ю. Яновського й Р. Іваничука, цілого грона сповненої ідеями нового світорозуміння молоді.

Естафета поколінь тривала. Між ними були й принципові ідейні відмінності, та було одне, що об'єднувало всіх: доля і будучина нації.

Не могли не вражати ідеї, висловлені в заяві УПА: «Українська Повстанська Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу», – що означає: кардинальне, назавжди справедливе, правове розв'язання соціальної, національної, культурної, міжнародної проблем у їх **єдності**; зниження експлуатації нації, селянства, робітництва, інтелігенції; встановлення реальної рівності між чоловіками і жінками, соціальних верств, представників усіх родів праці; розв'язання проблем сім'ї і молоді як основ і перспектив розвитку держави; культивування високої пошани до інтелігенції; розвиток традицій на засадах народної етики і моралі, прав людини і гуманізму; розвиток «вільної української по формі і по змісту культури, героїчної духовності, високої моралі, громадянської солідарності, дружби та дисципліни»; щонайширші зносини з іншими націями та етноменшинами в ім'я розквіту громадянського суспільства як «сім'ї вольної, нової», сповненої гідності й честі.

Останнє заслуговує підвищеної уваги: нова хвиля поборників національної ідеї також надзвичайний наголос робить на необхідності виходу України на всеєвропейський терен: найперше – культурно-мистецький, а водночас і соціально-економічний, церковно-релігійний, політичний, інформативний. Переконливий доказ тому – і збірник «Лихо з розуму», упорядкований В'ячеславом Чорноволом, і «Духовний меч» Івана Драча, і книга 2005 року Дмитра Павличка «Українська національна ідея» та багатотомне видання доповідей, статей, проповідей святійшого патріарха Київського і всієї України-Руси Філарета.

Наголосимо: досі в Україні не бачимо не те що єдиної державної концепції, а на її фундаменті й Програми розвитку в сучасному та майбутньому, а й єдності поглядів провідних інтелектуально-політичних сил на засади й шляхи того розвитку.

Це – спадок складної, суперечливої еволюції історичного буття народу, а відтак і громадської свідомості, суспільно-політичної, державно-правової української думки. Той спадок важкими нормами тисне не тільки на раціо мільйонів та їх різної орієнтації еліти, а й на сфери почуттів, глибинних шарів психіки – найбільш консервативної царини людського єства.

Однак не будемо і далі культивувати однобічний підхід до пережитого й сущого, бо він знову занурить нас у вир однозначності, категорично несполучної з багатогранністю і метафізичного світу, й інтелектуально-душевної сфери життя людей: це заведе в темряву безперспективності, уже відомої психоідеології декадансу та проповіді апокаліпсису на пограниччі XIX – XX ст., коли О. Шпенглер писав своє «Конання Європи». І тоді Україну врятувала ідея національно-державного відродження.

І тепер, на межі XX – XXI століть, вона стала енергією нового відродження. Бо вона була і глибоко народною, і широко інтернаціональною.

39 делегатів – представників Вірменії, Грузії, Осетії, Казахстану, Черкесії, Азербайджану, Кабардино-Балканії, Татарстану, Чувашії, Башкирії, Білорусі, Узбекистану та України – на Першій Конференції поневолених народів Сходу Європи і Азії ще 1943 року поклали за найвищу мету визволення всіх націй від тотального рабства й цим зробили свій вагомий внесок у загальнолюдський культурно-цивілізаційний процес.[115]

Тоді ж писалися «Україна в огні» О. Довженка, «Україні» А. Малишка, «Я єсть народ» П. Тичини.

Імперський режим і в інших республіках жорстоко розправився з виразниками народного духу, затаврувавши і їх буржуазним націоналізмом, чим, поза здоровим глуздом, затаврував як носія націоналізму і… весь український та кожний інший народ. І, як це не дивно, сталінізм і ждановщина були «затемненням розуму» символічними: у війні з фашизмами нації ще глибше усвідомлювали себе націями. І можемо пишатися, що в цьому процесі прозріння Україна ще раз достойно виконала свою історичну місію.

Хрущовська «відлига» відживила, але й остаточно підрізала крила надіям на реальність надання республікам хоч би територіально-культурної автономії. Гільйотина велико-імперського тоталітаризму запрацювала з новою силою.

Ідеєю fix імпер-комунізму стала «нова історична спільність людей – радянський народ» як держава з єдиним народногосподарським комплексом, єдиною (звичайно ж – світовою російсь-

[115] Див.: Антибольшевицький Бльок Народів. – Зб. Документів 1941-1956 рр.

кою) мовою, культурою, правовою і фінансовою системами, ідеологією, психікою.

Світ став перед вибором: націоналізм чи імпер-комунізм? А для України знову, як і на початку XX ст., – «Україна чи Малоросія?», Європа – захід чи СРСР – Схід?..

Тож правозахисний рух і шістдесятництво були не хуторянською автаркією, не замиканням у національних резерваціях чи етнічних гетто, а сміливо-рішучим проривом на простори вселюдських шукань і змагань за принципово-новий спосіб життя України й планети.

«Всякій реакційній (?! – **П. К.**) ідеології, – зазначалося в цьому зв'язку в г. «Радянська Україна» 30.III.1946 р., – завжди бракує хоча б за видимістю переконливих позитивних аргументів, які вона могла б брати з сучасної дійсності. І це пояснюється дуже просто, бо сама дійсність з основними тенденціями її розвитку є найсильнішим доказом проти такої ідеології». Ні! – відповіли комуністичним догматикам поборники нової правди – віри: і радянська дійсність не підтверджує її афішованої прогресивності, і національна ідея (ідеологія) не є реакційною. Вульгарно-реакційним є нігілістичний підхід до неї. Бо дійсність, доводили М. Руденко й Л. Лук'яненко, В. Чорновіл і М. Горинь, І. Світличний і Є. Сверстюк та їхні побратими по боротьбі, тюрмах і концтаборах, стала жахливо антигуманною й антиправовою, царством маньяків-фаталістів, котрі спроможні хіба що вбивати мільйони найкращих людей, крушити надії і храми, в суспільстві – руйнувати творіння рук, розуму, серця, а в серцях – навіть те, «що не вмирає».

Дійсність, доводили «дисиденти духом», стала смердячою стайнею, царством зомбованих фанатів, а партійно-класова суспільствознавча наука – системою кривих дзеркал, ареною для шулерів і маніпуляторів. Навіть мова, зазначав І. Дзюба, стала ареною фарисейської політики, що під машкарою інтернаціоналізму поліцейсько-жандармськими засобами благословляє й освячує русифікацію – як найпідступніший засіб денаціоналізації й деморалізації.

«Безпосередньо за що ми ведемо наш бій?» – ставив питання від імені зарубіжного українства П. Полтава. І відповідав: не за власні вигоди й національний мазохізм та ізоляціонізм. «Ні в кого з нас, революціонерів і повстанців, ні в кого із сторонніх людей не може бути навіть найменшого сумніву щодо того, що

ми проти большевиків в е д е м о б о р о т ь б у в найширшому і найповнішому цього слова значенні. Ми ведемо боротьбу п о л і т и ч н у. Ми змагаємо до знищення большевицької тюрми народів і працюючих мас, до визволення українського народу… до перебудови СРСР на принципі незалежних держав» і в ім'я цих націй-держав, і в ім'я піднесення всіх націй світу. Ось чому ми за співпрацю всіх народів планети, за рівноправність з ними в системі ООН (Мюнхен, 1959).

Ось чому, писав І. Дзюба, і ми трактуємо «Російський шовінізм як змішування Союзу республік з «единой неделимой», а також протестуємо проти лицювання старої імперії на СРСР, оскільки той спадок інспірує сприймати його як «Спадок території, спадок «неотъемлемости», спадок «священных границ», спадок «непобедимости русского оружия», спадок «обьединения вокруг русского начала»… і російського «предводительства», спадок «старшого брата», спадок понять про виняткову роль і місію Росії щодо навколишніх народів і т.д., і т.п. Отже, спадок зневаги до всіх народів, знищення їхнього не лише державно-політичного, а й морального суверенітету; спадок того, що «Російський шовінізм (постає як) національний нігілізм, псевдоінтернаціоналізм і псевдобратерство»[116].

А звідси не тільки право, а й обов'язок істинних інтернаціоналістів боронити національні сутності та пріоритети як найбільше надбання вселюдської еволюції, бо дорога національного нігілізму й імпер-шовінізму та месіанізму – це дорога в нікуди; вона не веде до Храму.

Спроба І. Дзюби знайти якщо не захист, то хоча б співпереживання першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста завершилася фатальною неминучістю: сам І. Дзюба опинився в тюрмі, а П. Шелеста було увільнено з посади керівника республіки й ошельмовано тільки за те, що у книзі «Україна наша радянська» він фактами і документами відтінив реальний внесок України в матеріальне та культурно-духовне виробництво СРСР. Своєрідний послідовник О. Шумського та М. Скрипника, П. Шелест був відправлений на «підвищення» до Москви (традиційний хід московських політиків) як відступник-націоналіст. Розправу чини-

[116] Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Сучасність. – 1968. – Ч. 2.

ли свої і московські «інтернаціоналісти», яким свого часу адресував тортурований В. Симоненко риторично-іронічне питання: «Де зараз ви, кати мого народу?!.»

М. Брайчевський, О. Ковпан, Я. Дзира, Я. Дашкевич у нарисах історії України ще тоді відповідали: поки що – на урядових посадах, але ждуть їх презирство і забуття.

Шкода лише, що за умов панування державно-ідеологічного терору до 90-х років XX ст. історико-філософська наука в УРСР глибокого аналізу національної проблеми здійснити не змогла.

Урожайнішими виявилися роки на межі 2-го і 3-го тисячоліть, хоча якісний рівень частини досліджень виявляє більше надій, ніж досягнень, особливо в плані аналітичних узагальнень, методологічних інновацій та теоретичних прогнозів.

Причини – в позиції влади й атмосфері в науці. Влада не могла сприяти об'єктивно-чесній науці, бо вона за СРСР була навіть ворожою, а «в незалежній Україні, – зазначає у книзі «Національна ідея і національна воля» Л. Лук'яненко, – опинилася в руках тих людей, які самі були під найбільшим впливом старої московської ідеології, дивилися більше назад, аніж уперед, дбали про свої егоїстичні інтереси, а не про Батьківщину, і того весь інформаційний простір України розподілили між своєю прислугою та закордонними заробітчанами. Він не став українським національним інформаційним простором, що мав би служити справі консолідації української нації та прискоренню відродження України»[117]. У тому числі, або й насамперед, засобами та силами науки.

Наука виявилася або не зовсім готовою до принципових засадничих трансформацій, або також зашореною ідеологічними кліше та напівпаралізованою «обережністю» чи й страхом перемін та кволістю громадянської волі. Доходило й до абсурду: допоки одні приглядалися, примірялися та виважували, а чи не повернеться старе, – відомі «бійці ідеологічного фронту», які ще вчора найпочеснішою справою «доблесті і геройства, патріотичного служіння батьківщині» та «безсмертному, бо єдино правильному вченню марксизму-ленінізму», взялися за… утвердження національної ідеї. Отож одні з непідробним ентузіазмом

[117] Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля. – К.: МАУП, 2003. – С.13.

взялися за чесну творчість, за дослідження й розвиток «сьогодні» та «завтра» народу, а інші продовжували молотити уже вимолочені снопи (а оскільки зерен у тих снопах і не могло бути, то оголосили «неврожайною» не їхню механічну роботу, не околот, а… національну ідею та всенародну свідомість і волю), чим ще раз піддали дискредитації науку та кинули тінь і на проблему національної ідеї та розвитку, як записано в Конституції, унітарної, соборної, демократичної, правової, дійсно суверенної національної держави.

«Народ без власної ідеології мертвий», – наголошував велемудрий митрополит Іларіон (І. Огієнко). Влада мала покликати до аналітично-прогнозуючої роботи науку. Але традиційно влада не довіряла науці, а наука побоювалася влади. Творчої співдружності не вийшло. Як наслідок безпланова, чисто ситуативна політика і діяльність урядуючих та наукових кіл, не просвітлена досвідом, перспективою та науковою ідеологією (як філософією інтерпретації минулого, визначення головних проблем сучасного, окреслення мети та шляхів до неї) всього суспільства.

За таких обставин національна ідея урядові насправді не стала необхідною, а Академія наук виявила свою позицію в політичному житті хіба тим, що виступила… проти засадничих орієнтацій та діяльності Руху, що тоді означало фактично і проти народу. Сталося, як у театрі абсурду, в якому за все потрібно платити, а то й розплачуватися, але бачити можна лише те, що життя, як і той театр, абсурдне. Як колективні органи, майже всі академії відсторонилися від принципового розгляду проблем державно-національного змісту. Наслідок закономірний: Україну спрямовували в майбутнє або зі старим багажем, без науково розробленої ідеології та стратегії, або з несучасними аграрною, промисловою, освітньо-науковою, культурно-мистецькою, конфесійною, оборонною, навіть правовою програмами.

Не доводиться дивуватися, що «багатовекторними» стали й зовнішня політика та концепція національного розвитку: одні ще не витіснили із себе імперію, а інші не схильні (чи неспроможні) шукати та обирати навіть вироблені традицією чи новими поколіннями ідеали. Чадною завісою накотилася на їхні душі інфекція здирництва та баришництва, кар'єризму, хамелеонства, рекету та тероризму. І так маленькі душі «нових українців» розплющилися

під натиском безідеальних спокус та ще більше знікчемніли й або ще глибше занурилися в старе жабуриння «інтернаціоналізму» (бо майбутнє їм не світило), або кинулося молитися новому божкові-інтерглобалізму. Чи й обом символам взаємовідчуження, антипатріотизму та антиморальності, бо й новочасний «римлянин» Іуда продав свою душу за 30 сріблянників на аналогічній моралі…

Отже, Камо грядеши? Хто й що рухає локомотив поступу?

Селянство? – як гадали народники та соціал-революціонери.

Пролетаріат? – як твердили марксисти-ленінці (вимагаючи, як те робили пролеткультівці, очистити вселюдську культуру від селянських, солдатських та інтелігентських впливів задля творення «чистої» пролеткультури).

В. Липинський на чільну позицію ставив людські стихійні пристрасті, Д. Донцов – волю. Марксисти – партію й диктатуру ідеології.

Ісак Мазепа (державний діяч і теоретик) найбільші надії покладав на інтелігенцію. Національну інтелігенцію, схильну до жертовного служіння рідному народові.

Творці національної ідеї та наукового націоналізму бачили і життя, і його рушійні сили в комплексі, бо сповідували філософію: як єдність природи у її багатоманітності, так і людини в єдності тіла, душі (серця), інтелекту, а вселюдства – в єдності усього багатства націй. Оскільки ж буття націй багатоманітне, то і його форма має бути багатоманітною: в біологічній, родинно-побутовій, виробничій, космічно-земній, мовно-культурній, релігійній, правовій, державно-політичній, міжнародній сферах.

Усі ті грані буття важливі і невід'ємні, а все ж: універсальним втіленням і носієм сутності нації є національна мова, а наукою самопізнання, самоідентифікації, самотворення – *націєзнавство* в системі усього його часо-просторового розвитку. Іншими словами – націоналізм як дух і філософія, мета і дія, найгуманістичніші ідеали життя. З огляду на це у праці «Свою Україну любіть» (1996) мною й давалося визначення: «Національна ідея – це Пам'ять (досвід), Дух, Воля, Свідомість мети, Етика й Естетика, формотворча Енергія характеру, життєдіяльності нації». Нація – найідеальніша форма людської спільноти – незнищенної в просторі й часі. А націоналізм – наука про націю та національну ідею, що органічно контамінує теорію й практику, аналіз, синтез і передбачення (аж до пророцтва), мету й волю до її здійснення.

З огляду на все те нація й національна ідея зобов'язують враховувати як їх закоріненість у минуле (бо ж «не зрозумівши і не усвідомивши свого минулого, не взявши на озброєння ідейні надбання попередніх поколінь, ми, українці, прирікаємо себе на блукання у пітьмах сьогодення без провідної зірки історичного досвіду»[118]), так і еволюційно-динамічні модифікації та можливі внутрішні енергетичні імпульси, бо ж «Національна ідея завжди спрямована в майбутнє» і є «виявом колективної волі до існування та служить дороговказом, орієнтиром на шляху перетворення мрії в дійсність»[119]. У цьому зв'язку є цілком закономірним узагальнення А. Свідзинського: «Національна ідея – це, власне, цілий комплекс фундаментальних ідей, пов'язаних із розбудовою нації – специфічної форми соціальної сфери соціального буття людей», зокрема:

– «ідеали свободи та демократії;

– вимога розбудови сильної національної соборної Української держави;

– етнічний склад як гасло «Україна для українців»;

– домінування української культури для забезпечення єдності української нації як етнополітичної спільноти;

– визначення свого місця у світі»[120].

Як слушно наголошує Л. Лук'яненко, національну ідею й націю неприпустимо розглядати в націоналізмі лише в теоретико-логічному ключі та інтелектуальному зрізі.

«Існує **емоційний** рівень світосприйняття й реагування»; цей «рівень у розширеному сенсі слова можна назвати етнічним рівнем існування нації». Він – першопочатковий.

Вищий рівень – це коли українська ідея об'єктивується як «осмислене українство», тобто бачене в системі політичних координат, а нація як суб'єкт створює про себе ідею.

На цій методологічній основі Л. Лук'яненко розглядає внутрішній рух української національної ідеї упродовж віків, і це дає йому змогу побачити її численні та багатоманітні грані.

---

[118] Солдатенко В. Українська ідея. Перші речники. – К.: Знання, 1994.

[119] Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. – Дрогобич, 1977.

[120] Свідзинський А. Українська національна ідея та шляхи її втілення у світоглядні й ідейні засади українського націоналізму. – К.: Козаки, 1997.

Ми вже не випадково доволі широко розглядали працю О. Братко-Кутинського «Феномен України» (1996): він з винятковою переконливістю саме завдяки еволюційному підходу показує етапи розвитку української народної творчості та філософії, етики і естетики в співвіднесенні з розвитком буття та свідомості, а завдяки цьому постає правдива картина етапів еволюції й національної ідеї та нації.

У руслі історичної перспективи розглядають проблему О. Забужко («Філософія української ідеї та європейський контекст», 1993), Ю. Канигін і З. Ткачук («Українська мрія»), Л. Силенко («Мага Віра», 1997), а співвідносно з ідеєю етно-державництва В. Смолій і В. Степанков («Українська державна ідея»), В. Сніжко («Нариси з психоетнічної екології України», 2001), Ю. Шилов («Праісторія Руси-України», 1998) і В. Паїк («Україна в минулому і сьогоденні», 1998).

Глибоко теоретичним порівняльним контекстом відзначаються праці Ю. Бадзя («Національна ідея і національне питання», 2000) та Г. Касьянова («Теорія нації та націоналізму», 1999).

При цьому важливо, що коли О. Забужко прагне дослідити джерела й координуючі чинники еволюції і вже на цій підставі трактувати національну ідею як узагальнений, гармонійований тривалим розвитком спільного життя погляд на власну етно-національну спільноту як «єдиний, розгорнутий в соціальному часі й «соціалізованому просторі» континуум і водночас як суб'єкт всезагального історичного процесу», – то для Ю. Бадзя не менш важлива проблема соціально-політичної практики, – те, що розгляд національної ідеї нерідко переносять у сферу лише дискусій, через що вона стає об'єктом пустопорожньої балаканини, а то й абстрактної схоластики.

Загалом суто теоретичних підходів уникати небажано. Бо коли є сфери людської практики, то є і сфера національного Духа. Впливовими складниками якого є, на думку Л. Лук'яненка, – свідомість, мислення (ноосфера), інтуїція і воля. І без системного, зіставно-порівняльно-протиставного, індуктивного і дедуктивного методів, без цілісного бачення та розгляду тих складників позитивних наслідків не домогтися. Зокрема й того, що «Етнічна свідомість (а відтак і субстанціальність, – **П. К.**) – це усвідомлення себе українцем на побутово-етнографічному рівні. Людина на цьому рівні свідомості любить свою мову, традиції, звичаї і може гордитися з того, що є українцем.

…Національна свідомість відрізняється від етнічної тим, що до етнічної додає політичний мотив, а саме: розуміння необхідності своєї національної держави…

…Високі ідеї національної ваги породжуються великою енергією, або інакше: велика енергія патріотичного розуму витворює патріотичні ідеї великої енергії. Потужні особистості (наприклад, Сагайдачний, Хмельницький, Шевченко, Франко, Петлюра, Донцов, Коновалець, Бандера) потужно випромінювали національну ідею…» І не тільки в теоретичних розмислах, а й у практиці життя, а також «не тільки в навколишнє середовище, але й у космос, звідки, розтікаючись над українським етносом, вони падають в українські душі» (Л. Лук'яненко).

Покликання й еліти, науки, влади – сіяти зерна та світло національної ідеї в душі мільйонів, і то всіма засобами: виховання в сім'ї і школі, преси і телебачення, літератури й мистецтва, освіти і права, конституційного ладу, міжнаціонального співробітництва.

І тут – особлива роль методології! – наполягає Г. Касьянов. Розуміння того, наголошує Василь Лісовий у передмові до праці Касьянова, що і в фольклорному Світовому дереві були як плоди, так і коріння. А в націй – етноси, роди, окремі люди. Тож маємо шукати всезагального, однак нізащо не обминати одиничного. Зокрема й того факту, «що люди завжди жили спільнотами і що нації не можна розглядати як певні споруди, збудовані на очищеному майданчику», що «ще раз засвідчує невіддільність націогенезу від етногенезу», а розвитку нації від еволюції національної ідеї. А це підтверджує й те, показує Г. Касьянов, що неприпустиме протиставлення й природного та створеного: трансцедентного, як націю, та інтелектуально-досвідного, як націоналізм. А також вітчизняного і зарубіжного досвіду. На підтвердження достатньо зазначити, що ідея книги «Теорії нації та націогенезу», – свідчить автор , – остаточно сформувалася під впливом книги Романа Шпорлюка «Комунізм і націоналізм», котра по-своєму синтезувала зарубіжну думку. А об'єктивні оцінки українських теорій стали можливими на основі компаративного методу та порівняння вітчизняних концепцій з концепціями зарубіжних мислителів XVII-XX століть (Г. Касьянов).

Саме світовий досвід переконує: Україна має орієнтуватися на загальнолюдські ідеали та рівні розвитку, але усвідомлювати: досягти високої мети можливо лише на ґрунті української

національної ідеї, бо вона є і синтезом, і всемогутнім феноменом гармонізації та динамізації всіх фізичних і духовних сил та потенцій народу, міцності, розквіту, авторитету нації, держави.

Такі переважно теоретичні дослідження закономірно приводять до появи праць і творів, умовно кажучи, «кооперативного» характеру: публіцистично-мистецьких (як у творіннях Д. Павличка («Українська національна ідея»), Ліни Костенко («Гуманітарна аура нації»); літературознавчих (М. Жулинського, М. Ільницького, Є. Федоренка, Ю. Барабаша); ідеолого-публіцистичних (В. Яворівського, А. Погрібного, Т. Гунчака, В. Карпенка); художніх, автори яких (як Ю. Мушектик, І. Драч, М. Вінграновський, Б. Олійник, М.Карпенко) відображують буття та світогляд, ментальність українства в їх еволюції від найдавніших віків до сучасності, а також від форм родового способу життя до етно-племінного та цивілізаційно-національного, і від колоніально-підлеглого до суверенно-державного.

Продовжуючи віковічні традиції, національно-державотворну позицію зайняли українські конфесії, особливо Київського Патріархату з його боротьбою за Момісну Українську церкву на засадах національної ідеї, свідченням чого є кількатомне видання праць святійшого Патріарха Філарета.

Все, навіть Небо, можна бачити лише як масу окремих зірок, а людство, націю – лише як скупчення мільйонів індивідів. Та при цьому пануватиме лише картина хаосу.

Хаотичним може поставати й процес життя націй. Та люди й народи прагнуть гармонії і симфонії. І якщо цілісність Всесвіту тримає ідея Бога, то цілісність у світі людей – національна ідея.

Тому вона мудра, естетична і вічна. Саме з огляду на це концепція українознавства будується на врахуванні і таких елементів системи пізнання, як людино-, крає-, народо-, суспільствознавство, однак цілісну систему знань про Україну і світове українство в їх часо-просторовій еволюції орієнтує розглядати в цілісній системі концентрів: Україна – етнос, Україна – природа (екологія), Україна – мова; Україна – нація, держава; Україна – культура; Україна у міжнародних відносинах; Україна – ментальність, доля; Україна і українство – історична місія.

Відповідно до цього в еволюційній послідовності та органічній цілісності необхідно розглядати і національну ідею, націю, націоналізм, – інакше вони можуть поставати не як живий організм – феномен, а лише як його анатомічний знімок.

Київ, 1990-2005

ЛІТЕРАТУРА

Шевченко Т. Повне видання творів: У 14 т. / За ред. П. Зайцева. 2-ге доп. вид. – Чікаго, 1959.

Ададуров В. Історія Франції. – Львів: Вид. катол. ун-ту, 2002.

Бандера С. Перспективи української революції. – Мюнхен, 1978.

Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу. – К., 2001.

Бойко Ю. Вибране. – Т. 1. – Мюнхен, 1971.

Брайчевський М. Літопис Аскольда. – К., 2001.

Ващенко Г. Хвороби в галузі національної пам'яті. – К., 2003.

Величко С. Літопис. – К.: Дніпро, 1991.

Винниченко В. Відродження нації: У 2 кн. – К., 1990.

Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002.

Гончар О. Щоденники: У 3-х томах. – К.: Веселка, 2002.

Грушевський М. Духовна Україна. – К.: Либідь, 1999.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990.

Грушевський М. Історія України-Руси: В 10 т. – К., 1995.

Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти томах. – Т.1; передмова П.П. Кононенка. – К.: Либідь, 1993.

Донцов Д. Дух нашої давнини. – Мюнхен-Монтр., 1951.

Енциклопедія українознавства: У 10 т. – Львів, 1993-2003.

Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908.

Житецкий П. Очерки литературной истории малорусского наречия XVII-XVIII вв. – К., 1889. – Ч. 1.

Збірник наукових праць НДІУ МОН України. – Т. 1-7. – К., 2003-2005.

Ідзьо В. Кельтська цивілізація на території України. – Львів, 2002.

Ільєнко І. У пазурах двоглавого. – К., 2004.

Історія релігії в Україні / За ред. А.Колодного. – К.-Д., 2003.

Історія русів / Український переклад Івана Драча. – К.: Веселка, 2003.

Історія української суспільно-політичної думки XX століття / Упор. Т.Гунчак і Р. Сольчаник. – Торонто, 1984.

Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / Упор. О.О. Любара. – К.: Знання, 2003.

Історія філософії: Підручник. – К., 2002.

Калакура Я.С. Українська історіографія. – К.: Генеза, 2004.

Карпенко М. Велесова книга. – К., 2004.

Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999.

Кононенко П.П. Українознавство: Підручник. – К., 1996.

Кононенко П.П. Українська література. Проблеми розвитку. – К., 1994.

Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Український етнос: генеза і перспективи. – К., 2002.

Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Феномен української мови. – К., 1999.

Косик В. Франція та Україна. – Львів, 2004.

Костомаров М. Книги буття українського народу. – К., 1991.

Крисаченко В. Українознавство. Хрестоматія: У 2 кн. – К.: Либідь, 1996.

Лавріненко Ю. Розстріляне Відродження. – К.: Смолоскип, 2002.

Липинський В. Твори. – К.-Філадельфія, 1995.

Лихо з розуму: Зб. матеріалів. – Франція, 1968.

Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля. – К.: МАУП, 2003.

Максимович М. Киевъ явился градомъ великимъ. – К.: Либідь, 1994.

Мащенко С. Українські мислителі XVII-XVIII століть на Чернігово-Сіверщині. – Ч., 2003.

Михайлов Б. Петрогліфи Кам'яної Могили. – К., 2005.

Мова в системі українознавства / Упор. А.Ю. Пономаренко та ін. – К., 2005.

Нариси з історії української мови: Хрестоматія. – К.: УАН, 1924.

Націоналізм: Антологія / Упорядкування О.Проценка та В.Лісового. – К.: Смолоскип, 2000.

Павличко Д. Українська національна ідея. – К.: Основи, 2004.

Петлюра С. Вибране: У 2 т. – Нью-Йорк, 1956.

Плав'юк М. Україна – життя моє. – К., 2004.

Потебня А. Мысль и язык. – Х., 1913.

Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. – Тер.: Укрмобкнига, 2002.

С-той. Дмитрий Ростовский и его избранные творения. – СПб., 1988-1998.

Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: НД, 2001.

Сміт Е. Д. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1996.

Сніжко В. Нариси з психоетнічної екології України. – К.: Веселка, 2001.

Солдатенко В.Ф. Володимир Винниченко. – К., 2005.

Стецько Я. Українська визвольна концепція – Вид-во ОУН, 1987.

Сумцов Н.Ф. Иоаникий Галятовський // Киевская старина. – 1884, т. VIII (II).

Терещенко Ю. Україна і Європейський світ. – К.: Перун, 1996.

Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.: Просвіта, 2003.

Українська література XX століття. Хрестоматія / Упорядники Кононенко П., Федоренко Є. – К.: Міленіум, 2005.

Україна – козацька держава. – К.: Емма, 2004.

Українознавство (журнал). – 2001 – 2005 рр.

Українська педагогічна думка в іменах / Ярема Я. – Львів, 2003.

Фігурний Ю.С. Історичні витоки українського лицарства. – К.: Стилос, 2004.

Філарет. Проповіді, статті, доповіді: У 5-ти томах. – К., 2002-2005.

Філіпчук Г.Г. Українознавчі цінності, національна ідея у становленні й розвитку громадянського суспільства // Українознавство. – 2004. – Число 1-2. – С. 293-299.

Флоровский Г. Пути русского богословия. – Париж, 1983.

Хмара С. Дорога до мрії: Вибране у 2 т. – К.: Фенікс, 2005.

Хрестоматія української релігійної літератури / Упор. І. Качуровського. – Мюнхен-Лондон, 2001.

Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994.

Чорновіл В. Твори: В 10 т. – К.: Смолоскип, 2005.

Шевців І. Християнська Україна. – К.-Дрогобич: Коло, 2003.

Шлемневич М. Загублена українська людина. – К., 1992.

Щербак В. Базавлуцька Січ – Козацькі Січі. – К., 1998.

Юркевич П. З рукописної спадщини. – К., 1999.

Ярошинський О. Волинь… – К.: Стилос, 2005.

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА 3

Проблема історизму у висвітленні питання 8

Проблема визначення сутності нації та націоналізму: український та європейський контексти 11

Еволюція етносів у нації 20

Суспільно-політичне відродження і роль наукової теорії та практики 26

“Велесова книга” і “Літопис Аскольда” в генезисі етнонаціональної ідеї 33

Світові параметри української етнонаціональної ідеї 53

Методологія історії 65

Християнство і українська етнонаціональна ідея 76

Національна ідея, держава, еліта, українське козацтво 127

Національна ідея в українській філософській та релігійній думці 136

Козацтво як становий хребет нації 148

Уроки історії 158

Тарас Шевченко і національна ідея, нація, націоналізм ... 161

Національна ідея: від Чернігівщини до Слобожанщини, Галичини, Буковини, Закарпаття 188

Національна ідея – нація – націоналізм у процесі розбудови суверенної України 226

Національна ідея періоду національно-визвольної революції (перша чверть XX століття) 226

Національна ідея в умовах розвитку СРСР 259

Національна ідея, націоналізм на межі XX-XXI століть 303

ВИСНОВКИ 329

ЛІТЕРАТУРА 354

Наукове видання

Петро КОНОНЕНКО

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ, НАЦІЯ, НАЦІОНАЛІЗМ

Монографія

Підп. до друку 14.10.2005. Формат 60 х 84/16.
Папір офс. Гарнітура Times New Roman. Друк офс.
Ум. друк. арк. 20,1. Обл.-вид. арк. 18,7.

Видавництво «Міленіум»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 535 від 19. 07. 2001 р.

м. Київ, вул. Ісаакяна, 18, офіс 101.
Тел./факс 230-47-78
E-mail: info@millennium.net.ua
www.millennium.net.ua